

МАТНИНИНГ МАТНОСТИ СИРЛАРИ

ОТАБЕК ЖЎРАБОВ

**МАТНИНИНГ
МАТНОСТИ
СИРЛАРИ**

*(Мумтоз битиклар ва Абдулла Қаҳҳор
асарлари таҳлили асосида)*

Монография

«TAMADDUN»
Тошкент - 2017

Масъул муҳаррир:

Азизхон Қаюмов,

*Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби,
филология фанлари доктори, академик.*

Тақризчилар:

Нурбой Жабборов,

филология фанлари доктори, профессор.

Абдулла Улуғов,

филология фанлари номзоди, доцент.

Бадий матни ўрганиш, тадқиқ этиш ва англаш матншунослик олдида турган энг. муҳим ва долзарб муаммоларлардан саналади. Ушбу монографияда муаллиф XIV аср ўзбек мумтоз адабиёти намунасидан тортиб, Абдулла Қаҳҳор асарлари таҳлили ва талқини мисолида айрим кузатишларини баён қилади. Китоб адабиётшунос, матншунос ва умуман адабиётимиз ихлосмандларига мўлжалланган.

97-рақамли буюртма

М - 31 Жўрабоев, Отабек

Матнинг матносни сирлари / монография. О. Жўрабоев;
масъул муҳаррир А. Қаюмов. – Тошкент: «Тамaddon», 2017. –
200 б.

УЎК: 821.512.133-1

КБК: 84(5Ў36)6

Мазкур китоб Ф-1-ФҚ-055213 шифрли «Абдулла Қаҳҳор дастхат қўлёзмалари асосида асарларининг илмий-қийсий матнларини тайёрлаш ва нашрга ҳозирлаш» мавзусидаги фундаментал тадқиқот гранти доирасида амалга оширилди.

ISBN 978-9943-4845-3-5

© «TAMADDUN» нашриёти, 2017.

© О. Жўрабоев, 2017.

МУҚАДДИМА

ёхуд

матн талқини тарихи ва моҳиятига доир

Адабиёт – инсоният тарихи давомида фикрий ва қалбий тушунчалар ифодаси сифатида кишилар шууридан жой олиб келган. Аждодларимизнинг эътиқодий, маънавий ва руҳий қиёфалари бадий адабиётда хусусан, мумтоз адабий асарларда ўз аксини топган. Бадий адабиётнинг бош вазифаси инсонни, гўзалликни ва ҳақиқатни васф этиш бўлиб, ҳаттоки, тарихий воқеълик ҳам бадият оғушида тасвирланади. “Олижаноб ва айни дамда жуда ҳам оддий бўлган сўз адабиётнинг қурилиш материалидир.”¹ Ана шундай материал асносида яратилган матнни ўрганиш ва талқин қилиш эса узоқ ўтмишга бориб тақалади. Кейинги йилларда мумтоз матнларни англаш, талқин ва таҳлил этишда модерн услуб ва усуллар алоҳида мавқе қозонмоқда. Герменевтика шундай услублардан бири ва муҳимидир. Унинг келиб чиқиши ва мазмун-моҳияти ҳақида таъкидланган.² Герменевтиканинг Шарқдаги, хусусан Ислом Шарқдаги, кўринишлари ҳам бормиди, деган савол ўринлидир. Бироз шу ҳақда...

Шарқ мумтоз адабиётини чуқур англаш диний билимларсиз мумкин эмас. Бу борада муҳим ўрин тутувчи тафсир илмида³ аҳамиятли бўлган *балоғат*, Ғарб адабиётида *риторика* билан деярли бир хил моҳиятга эга. Айнан шу жиҳатлар матн талқини тарихи билан узвий боғлиқдир.

Аслида *балоғат* Қуръони каримни тафсир қилувчи мужтаҳид олимларга зарур илм бўлиб, у ўз навбатида *маъоний*, *баён* ва *бадеъ* каби уч турга бўлинади. Улар чиройли ва маъноли сўзлаш ҳамда ёзишнинг илми сифатида ижодкор аҳлига турфа хил қоида (норма-меъёр)ларни ҳам белгилаган. Масалан, *маъоний*да маъно ифодалаш учун жумлалар тузишда сўзларнинг хоссаларини ўрганилади; *баён*да эса жумлаларнинг тузилиш хоссалари ўрганилади; *бадеъ*да бўлса жумлаларни гўзал кўринишда тузиш санъати ўрганилади.

¹ Ян Парандовский. Алхимия слова. –Москва: Прогресс, 1982. С.142.

² Бу ҳақдаги тадқиқлар учун қаранг: Ш.Жабборов. Герменевтика – тушунтириш илми. –Тошкент: Akademiyа, 2010.

³ Бу ҳақда қаранг: Р.Обидов. Қуръон, тафсир ва муфассирлар. –Тошкент: Мова-роуннаҳр, 2003.

Ғарбдаги риторика илмининг асосчиси Арасту (Aristoteles, мил. ав. 384–322) “англаш ва талқин этиш” муаммоларини тадқиқи учун фалсафа билан уйғунлашиб кетгувчи “Peri hermeneias” (Герменевтика доираси) рисоласини яратди. Кейинчалик бу доира Абу Наср Форобий (873–950) номи билан қўлланила бошлади. Негаки, Арасту рисоласини Форобий “Ал-Ибора” номи билан шарҳлади ва кенгайтди. Вақтлар ўтиши билан бу асар мантиқ илмига оид китоблар ичидан жой олган. Афлотун (Platon, мил.ав. 427–347) ва Арастунинг “юзага чиқариш ва талқин қилиш” маъносида қўллаган “hermenevtik” (талқин қилиш, таъбирлаш) истилоҳи эса энди кенгрок қўламда – уч хил маънода қўлланила бошлади¹:

1. Бирор маънони юзага чиқармоқ, баён этмоқ, тилга олмақ; мумтоз адабиётда *шарҳ, ҳошия, таҳшия* номи остида билинган талқинлардир.

Мазкур жихатни шундай изоҳлаш мумкин. Уқмоқ учун аввал англаш, англамоқ учун эса ўқимоқ лозим. Англамоқнинг қийинлиги ҳам, қоришиқлиги ҳам шу нуқтада тугун ҳосил қилади. Матнни англаш давомида ундан парча ёки тўласича олиш муҳимдир. Матннинг бутуни уни ташкил қилган калималар, сўз гуруҳлари, жумлалар ва иборалар туфайли англашилиши мумкин. Матн парчалари эса матннинг бутлиги ичида англашилади. Бу аниқлик “англаш доираси” сифатида тасвир этилгандир. Билим ёки ўрганишнинг ҳолатларини ифодаловчи асарларнинг талқин қилиш усули билан тарихий, адабий, диний ифодаларни талқин этиш усуллари фарқ қилади. Аввалгиси ўзгармас асосларни кўзда тутса, кейингилари давомий суръатда ўзгариб турувчи ҳолатларни асос қилиб олган.

2. Бир сўзни бошқа бирор калима ила *ёритиш, очиқлаш, таърифлаш, билдириш, тафсир қилиш*. Масалан, адабиётда *очиқлаш* – бирор бир бутун муҳитни сўзлар билан ифодалаш эмас, бир ҳодисани сўз ила ифода этмоқдир. Айтайлик, Бобурга мансуб бир фард:

Ёр қадрин билмадим то ёрдин айрилмадим,

Ёр қадри мунча ҳам душвор экандур билмадим.

Байтда етакчилик қилаётган *ёр* ва *қадр* сўзларидир. Муаллиф ҳар икки сўзни бирикма ҳолида келтириб, умум учун эмас, айнан ўзи учун ёр қадрининг нечоғлик эканлигини ифодаламоқда. Яъни, ижодкорнинг оний ҳолати бир ҳодиса сифатида очиқланмоқда.

¹ I.Genc. Klasik turk edebiyati metinlerini anlamada modern yaklasimlar// Turkish Studies. International periodical for the languages, literature and history of Turkish or Turkic. Volume 2/4 Fall 2007. P. 395-404.

Яна, шу иккинчи хил мазмундаги *талқин* Арасту қўллаган маънода тўғриламोकни ва янглиштирмоқни кутадиган бир ифодадир. Классик мантиқ илми билимдонлари талқин қилиш маъносида *ибора* калимасини қўллайдилар. *Ибора* истилоҳ ўлароқ бирор нарсани ҳам зехнда жонлантириш, ҳамда тасаввур этиш ёки очиклаш маъносига етакловчи восита. Шу ўринда, арабча *ибора* сўзини калима сифатида *таъбир* ва *эътибор* билан бир ўзакдан эканлигини ҳам таъкидлаш зарур.

Арасту ва Форобий талқин қилиш муддати ёки вақтини мантиқий ҳал этмаганлар. Бу жиҳат қайсидир маънода чегарасиздир. Мисол учун, бирор асар яратилган даврда у ҳеч талқинга учрамаслиги, вақтлар ўтиб эса турфа талқинларга сазовор бўлиши адабиёт тарихида учрайдиган ҳол.

Ёки, асар матнидаги маънони топишга ҳарчанд уринилса-да топилмаслиги, фалон муддат ёхуд замон ўтгач у янгича талқин билан кашф этилиб маъноларини ечиш мумкин. Бунга мисол қилиб, тарих давомида Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий” асарига ёзилган шарҳлар ва уларда очикланган маъноларни келтириш мумкин. XV-XIX асрлар давомида форсий ва туркий адабиётда “Маснавийи маънавий” асарига қирққа яқин шарҳ ёзилган. (Бу ҳақда кейинги ўринларда тўхталамиз.)

Талқин қилишнинг услуби эса талқинлаш усули ичида шаклланади. Вақт ўтиши билан тафсир илми ҳам бир матннинг маъносини ўз заминида очиклаш тамойил (принцип)ларини юзага келтирди.

Очиклаш – мавжуд бўлган бир англам ва йўналма узра тайёрланади. Бу йўналма ва маъно доирасини “илк англама” деб юритилади. Талқин қилинган моҳият бирор ҳолатни, бирор мавзунини ёхуд бирор асосни аввалдан, яъни илк англама билан аёнлашади. Уни аниқлаштириш ҳам шу нуқтаи назардан унинг англам юзасига дахлдордир. *Герменевтик доира* дейилувчи бу маъно юзаси бўлмасдан матннинг англами юзага чиқмайди. Негаки, герменевтик фалсафага кўра матнни фақат тушунишгина эмас, балки уни англашга ҳам эътибор бериш зарур.

Шунингдек, англам тозариши, яъни янгиланиши, ўзак жиҳатиданми, матн биланми, матн мавзуси биланми муаммо туғдиради. Яъни, англаб олинган ўзакнинг ўз уфқини, матнни ёки унинг асосини қандай қамраб олганлик хусуси ҳанузгача очиб берилмаган бир

фалсафий муаммодир. Айнан шу кистми тушуниб олиш, топишмок ечимидагидек, аста-секин ҳал этилиши лозим бўлган масалани англамоқнинг асос шартидир. Сўнгра, бу илк англаш кенгайиб бориб *туласича англаш* юзага чиқади. Масалан, “Библия” тадқиқотчилари “ижтимоий, тарихий ва адабий борлиққа қарама-қарши бўлмаган тарзда тузилган ўзаро алоқали хабарни ишончли матн” сифатида қабул қилишади.¹

3. Бирор сўзни бошқа бир сўзга *айлантириш*, *таржима қилиш*, *аслига ёки натижасига боғлаш*, *ўгириш*, *маолини бериш*. Буни мумтоз адабиётда *таъвил* ҳам дейилади. *Ўгириш* англамоқни сақлаш учун қилинаётган махсус талқин ҳолатидир. Ўгираётган шахс (таржимон) икки тил орасида воситачилик қилаётган кишидир. У ўгирилаётган матн дунёси билан ўқувчи дунёси ўртасида кўприк бўлади. Ҳам бошқа-бошқа икки тилнинг, ҳамда айри-айри алоҳида икки маданиятнинг бегоналигини кетгазувчи восита соҳибидир. Ўгирма (ёки, таржима) баъзан бир тилнинг турли даврлардаги ҳолатига кўра ҳам қилинади. Мисол учун, қадимги туркий ёдгорликлар (Ўрхун-Энасой, Култегин битиклари, “Қутодғу билиг” каби) ўз ҳолатидан ҳозирги-замонавий ўзбек тилига табдил қилинган. Таржимон-ўгирувчи таржима жараёнида грамматик, тарихий ва матн билан боғлиқ бир қанча воситалар ёрдамида ишга киришади. *Таъвил* эса қадимий матн ифодаларини биз тушунадиган тилга айлантириш ҳолатидир.

Юқорида кўрилган ҳар уч англаш ҳолида ҳам талқиний фаолият ёт, ёпиқ, замон ва макон фарқи билан узоклашган бирор ибора, матн ёхуд ўзакка яқинлик боғлашга ҳаракат қилинади.

Агар ўзбек мумтоз адабиёти тарихи нуқтаи назаридан қаралса ҳам ҳар учала талқин акс этганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Биринчи галда турфа талқинлар қўлёзмалар матни билан боғлиқ ҳолда кўзга ташланади. Айнан шу жиҳатни ўрганиш ва тадқиқ этиш ўзбек матншунослигининг асос вазибаларидан бири ўлароқ шаклланган. Хусусан, XX аср давомида олиб борилган аксар ўзбек матншунослик тадқиқлари шу жабҳада бўлган (П.Шамсиев, Ҳ.Сулаймон, С. Муталлибов, А.Қаюмов, М.Ҳакимов, С.Ғаниева каби олимларнинг тадқиқлари). Матни фалсафий англаш, герменевтик талқин усуллари қўллаш эса айнан истиқлолдан сўнг айрим изланишларда

¹ Г.Гече. Библиейские истории. –Москва: Политиздат. 1988. С.19.

кўрина бошлади (Ш.Сирождидинов¹, Д.Салоҳий², А.Эркинов³, Б.Каримов⁴ изланишлари).

Лекин шуни ҳам кўзда тутмоқ керакки, матншунослик бадний асарнинг ички-ботиний жиҳатларини очиб бериш, матнни асл моҳиятини англаш, филологик ечимдан ташқари фалсафий маъносини ҳам ўрганиши лозим. Шу билан бирга, матннинг яратилиш тарихи, матн ўзгариши содир бўлган бўлса унга олиб келган ҳолатларни аниқлаш ва муаллиф варианты сақланиб қолмаган тақдирда асарнинг аслига яқин матнини тузишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйгандир. Бу эса уч жабҳада олиб борилади:

1) Матн тарихини ўрганиш; 2) Матн талқини; 3) Матн тузиш.⁵

Аслида матнни англаш ва матншунослигимиз кўп асрлик тарихга эғалиги шубҳасиздир. Мисол учун, Маҳмуд Кошғарий XI асрдаёқ шу ишга қўл урган, дейиш ўринли. “Девону луғотит-турк” асарида сўзларнинг маъноларини очиб бериш учун кўплаб матний таҳлил ва талқин ишларини олиб борган. У барча туркий халқлар оғзаки ижоди бўлмиш дostonлардан парчалар, қўшиқлар, мақоллар, ҳикматли сўз ва ибораларни ҳамда ёзма адабиётдан олинган қасида ва шеърларни туркий сўзларнинг нозик қирраларини очиб бериш учун илова сифатида асарига жойлаштирган. У бир неча сўзларни кўплаб маъноларини ифода этабилмоқ учун бу адабий парчалардан фойдаланган.

Ёки, матншунослик бўйича яна бир катта миқёсдаги ишни темурийзода Мирзо Бойсункур (1397-1433) амалга оширган. У жаҳонда илк маротаба илмий-танқидий матн яратган. У Фирдавсийнинг “Шоҳнома” достони нусхаларини йиғдириб, ўзаро солиштириб, аниқликлар киритиб, замонасининг энг моҳир хаттотларига ягона нусхада, миниатюралар билан безаттириб кўчиртирган. Ҳозирги

¹ Ш.Сирождидинов. Алишер Навоий: манбаларнинг киёсий-типологик, текстологик тахлили. –Тошкент: Akademnashr, 2011.

² Д.И.Салоҳий. Алишер Навоий поэтик услубининг тадрижий такомилли (ғазаллар магнларининг киёсий тахлили асосида). ДДА. –Тошкент, 2001.

³ А.С.Эркинов. Источники интерпретации “Хамса” Алишера Навои в XV-XX вв. АДД. –Ташкент, 1998.

⁴ Б.Н.Каримов. XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси (кодирий-шунослик мисолида). ДДА. –Тошкент, 2002.

⁵ Ш.Сирождидинов, С.Умарова. Ўзбек матншунослиги қирралари. –Тошкент: Akademnashr, 2015. 7-бет.

кунда у “Шохнома”нинг кейинги нусхалари учун асос матн бўлиш билан бирга, уникал ва ноёб манба сифатида Эрон давлат кутубхонасида сақланмоқда.

Матншунослигимиз ва матн талқини тарихи албатта Амир Алишер Навоий номи билан чамбарчарс боғлиқдир. Навоий асарлари нафақат ўзбек адабиёти тарихида, умуман Шарқ адабиётида ҳам энг кўп кўчирилган ва тарқалган асарлар сирасига киради. Уларни дастлаб Навоийни ўзи кўчиртирган нусхалари ва кейинчалик китобат қилинган нусхалари ҳам машхур бўлиб кетган. Бу кўп сонли қўлёзмалар ўртасида албатта тафовутлар ҳам сезилади. Мисол учун, матншунос М.Ҳамидова “Садди Искандарий” дostonи қўлёзмалари аro аниқланган матний тафовутларни уч гуруҳга ажратади:

- 1) Композицион ўзгаришга олиб келган фарқлар;
- 2) Имловий хатолар;
- 3) Матнни маъновий бузилишга олиб келган текстологик тафовутлар.¹

Бу фарқ ва тафовутлар кейинчалик котиблар томонидан амалга оширилган. Навоийнинг ўзи томонидан қатъий матн ҳолига келтирилган асарларидан бир қанчаси бу каби матний ўзгаришларга дуч келган. Албатта, бу жиҳат кейинчалик тузилган шоир асарларининг илмий-танқидий матнларида кўзга ташланади. Шуни ҳам таъкидлаш зарурки, Навоий асарлари матншунослигимиз тарихида энг кўп илмий-танқидий матн қилинган асарлардир. Шу кунга қадар муаллифнинг йигирма яқин асарининг танқидий матни яратилган.

Қизиғи шундаки, Навоийнинг ўзи ўз асарларини илк ва асосий таҳрирчисидир. Унинг вақт ўтиб амалга оширган матний талқинлари жуда ҳам муҳим. Мисол учун, Навоий “Муншаот”и билан узоқ йиллар шуғулланган навоийшунос Ю.Турсунов: “Навоий ўзга кишиларга ёзган ўзбекча мактубларини “авроқ зимнида сабт” этаркан, маълум сабабларга кўра баъзи мактублардаги шахслар номини тушириб қолдиришни маъқул кўриб, бундай ўринларда “фалон” мавҳумини ишлатиб кетган, айрим мактублардаги кишилар исмини эса аввалгича қолдирган бўлиши, шубҳасиз” дея таъкидлайди ва “шу тариқа “Муншаот”нинг иккинчи редакцияси юзага келган”ини эслатади.²

¹ М.Ш.Ҳамидова. Алишер Навоий “Садди Искандарий” дostonининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. ДДА. –Тошкент, 1994. 30-бет.

² Ю.Турсунов. “Муншаот” асарининг матний тадқиқи. –Тошкент: Mumtoz soʻz, 2016. 33-бет.

Матн талқини масаласи кейинги асрларда ҳам давом этган. Умуман олганда, матн талқини тамойили ва унинг тарихи масаласини мумтоз адабий матнлар воситасида янада атрофлича ўрганиш ва тадқиқ этиш жуда муҳим ҳамда қизиқарли илмий хулосаларга сабаб бўлиши шубҳасиздир. Матнни турлича ракурсада ўрганиш ва талқин қилиш кейинги йиллардаги ўзбек матншунослигида ҳам турфа хил ёндашувларни, баҳсларни келтириб чиқарди. (В.Раҳмон, Н.Жумахўжа каби олимларнинг баъзи чиқишлари бунга мисол бўла олади.¹)

Бироқ, бу борада бир жиҳатни доимо кўзда тутиш керак. У ҳам бўлса мумтоз (классик) матнни англаш ва талқин қилишда биз у яратилган тарих ва замондан йироқмиз. Ўша даврни фақат манбалар асосида тасаввур эта оламиз, холос. Аммо бу тасаввуримиз ҳам тор ва нуқсонли бўлиши мумкин. Шунинг учун, мумтоз матнни фақат ўз замонамизга кўра тушунамиз, англаймиз. Талқинларимиз ҳам шунга кўра бўлади. Яъни, айтишлик Навойига оид бирор матнни ўша даврга бориб, янгитдан ёздирмоқдан беримиз, албатта. Уни ҳозирги вақтдагина кўрамиз, тушунамиз ва англаймиз. Ўша асар ҳозирги вақтдагина бизникидир.

Биз бадий матнни ўзимизгача қилинган талқинлардан хулосалаб, яшаб турган борлигимизга мослаб яна талқинлашга ҳаракат қилаверамиз. Агар мумтоз адабий матнларни ҳозирги кунгача ва ўша асар яратилган даврнинг балоғат илми қондаларига биноан англаб, талқин этилса нур устига нурдир. Ёхуд, позитивист² услубни қўллаган ҳолда адабий асарга бирор тарихий асар ёки археологик топилма каби қараш асосида бориш ҳам илмий услубни сақлайди. Француз олими Ролан Барт (1915-1980) бир ўринда “ҳар бир тарихий матн эски жумлалар, парчалардан тўқилган янги мазмунда намоён бўлади” деган эди. Бу эса матннинг доимо яшовчанлигига далолатдир.

XX аср иккинчи ярмига келиб, матнни лингвистик нуқтаи назардан тадқиқ этиш, “интерматн” тушунчаси бирмунча авж олди.³ Бу ҳам фалсафа билан боғлиқ тушунчадир. Аммо, адабиётшунос-матн-

¹ В.Раҳмон. Мумтоз сўз сехри. Мақолалар тўплами. –Тошкент: O‘zbekiston, 2015. 242-438-бетлар; Н.Жумахўжа. Истиклол ва она тилимиз. (Тил, имло, нотиклик санъати, матн, матншунослик) –Тошкент: Шарк. 1998. 79-158-бетлар.

² Факт-далилларга асосланган.

³ Бу ҳақда қаранг: М.Холбеков. Матн, интерматн ва интерматнлик // Ўзбек тили ва адабиёти. 2013, 6-сон. 32-39-бетлар.

шунос матндан ташқари маълумотларга ёндашмасдан ҳам бадий матннинг тахлилини бера олиши зарур. Парадокс шундаки, кўп ҳолларда муаллифнинг бадийятдан бошқа мулоҳазаларига мурожаат қилиш, биринчи галда, асар поэтикаси ва матн тарихини ўрганишга ёрдам беради. (Бунга доир мисоллар китобнинг «Лирик асарларда тарих тасвири» ва А. Қаҳҳор автографлари ҳақидаги ўринларда бор.) Яъни, талқин йўналиши шуни тақозо қилиб қолади.

Юқоридагича назарий ёндашув, фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб, ушбу монографияни икки боб қилдик. Аввало, матнни тушуниш, унинг матнности сирларини ўрганишни яхлит, кенг ҳудудларда олинди. Яъни, тадқиқ доирамизга XIV аср туркий ёзма ёдгорлиги “Наҳжул-фародис”дан тортиб Абдулла Қаҳҳорнинг асарларигача тортдик. Биз уларни мумтоз ва замонавий эмас, ягона ўзбек адабиёти намуналари сифатида қарашга интилдик. Иккинчидан, тадқиқларимиз асосан қўлёзма манбалар (адабий манбашунослик) ва муаллиф автограф матнларини (матншунослик) таҳлил қилиш доирасида олиб борилди. Албатта, талқин доирасига тортилган ҳамма бадийят намуналарининг ҳам матнности сирларини тўласича кашф этдик, деган даъводдан йироқмиз. Биз фақат, шу тахлит талқинлар тақдим этиш мумкинлигини кўрдик, холос.

* * *

*Буюк Турон кенгликлариди
Қўмилиб ётибди ҳадсиз хазина,
Қўмилиб ётибди йиллар қаърида
Хазинага туташ саноқсиз зина...*

Шавкат Раҳмон

**І боб.
Мумтоз матн: талқин ва
таҳлиллар**

«Нахжул-фародис» асари мундарижаси ва матни ҳақида

Қадимги туркий ёзма ёдгорликлар тадқиқига қизиқиш асосан XIX аср ўрталари ва XX аср бошларида авж олди. Аввало, уларни топиш, қўлёзма нусхаларини аниқлаш ва тил хусусиятларини тадқиқ этиш ишлари йўлга қўйила бошланди. XIV аср ёдгорлиги «Нахжул-фародис»ни ўрганиш ҳам бирмунча тарихга эга. У кўп-лаб жаҳон туркшуносларининг эътиборини жалб қилган. Гарчанд хорижда кўп ўрганилган бўлса-да, у асосан ватанимиз, аниқроғи, Хоразм билан узвий боғлиқ манбадир. (Бу ҳақда бироз кейинроқ тўхталамиз.) Шунинг учун уни туркий (эски ўзбек тилидаги) наср намунаси сифатида атрофлича ўрганишга эҳтиёж сезилади.

Илк бора Шаҳобиддин Маржоний «Нахжул-фародис»нинг нодир бир нусхаси ҳақида маълумот берган¹. Кейинчалик А.Убайдулло ва А.Раҳим², Ф.Кўпрули³, Ҳ.Тавфиқ, Ҳ.Эҳсон ва Ҳ.Али⁴, А.З.Валидий⁵ асар борасида тўхталган бўлсалар, проф. А.Н.Самойлович асарнинг Қозонда сақланаётган бир қадим қўлёзмаси ва тили ҳақида ёзган.⁶ Асарнинг асосан тил хусусиятлари ўрганилган ва кўп тадқиқлар шу йўналишда давом этган. Бу борада Қ.Бурслан⁷, Али Ф.Қорамонўгли⁸ ва А.Нажибнинг⁹ тадқиқи маълум. Яна, Б.Яфаров

¹ Ш. Маржоний. Китоби мустафодил-ахбор фий ахволи Қозон ва Булғор. I-жилд. -Қозон, 1885. 15-16-бетлар.

² Азиз Убайдулло, Али Раҳим. Татар адабиёти тарихи. -Қозон, 1924.

³ Fuad Kopruulu. Turk Edebiyati Tarihi. -Istanbul, 1926.

⁴ Hifzi Tefvik, Hamamizade Ihsan, Hasan Ali. Turk edebiyati numuneleri, cilt 1. Istanbul, 1926.

⁵ Ahmed Zeki Velidi. Harezmi'de yazilmis eski turkce eserler / Turkiyat mecmuasi II, 1926.

⁶ А.Н.Самойлович. Cuci ulusu veya Altin Ordu Edebi Dili / Belleten, seri 1, no 12, 1935.

⁷ Kivamettin Burslan. Nehcul-feradis'ten derlenen turkce sozler. Turkiyat mecmuasi IV, 1934. -Istanbul, 1934.

⁸ Ali Fehmi Kamanoglu. Nehcul-feradis'in dil hususiyetleri, I. Turk dili ve edebiyati dergisi XVI, -Istanbul, 1968; Nehcul-feradis'in dil hususiyetleri, II. Turk dili ve edebiyati dergisi XVII, -Istanbul, 1969; Nehcul-feradis'in dil hususiyetleri, III. Metn. Turk dili ve edebiyati dergisi XVII, -Istanbul, 1969; Nehcul-feradis'in dil hususiyetleri, IV. Metn. Turk dili ve edebiyati dergisi XIX, -Istanbul, 1971.

⁹ Эмир Наджип. О памятникe XIV века «Нахджал-фарадис» и о его языке // Советская тюркология. №6, 1971.

шу мавзуда номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган¹. Академик Э.Фозиловнинг рус тилида чоп этилган «Эски ўзбек тили. XIV аср Хоразм ёдноналари» номли китобида ҳам «Наҳжул-фародис»даги айрим сўзлар изоҳланган.² Профессорлар Н.Раҳмонов ва Ҳ.Болтабоев нашрга тайёрлаган “Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари”нинг 1-жилдида ҳам асардан парчалар келтирилган.³

Номини алоҳида эътироф этиш керак бўлган яна бир олим Янош Экмандир. Унинг туркологияга оид кўплаб тадқиқлари орасида «Наҳжул-фародис» ажралиб туради. Я.Экман дастлабки изланишларини асарда қўлланилган бир сўзни тадқиқ этиш билан бошлаган.⁴ Кейин унинг Истанбул Янги жомеъ кутубхонасида сақланаётган диакритик белгили уникал кўлёмасини факсимель ҳолда нашрга тайёрлади.⁵ Аммо асар транслитерациясини нашрга тайёрлаш ишини ниҳоясига етказолмай вафот этган. Буни С.Тезган ва Ҳ.Зулфиқор давом қилиб, чоп эттирадилар.⁶ Шу тариқа «Наҳжул-фародис» асари тўлиғича дунё юзини кўради ва кейинги тадқиқларнинг деярли ҳаммаси ушбу факсимель ва матн юзасидан амалга ошган.

Асар номи ҳақида муаллиф шундай дейди: «Тақи бу китобга *Наҳжул-фародис* от бердук, маъниси уштмоҳларнинг очуқ йўли темек бўлур (1)». Яъни, «Уштмоҳлар (учмоҳ)-жаннатларнинг очик йўли» маъносидадир.

Асар муаллифи масаласида эса кўпгина баҳслар мавжуд. Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро» тазкирасида Алишер Навоийга бағишланган бир муламмаъ келтирилган:

*Туркийни кўруб қилурлар эрди тарку тавба ҳам,
Гар тирик бўлсалар эрди Лутфий бирла Кардарий.*

¹ Б.А.Яфаров. Литература Камско-Волжских булгар X-XIV вв. и рукопись «Нахджал-фарадис». Кандидатская диссертация. -Казан. 1949.

² Э.Фозилов. Эски ўзбек тили. XIV аср Хоразм ёдноналари. 2 томлик. –Тошкент: Фан, 1966-1971.

³ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. (Энг қадимги даврдан XIV асргача.) –Тошкент: Фан, 2003. 272-284-бетлар.

⁴ Janos Eckmann. Bolmasa kalimesine dair – Turk dili arastirmalari yilligi, Belleten 1954. –Ankara.

⁵ Janos Eckmann. Nehcul-feradis I. Tipkibasim. -Ankara, 1956.

⁶ Nehcū'l-feradis. I metin, II tipkibasim. Türk dil kurumu yayınlari: 518. –Ankara, 1995. (Кўчирмалар шу нашрдан олинади ва кавс ичида саҳифа рақами кўрсатилади.)

Шеърдаги Лутфий, Анварийлар маълум. «Кардарий» тахаллусли шоир эса мунозараларга сабаб бўлган. Хусусан, Мақсуд Шайхзода «Тазкирачилик тарихидан» мақоласида шу шеърни назарда тутиб ёзади: «Мазкур китъада зикр этилган Кардарий Хоразм ўлкасининг Кардар кишлоғида ҳижрий 761 (милодий 1359-60) йилда вафот этган Маҳмуд Ибн Али деган шахс «Наҳжул-фародис» номли диний-ахлоқий асар муаллифидир. Умрининг бир қисмини Олтин Ўрда пойтахти Сарой шаҳрида ўтказган. Асарнинг бир неча нусхалари сақланиб қолган. Бу асарнинг Кардарий тирик вақтида хоразмлик котиб томонидан кўчирилган нусхаси Хоразм шеvasи ва адабий лаҳжасининг тарихини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эгадир. Ҳар ҳолда Давлатшоҳ Самарқандий туркий назм устаси деб кўрсатган Кардарий деган шоир шу Маҳмуд ибн Алидан бошқаси эмас.»²

Кейин яна бошқа мулоҳазалар ҳам баён этилган.

Жумладан, «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг биринчи жилдида «Наҳжул-фародис»нинг муаллифи Али ибн Маҳмуд дея кўрсатилади, лекин «Кардарий» тахаллуси ҳақида эсланмайди.³

Немис олими Ҳ.Хофман Кардарий ва «Наҳжул-фародис» ҳақида: «Бу шоир (Кардарий)... машҳур туркигўй шоир Маҳмуд ибн Али ас-Саройи Булғорий Кардарийдир. Кардарий Хоразмдан бўлган. Давлатшоҳ Самарқандий ўз китъасида уни тилга олади. Тарихда эса Кардарий тахаллусли шоирлар бир эмас, бир нечта бўлган. Лекин унинг туркий тилда ёзилган «Наҳжул-фародис» асаригина бизга маълумдир»⁴, дея таъкидлайди.

Проф. Ҳ.Қудратуллаев эса бошқача фикр билдирган: «Аслида дастлабки туркий тилда яратилган йирик насрий асар Носириддин Рабғузийнинг «Қиссаси Рабғузий»сидир. Унинг «Наҳжул-фародис» номли асари ҳам насрда туркий тилда яратилган бўлиб, бу асар ҳам

¹ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкиратуш-шуаро / Китобда: Навоий замондошлари хотирасида. –Тошкент: Адабиёт ва санъат. 1985. 15-бет.

² Мақсуд Шайхзода. Тазкирачилик тарихидан / Навоийга армуғон. –Тошкент: Фан, 1968. 37-бет.

³ Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, I-т. –Тошкент: Фан, 1977. 176-бет.

⁴ H.Hofman. Turkish literature a bio-bibliographical survey. Sektion I. Utrecht, 1969. –P.103-109.

диний мавзуга, инсонни ахлокий руҳда тарбиялашга бағишлаган».¹ Бу сўнги фикрга қўшилиб бўлмайди. Чунки «Наҳжул-фародис» ҳеч бир манбада Рабғузийга нисбат берилган эмас. [Асар муаллифи, унинг ўрганилиши ва мазмуни ҳақида ушбу сатрлар муаллифининг ҳам айрим кузатишлари бор.²]

Юқорида келтирилган маълумот юзасидан хулоса қилиб, «Наҳжул-фародис» асарининг муаллифи сифатида Маҳмуд ибн Али ас-Саройи Булғорий Кардарийни кўрсатиш мумкин. Лекин бу ҳам шартлидир. Негаки, «Наҳжул-фародис»нинг қўлёзмасида асар муаллифининг номи қайд этилмаган. Фақат китоб ниҳоясида асарнинг ёзилиш санаси ва котибининг исми келтирилган, холос. Мана ўша парча:

«Бу китоб тамом бўлди тарих ети юз олтмиш бирда шаҳрул оҳир муборак жумадул аввал ойининг олтинчи кунда эрдиким, китобати қушлуқ вахтинда тамам бўлди. Тақи китобнинг мусаннифи мазкур якшанба кун дорул-фанодин дорул-бақога риҳлат қилди (309)».

Ушбу парчадан икки муҳим жиҳат маълум бўлади. Биринчи, асарнинг ёзилиб битган санаси. Яъни, х. 761 йил. Иккинчи, асар мусаннифи, яъни тартиб бериб ёзган киши, асарни тамомлагач якшанба кун вафот қилгани (1360 йил, 26 март) маълум бўлади. Демакки, муаллифнинг охириги асари ҳам ушбу – «Наҳжул-фародис»дир.

Китоб матни ниҳоясида эса котиб ўз исмини келтиради:

«Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Хусрав Хоразмий».

Асар Хусрав тахаллусли хоразмлик котиб томонидан кўчирилгани аниқ. Шунингдек, котибнинг ўзи, асар муаллифи вафот санасини аниқ келтиришича, ёзувчи билан шахсан таниш бўлган.

Шу далилга асосланиб, асар муаллифи номини шартли дейиш мумкин. Ва уни тўла маънода, эски ўзбек тилидаги мумтоз наср намунаси сифатида ўрганиш керак, деган фикрдамиз.

¹ Ҳ.Қудратуллаев. Насрий асарлар тарихи ва жанрий муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2000, 4-сон.

² О.Жўрабоев. «Наҳжал-фародис» – муҳим илмий-адабий асар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2004. №2. 147-150-бетлар; Ўша муаллиф. Жаннат сари етаклагувчи асар//Ҳидоят. 2005. №10. 30-32-бетлар; Ўша муаллиф. XIV муҳим ёзма ёдгорлиги «Наҳжал-фародис» асарининг қўлёзмалари ва мундарижаси хусусида // Проф. Ҳ. Сулаймон номли республика ёш манбашунослари ва матишуносларининг Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 15 йиллигига бағишланган илмий анжуман материаллари. Тошкент, 2006. 3-6-бетлар.

*Бовужуди форсий дар жунби шеъри комилаш
Чист ашъори заҳири кист бори Анварий...*¹

Шеърдаги Лутфий, Анварийлар маълум. “Кардарий” тахаллусли шоир эса мунозараларга сабаб бўлган. Хусусан, Мақсуд Шайхзода «Тазкирачилик тарихидан» мақоласида шу шеърни назарда тутиб ёзади: «Мазкур китъада зикр этилган Кардарий Хоразм ўлкасининг Кардар кишлоғида ҳижрий 761 (милодий 1359-60) йилда вафот этган Маҳмуд Ибн Али деган шахс «Наҳжул-фародис» номли диний-ахлоқий асар муаллифидир. Умрининг бир қисмини Олтин Ўрда пойтахти Сарой шахрида ўтказган. Асарнинг бир неча нусхалари сақланиб қолган. Бу асарнинг Кардарий тирик вақтида хо-размлик котиб томонидан кўчирилган нусхаси Хоразм шеvasи ва адабий лаҳжасининг тарихини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эгадир. Ҳар ҳолда Давлатшоҳ Самарқандий туркий назм устаси деб кўрсатган Кардарий деган шоир шу Маҳмуд ибн Алидан бошқаси эмас.»²

Кейин яна бошқа мулоҳазалар ҳам баён этилган.

Жумладан, «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг биринчи жилдида «Наҳжул-фародис»нинг муаллифи Али ибн Маҳмуд дея кўрсатилди, лекин «Кардарий» тахаллуси ҳақида эсланмайди.³

Немис олими Ҳ.Хофман Кардарий ва «Наҳжул-фародис» ҳақида: «Бу шоир (Кардарий)... машҳур туркигўй шоир Маҳмуд ибн Али ас-Саройи Булғорий Кардарийдир. Кардарий Хоразмдан бўлган. Давлатшоҳ Самарқандий ўз китъасида уни тилга олади. Тарихда эса Кардарий тахаллусли шоирлар бир эмас, бир нечта бўлган. Лекин унинг туркий тилда ёзилган «Наҳжул-фародис» асаригина бизга маълумдир»⁴, дея таъкидлайди.

Проф. Ҳ.Қудратуллаев эса бошқача фикр билдирган: «Аслида дастлабки туркий тилда яратилган йирик насрий асар Носириддин Рабғузийнинг «Қиссаси Рабғузий»сидир. Унинг «Наҳжул-фародис» номли асари ҳам насрда туркий тилда яратилган бўлиб, бу асар ҳам

¹ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкиратуш-шуаро / Китобда: Навоий замондошлари хотирасида. –Тошкент: Адабиёт ва санъат. 1985. 15-бет.

² Мақсуд Шайхзода. Тазкирачилик тарихидан / Навоийга армуғон. –Тошкент: Фан, 1968. 37-бет.

³ Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 1-т. –Тошкент: Фан, 1977. 176-бет.

⁴ H.Hofman. Turkish literature a bio-bibliographical survey. Sektion I. Utrecht, 1969. –P.103-109.

диний мавзуга, инсонни ахлоқий руҳда тарбиялашга бағишлаган».¹ Бу сўнгги фикрга қўшилиб бўлмайди. Чунки «Нахжул-фародис» ҳеч бир манбада Рабғузийга нисбат берилган эмас. [Асар муаллифи, унинг ўрганилиши ва мазмуни ҳақида ушбу сатрлар муаллифининг ҳам айрим кузатишлари бор.²]

Юқорида келтирилган маълумот юзасидан хулоса қилиб, «Нахжул-фародис» асарининг муаллифи сифатида Маҳмуд ибн Али ас-Саройи Булғорий Кардарийни кўрсатиш мумкин. Лекин бу ҳам шартлидир. Негаки, «Нахжул-фародис»нинг қўлёзмасида асар муаллифининг номи қайд этилмаган. Фақат китоб ниҳоясида асарнинг ёзилиш санаси ва котибининг исми келтирилган, холос. Мана ўша парча:

«Бу китоб тамом бўлди тарих ети юз олтинчи бирда шахрул оҳир муборак жумадул аввал ойининг олтинчи кунда эрдиким, китобати қушлуқ вахтинда тамам бўлди. Тақи китобнинг мусаннифи мазкур якшанба кун дорул-фанодин дорул-бақога риҳлат қилди (309)».

Ушбу парчадан икки муҳим жиҳат маълум бўлади. Биринчи, асарнинг ёзилиб битган санаси. Яъни, х. 761 йил. Иккинчи, асар мусаннифи, яъни тартиб бериб ёзган киши, асарни тамомлагач якшанба кун вафот қилгани (1360 йил, 26 март) маълум бўлади. Демакки, муаллифнинг охириги асари ҳам ушбу – «Нахжул-фародис»дир.

Китоб матни ниҳоясида эса котиб ўз исмини келтиради:

«Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Хусрав Хоразмий».

Асар Хусрав тахаллусли хоразмлик котиб томонидан кўчирилгани аниқ. Шунингдек, котибнинг ўзи, асар муаллифи вафот санасини аниқ келтиришича, ёзувчи билан шахсан таниш бўлган.

Шу далилга асосланиб, асар муаллифи номини шартли дейиш мумкин. Ва уни тўла маънода, эски ўзбек тилидаги мумтоз наср намунаси сифатида ўрганиш керак, деган фикрдамиз.

¹ Ҳ.Қудратуллаев. Насрий асарлар тарихи ва жанрий муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2000, 4-сон.

² О.Жўрабоев. “Нахжал-фародис” – муҳим илмий-адабий асар // Имом ал-Бухорий сабқлари. 2004. №2. 147-150-бетлар; Ўша муаллиф. Жаннат сари стაკлагувчи асар//Ҳидоят. 2005. №10. 30-32-бетлар; Ўша муаллиф. XIV муҳим ёзма ёдгорлиги “Нахжал-фародис” асарининг қўлёзмалари ва мундарижаси хусусида // Проф. Ҳ. Сулаймон номли республика ёш манбашунослари ва матишуносларининг Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 15 йиллигига бағишланган илмий анжуман материаллари. Тошкент, 2006. 3-6-бетлар.

Энди асарнинг мазмуний мундарижаси хусусида.

«Нахжул-фародис» асари диний-ахлоқий, илмий-бадний асардир. У тўрт бобдан иборат бўлиб, ҳар бир боб алоҳида ўнтадан фаслга бўлинади.

Муаллиф асарини анъанавий «Бисмиллоҳ», Аллоҳга ҳамд ва унинг расули Муҳаммад (с.а.в.)га наът билан бошлайди ҳамда Абдуллоҳ ибн Умардан ривоят қилинган ҳадис келтиради.

Шуни таъкидлаш жоизки, асар фасллари бошида келтирилган ҳамма ҳадислар ва матнлар орасида келувчи оятлар, аввало, оригинал – араб тилида, кейин унинг мазмуни муаллиф изоҳида берилган. Асар «мусаннифи» шундай дейди:

«Умар ўғли Абдуллоҳ, разиаллоҳу анҳу, ривоят қилур пайгамбардин, саллолalloҳу алайҳи васаллам, андоғ ёрлиқар: қаю муъмин ва муваҳҳид қирқ ҳадисни меним ҳадисларимдин эшитмаганларга тегурса, билмаганларга ўргатса Ҳақ таоло ул кимарсани олимлар зумрасинда битигай; тақи қиёмат куни бўлса, аманна ва саддақна, шаҳидлар жумласинда қўноргай, тақи қаю кимарса мен аймамни ҳадисни меним аймаганимни билит, қасд бирла меним уза йалгон сўзлап пайгамбар алайҳиссалом айди тесе тамугдин олтурғу ерини омода қилсун, тең айди. Бу ҳадисга тамассуқ қилип қирқ ҳадис жамъ қилдуқ пайгамбар алайҳиссалом ҳадислариндин муътамад китоблардин.

Яна бу ҳадисларга муносиб ҳикоятлар пайгамбар аҳволидин, тақи хулафои рошидин афъолидин, тақи уламо ва машойиҳ ақволидин зам қилдуқ; тақи бу китобни тўрт боб уза қилдуқ, тақи тегме бир бобни ўн фасл уза қилдуқ, тақи тегме бир фасл аввалинда бир ҳадис келтурдук пайгамбар алайҳиссалом ҳадисларидинким, мажмуаи қирқ ҳадис бўлур.

Аввал боби пайгамбар алайҳиссаломнинг фаойилининг байони ичинда тутур. Икинчи боби хулафои рошидин, тақи аҳли байт, тақи тўрт имом фазойилининг байони ичинда турур. Учинч боби Ҳақ таоло ҳазратинга йавунғу езғу амаллар баёни ичинда турур. Тўртинч боби Ҳақ таолонинг ҳазратидин йаратғу йавуз амаллар байони ичинда турур (1)».

Ушбу баёнга кўра муаллиф қирқ ҳадис жамлаш ва олимлар тоифасидан жой олишни кўзда тутган. Бу қирқ ҳадис жамланмаси, бошқа «Чэхл ҳадис»лардан тубдан фарқ қилади. Яъни асар систематив, пухта режа асосида, аниқ ҳисоб ва мақсад билан амалга оширилган.

«Нахжул-фародис» тўрт боб, ҳар боб эса ўн фасл, жаъми қирқ фасл. Бу дегани ҳар бир ҳадисга бир алоҳида фасл ажратилган. Шу

билан бирга ҳар бир ўнталикни ташкил қилувчи боб махсус мавзуга бағишланганки, ўзаро мутаносиблик изчил сақланган. Бу эса ўрта асрлар ислом адабиётини муҳим жиҳатларидан эканлиги маълум.

Демак биринчи боб – «*аввалқи боб: Пайғамбар алайҳиссаломнинг фазойили ичинда турур*» (2).

Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳаётлари, сийратлари ва фазилатлари ҳақида кўплаб асарлар яратилган. Бироқ, «Наҳжул-фародис» бу борадаги туркий тилда яратилган дастлабки асарлар сирасидандир.

Ушбу биринчи боб ўз ичига қуйидаги мавзуларни жамлаган:

1. Пайғамбар алайҳиссаломнинг фазоили баёни;
2. Пайғамбар (а.с.)га ваҳий келмоғининг баёни;
3. Пайғамбар (а.с.) ёронлари билан бирга Исломнинг дастлабки даврларидаги баёни;
4. Пайғамбар (а.с.) Маккадан Мадинага ҳижрат қилганлари баёни;
5. Пайғамбар (а.с.)нинг мўъжизалари баёни;
6. Пайғамбар (а.с.)нинг Маккаги кирмоқлари баёни;
7. Пайғамбар (а.с.) меърожининг баёни;
8. Жаннат ва дўзахга тафарруж қилмоқ баёни;
9. Пайғамбар (а.с.) Хунайнда ғазот қилмоқлари баёни;
10. Пайғамбар (а.с.)нинг вафотлари баёни.

Асарнинг иккинчи боби эса шундай номланган: «*Хулафои рошидин, тақи аҳли байт, тақи тўрт имом фазоилининг байони ичинда турур*» (67) ва у қуйидаги фасллардан иборат:

1. Абу Бакр розиаллоҳу анҳунинг баёни;
2. Умар (р.а.)нинг фазоили баёни;
3. Усмон (р.а.)нинг фазоили баёни;
4. Али (р.а.)нинг фазоили баёни;
5. Фотима (р.а.)нинг фазоили баёни;
6. Ҳасан Хусайн (р.а.)нинг фазоили баёни;
7. Имоми Аъзам Абу Ханифа Куфий раҳматуллаҳи алайҳ фазоили баёни;
8. Имом Шофий (р.а.) фазоилининг баёни;
9. Имом Малик (р.а.) фазоилининг баёни;
10. Имом Аҳмад Ханбал (р.а.) фазоилининг баёни.

Дастлабки икки бобданоқ маълум бўладикки, ушбу асар Мовароуннаҳр худудида амалда бўлган ва дунёнинг жуда кўплаб мусулмон уламолари томонидан тан олинган аҳли суннат вал-жамоат мазҳаби асосида ёритилган. Бошқа ботил диний оқим ва таъсирлардан ҳоли равишда диёримиз халқларининг соф этикодини тараннум этувчи

асар. «Нахжул-фародис»нинг кейинги – учинчи боби шундай номланади:

«Ҳақ таоло ҳазратинга йавунгу амаллар байони ичинда турур» (158). Яъни, Аллоҳ таолога манзур бўлган амаллар амалларнинг баёни ҳақида. Муаллиф назарида бундай амаллар қайсилар. Қуйида уларни боб фаслларига кўра келтирамиз.

1. Илм олмоқнинг фазилати баёнида;
2. Намоз фазилатининг баёнида;
3. Закотнинг ва садақанинг фазилати баёнида;
4. Рўза фазилати баёнида;
5. Ҳаж ва умра фазилати баёнида;
6. Ота-онага хизмат фазилатининг баёнида;
7. Ҳалол емоқ фазилатининг баёнида;
8. Амру маъруф ва наҳй мункар фазилатининг баёнида;
9. Туну кун ғафлатда бўлмасликнинг фазилати баёнида;
10. Сабр ва ризо фазилати баёнида.

Бундан маълум бўладики, Аллоҳга энг маъкул амалларнинг бошида илм олмоқ туради. Ундан кейин бошқа амаллар навбати билан келади. Инсон камолоти учун муҳим бўлган ва риёзат орқали комилликка етишиш учун муҳим бўлган ушбу жиҳатлар асарнинг маънавий-рухий хухусиятларини оширибгина қолмай ўқувчилар қалбида эзгуликка интилиш туйғуларини ҳам шакллантиради. Сўнгги – тўртинчи боб бундай амалларнинг тескариси бўлган яъни, ёмон ишлар тўғрисида бўлиб, уни муаллиф шундай номлаган:

«Ҳақ таоло ҳазратидин йиратгу йавуз амаллар байони ичинда турур» (233) ва у ҳам ўнта фаслга бўлинган. Хўш, ушбу «ёвуз» амаллар қайсилар, қуйида уларни кўриб чиқсак.

1. Ноҳақ қон тўкмоқнинг офати баёни;
2. Зино қилмоқнинг офати баёни;
3. Маст қилувчи ичимликлар ичмоқнинг баёни;
4. Такаббурлик қилмоқликнинг офати баёни;
5. Ёлғон ва ғийбатнинг офати баёни;
6. Дунёни севмоқнинг офати баёни;
7. Риё ва симоъ офатининг баёни;
8. Кийна ва ҳасаднинг офати баёни;
9. Ғурур ва ғафлат офатининг баёни;
10. Узоқ умид тутмоқ офатининг баёни.

Демакки, гуноҳ ишларнинг бошида ноҳақ қон тўкиб, ўзгалар жонига зулм қилиш турар экан. Ундан кейин зино, ичкиликбозлик, та-

каббурлик ва каби иллатлар қораланади. Муаллиф бу каби тушунчаларни ёритар экан олим ва донишманд, эзгулик сари чорловчи даъваткор, ёмонликлардан қайтарувчи фозил киши сифатида қалам тебратган.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, «Наҳжул-фародис» асарини яратишда муаллиф кўплаб муҳим илмий-фикхий манбаларга, тафсир ва ҳадис китобларига таяниб иш кўрган. Мисол учун, машхур ватандошимиз, Жоруллоҳ номи билан танилган Маҳмуд аз-Замаҳшарийнинг «Кашшоф» номли тафсир китобини ҳам санаб ўтган. Бундан ташқари яна ҳадисшуносларнинг «Саҳиҳ ҳадис» китобларига таяниб асар ёзганлигини таъкидлайди.

«Наҳжул-фародис» панд-ахлоқ мавзуидаги асар бўлиш билан бирга уни бадий наср намунаси сифатида ҳам талқин этиш мумкин. Фикримизни дастлабки боб доирасида давом эттирсак. Ҳар фасл бошида бир ҳадис келтирилган ва шунга кўра масала очиб берилган. Пайгамбаримизнинг ҳаёти ёритилар экан жуда кўп ривоят ва ҳикоятлар келтиради. Ўрни билан ул зот таърифланади, қилган ишлари ҳақида маълумот берилади ва ўрناق учун айрим воқеалар батафсил эсланади. Шундай ўринларда муаллифнинг маҳорати ва ривоятларни талқин этиш борасидаги санъаткорлиги кўринган. Мисол учун, ҳазрати Расулуллоҳ (с.а.в.)га суиқасд қилиш учун Макка кофирлари йиғилиш қилишади, шунда бу мажлисга аробий абушқа (чол) қиёфасида Иблиснинг ҳам қўшилиб олганлиги келтирилади ва душманларга йўл-йўриқ кўрсатади. Айнан шу воқеани бу тахлит бошқа асарларда учратиш мушқил. Адиб бу ўринда ўзига хос ёндашув билан Иблиснинг доимий душманлиги ва маккорлигини бадий тарзда асосли изоҳлаб берган.

Яна, муаллиф ул муборак зотни таъриф этиш ва сифатлашда халқона ибораларни қўллашга ҳаракат қилган. Масалан, пайгамбаримиз (с.а.в.) Абубакр (р.а.) билан биргаликда Маккадан Мадинага томон кетаётганларида бир чўпоннинг хонадонига тушадилар. Мўъжиза кўрсатиб, сутдан қолган бир озгин кўйдан сут олишади ва шу билан озикланиб кетишгач, чўпон келади ва аёлидан пайгамбарнинг «сифатини яхши баён қил»ишини сўрайди. Шунда чўпоннинг аёли Умми Муъид тилидан муаллиф ҳазрати Расулуллоҳ (с.а.в.)ни шундай таъриф этган:

«Йигит турур. Маҳосини қора турур. Ачуқ йузлуқ турур. Ово-зинда ҳейбет бор. Инген узун бўйлуқ эрмаз, ашақ бойлуқ тақи эр-

маз, ўрта бўйлуқ турур. Ачуқ қошлиқ турур. Инген семуз тақи эрмаз, инген аруқ тақи эрмаз, ўрта тенлиг турур. Тўлек турур, уқуш ҳаракетлиг эрмаз. Тишлари сейрек турур. Юзи тўлун айтег қумийур. Сўз сўзласа ачуқ айра сўзлейур, булгашиқ сўзламас. Айсини кенг турур. Кўзи ашаққа уқуширек бақар, йерге бақар; бир аз тақи башини қалдурур, кўкка бақар. Маҳосини қурт йиғ турур, ўрта маҳосинлиг (турур), узун тақи эрмаз, қуса тақи эрмаз. Қатиг йуруган тақи эрмаз; йуруйур бўлса ақру йурийур, эркен йетер, йўқ эрса йетмас, теди (17)».

Ушбу парчадан Расулulloҳни муаллиф оддий халқ тилида нечоғлик тасвир этгани кўриниб турибди. Бунда «йигит турур» деганда, ўрта ёшларни назарда тутган. Ул муборак зотнинг очик юзлари «тўлун айтег» эканликлари, овозларида хайбат бор эканлиги, ўрта бўйликликлари, сўзласалар бир маромда фикр билдиришлари, юрсалар ҳам ўртача юришлари ва бошқалар жуда самимий билдирилган.

Булар XIV аср туркий халқларда ҳазрати пайгамбарнинг сийрати ҳақидаги манбаларга таянган аниқ фикрлардир. Чунки бу давргача яратилган «Шамоиلى Муҳаммадия» асарида ҳам Расулulloҳ (с.а.в.) ни сифатлари сиралаб берилган ва кўп жиҳатдан «Наҳжул-фародис» матни шу манбадаги маълумотларга уйғун.¹

«Наҳжул-фародис» муаллифининг нуқтан назари ва келтирилган ривоятларнинг талқини кўп ҳолда ҳадислар замирида. У бир воқеа муносабати билан пайгамбаримизнинг бир неча хусусиятини аниқ акс эттиришга ҳаракат қилади. Мисол учун, ул зотнинг мўъжизалари ҳақидаги бешинчи фаслда Ҳандак газоти воқеаларини ва саҳобаларнинг ул зотга садоқатларини, пайгамбаримизнинг илоҳий башоратларини ҳам бир орада жам қилган чиройли, ёрқин эпизодларга бой ҳадисларни келтиради. Шунингдек, бу ҳадисни муаллиф ўз тили билан туркийона талқин қилади. Қуйидаги парчага диққат қилайлик:

«Салмони Форсий (р.а.) айтур: Қачонким Жобирнинг таомини тановул қилдук², тақи ҳандақ қазимоққа бардук, меним улушумга теккан ерда тақи бир улуг тош белгурди. Ҳеч киларса ани қопармаққа кучи етмади. Болта тақи ўтмади эрса, бардук, пайгамбар (а.с.)га хабар бердук эрса, пайгамбар (а.с.) келди тақи муборак илгинда бир улуг болта олди; тақи «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм»

¹ Имом Термизий. Шамоиلى Муҳаммадия. (Ўзбекча таржима муаллифи Олтинхон тўра.) – Тошкент: «Мовароуннаҳр» нашриёти. (Араб ёзувида, санасиз.)

² Ушбу хикоядан аввал Жобирнинг уйида тўрт кишилик таомни ҳазрати пайгамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) уч мингдан ортик кишига мўъжизавий баракотлари оркали етказганликлари ҳақида хикоя қилинади.

теди тақи такбир айди эрса, жумла саҳобалар тақи такбир айди-лар. Андин сўнг пайғамбар (а.с.) болта кўтарди тақи қувват бир-ла ул тошга урмиш эрди. Ул тошдин йилдирим менгизлиг ўт чиқди Шом тарафинга барди. Салмони Форсий (р.а.) айтур: «Ул нурқа назар қилмиш эрдим. Шомнинг кўшклари, саройлари манга кўринди. Яна пайғамбар (а.с.) экинч қата такбир қилип уриш эрди. Яна бир йилдирим менгизлиг нур чиқти, тақи Яман тарафинга барди. Мен ул нурқа назар қилмиш эрдим, Яман шаҳрининг кўшклари, саройла-ри манга кўринди. Яна пайғамбар (а.с.) учунч қата такбир қилип ул ташиқа урмиш эрди. Яна бурунқитег йилдирим менгизлиг нур чиқти тақи маширқ тарафинга барди. Мен ул нурқа назар қилдим эрса, Ироқ элининг тақи Форс элининг саройлари кўринди. Мен айдим – «Ё Расулаллоҳ, бу не нурларким, оламга мунташир бўлди? – теп ай-дим эрса, пайғамбар (а.с.) айди – Ё Салмон, билгил, огоҳ бўлгил, бу нурлар қаю тарафқаким барди, ул тарафта Ислои очилгай, мусул-монлиқ зоҳир бўлгай – теди. Салмон Форсий (р.а.) Умар тақи Усмон (р.а.лар) хилофатинда эрдиким бу айтқан эларда Ислои зоҳир бўл-ди, теп айди (22).»

Ушбуда пайғамбар (с.а.в.)нинг башоратлари – исломият Араб ярим оролидан бошқа ўлкаларга ҳам тарқалиши келтирилган. Тош-га болта урилганда чиққан уч нур илохий каромат рамзи сифатида тасвирланган. Салмон Форсий ҳам ана шу кароматни илғаб олиб, пайғамбарга савол бериши ва бу саволга жавоб олиши, кейинчалик ҳазрати Умар ва Усмон халифаликлари даврида бу жавобнинг тас-диғини ўз кўзи билан кўриши қисқа сатрларда аниқ ва чиройли тас-вирланган.

«Наҳжул-фародис» асарида пайғамбаримиз хаётидаги муҳим воқеалардан бири – меърож масаласи биринчи бобнинг еттинчи ва қисман саккизинчи фаслларида алоҳида ёритилган. Айтиш керак-ки, «Меърож воқеаси «Саҳиҳул-Бухорий» ва «Саҳиҳул-Муслими» китобларида ҳаққоний баён этилган»¹.

Имом Бухорийнинг «Ал-Жомийъ ас-Саҳиҳ» тўпламидаги меърож ҳақидаги ҳадислардаги фактлар билан қиёсланганда «Наҳжул-фаро-дис» муаллифи ҳам Имом Бухорий йўлидан бориб меърож ва исроъ воқеасини ишонарли келтиради. Фақат ҳадисларни туркий тилда халққа тушунарли тарзида ифодалайди².

¹ Мухаммад Хузарий. Нурул-якин. –Тошкент, 1992. 65-бет.

² Биргина, фасл бошидаги Имом Бағвийнинг «Масобих» номли китобидаги ҳадисни оригинал-араб тилида келтириб, таржимасини изоҳлайди. Асарнинг да-

Фасл давомида Жаброил (а.с.)нинг Бурокни олиб келиши, бир лахзада Куддусдаги Масжиди Аксода бошқа барча пайғамбарларга имомлик қилиб намозлар ўқишлари; сўнг, Жаброил ва Микоил фаришта билан биргаликда ҳазрати пайғамбаримиз (с.а.в.) етти қават кўкка саёҳат қилиши, ҳар қават самоънинг эшиги олдидаги савол-жавоблар, Расулulloҳнинг ҳар қават осмонда Одам, Иброҳим, Ийсо, Мусо, Ҳорун, Юсуф пайғамбарлар билан кўришганликлари ва ниҳоят қурбат макоми – Аллоҳга яқинлик даражасига яқка ўзлари етганликлари, беш вақт намознинг фарз бўлиш воқеалари аниқ ва реал билдирилган.

Асардаги тарихий талқин ўзига хос равишда бадий меъёрларда берилган ўринлар ҳам учрайди. Мисол учун, пайғамбаримизнинг турли мамлакатлар подшоларига мактублари масаласида. Шундай мактублардан бири Ҳабашистон подшоси Нажошийга йўлланган хатдир. «Нурул-яқин» китобидаги ушбу мактуб матни:

«Пайғамбар (а.с.) Ҳабашистон подшоси Нажошийга Алр ибн Умайя Зумарий орқали мактубни жўнатдилар:

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!

Аллоҳнинг элчиси Муҳаммаддан Ҳабашистоннинг каттаси Нажошийга салом!

Аллоҳ шундай мақтовга сазоворки, ундан бошқа бирон илоҳ йўқдур. Аллоҳ бутун коинотнинг эгаси, айб-нуқслардан холи, мўминларга саломатлик бахш этгувчи, уларни азобдан асрагувчи, жамъики нарсаларни бошқарувчи зотдир. Исо Марямнинг ўгли Аллоҳга мансуб руҳ ва Аллоҳнинг Марямга ато этган сўзидир. Аллоҳ Исони дунёдан алоқасини узган Марямга марҳамат этди ва иффатли, покиза аёл ҳомиладор бўлди. Аллоҳ қудрат қўли билан Одамни яратганидек, Исони дунёга келтирди. Мен сени шериги йўқ бир Аллоҳга ишонишига, унга итоат қилишига, менга эрганишига, менга келган ваҳийларга имон келтиришига даъват қиламан. Мен Аллоҳнинг элчиси, сени ва халқингни Аллоҳга итоат этишига ундайман. Мен сизларга Аллоҳнинг амрини етказиб насиҳат қилдим, насиҳатимни қабул этинглар. Тўғри йўлга эргашганларга салом.»¹

Энди киёс учун «Наҳжул-фародис» матнида ушбу мактубнинг ёзилиши ва келиши билан боғлиқ ўринни олсак:

вомида эса ҳар бир фасл бошидаги хадис оригинал-араб тилида, матн давомидаги колган хадислар муаллиф таржимасида берилганлиги ҳам, «Наҳжул-фародис» ёзувчисининг ўзига хос талқинидир, дейиш мумкин.

¹ Нурул-яқин, 178-179-бетлар.

«Пайгамбар (а.с.) тиладиким, Йаман подшоҳи Наҷоший маликка битиг изо берса. Аммининг ўгли Жаъфарга буюрдиким, - «Ё Жаъфар, бир қач кимарсалар бирла керакким Йаманга борсанг, тақи Йаман подшоҳи Наҷоший маликка бизинг саломумизни тегурсанг, тақи они Исламқа даъват қилсанг», теди эрса, Жаъфар (р.а.) тақи қабул қилди - «Андоғ қилайин» теди эрса, пайгамбар (а.с.) битигусига буюрдиким – «Йаман подшоҳи Наҷошийқа мендин битиг битигил!» – теди эрса, ул битигчи айди – «Ё Расулаллоҳ, нетег битигейин?» Пайгамбар (а.с.) айди - «Битигил:

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!

Тангрининг расули Муҳаммаддин Наҷоший тара, тақи Тангрининг саломи ул кимарсага бўлсинким, кўни йўлга уймиши бўлса.

Эй Наҷоший малик, огоҳ бўлгилким мен ул биру бор Тангрини ўгарманким андин ўнгин Тангри йўқ; малик турур, мулкининг нуқсонни йўқ, тақи керакмаз сифатлардин ариг, пок турур. Яна тануқлуқ берурманким, Марям ўгли Исони ўз қудрати бирла атасиз тақи анасиз яратти. Тақи сени ул Тангрининг дини уза ундарменким биру бор турур, тақи ангар шерик ўртақ йўқ турур, тақи вазир раво эрмаз. Мани жумла халойиқ уза пайгамбарлиққа изо берди, тақи Жаброил (а.с.) манга кўкдин Фурқон эндурди. Эмди керакким биру бор тангриқа бўтсанг, тақи мени пайгамбар теп мансанг, тақи манга инган Куръонга мансанг, тақи манга уйсанг, тақи сўзумни қабул қиланг. Санга иттибаъ қилип ким мусулмон бўлса, жумласинга не савоб ерса, йалғуз санга ул савоб бўлғай; ва агар мусулмон бўлмасанг, санга кўра ким мусулмон бўлмаса, жумласинга не иъқоб бор эрса, йалғуз санга ул иъқоб бўлғай» теди (58).»

Кўринадики, мактублар матнида айрим фарқлар бор. «Наҳжул-фародис»даги мактуб биринчи бобнинг 10-фаслида келтирилган бўлиб, бу фасл хазрати пайгамбаримизнинг вафотлари ҳақидаги фаслдир. Фикримизча, ушбу ўринда мактуб пайгамбардан қолаётган улуғ диннинг ёйилиши билан боғлиқ равишда рамзий келтирилган.

Фарқлар эса қуйидагиларда яққол кўринади:

- 1. «Нурул-яқин»да Наҷоший Ҳабашистон подшоси, «Наҳжул-фародис»да эса Йаман малиги дейилган;*
- 2. «Нурул-яқин»да мактубни Наҷошийга Амр ибн Умайя Зумарий етказди, «Наҳжул-фародис»да эса бу вазифа Аммининг ўгли Жаъфарга юклатилади;*
- 3. Мактуб матни «Наҳжул-фародис» бирмунча каттароқ ва шунга кўра мавзу кенгроқ ёритилган.*

Яна «Нахжул-фародис»даги матн бадий буюқларда ва туркий наср намунаси сифатида акс этган.

Умуман олганда, ҳазрати пайғамбар ҳаёти ва фаолияти «Нахжул-фародис» муаллиф талқинида ўзига хос ва бирмунча халқона акс этганлиги асарнинг адабий манба сифатидаги аҳамиятини оширади.

Асарда ислом тарихи, пайғамбар ҳаётига оид яна кўплаб фактлар келтирилган, ривоятлар қилинган. Лекин муаллиф асар давомида ўз талқинини беришга ҳаракат қилади; бироқ, ўша даврга хос диний асарлар ёзиш қоида ва анъанасига қатъий амал қилиб боради. Бу жиҳат айниқса, у бирор бир масала юзасидан ўз фикридан аввал албатта бирор бир мўътабар манбадан, айтишлик, Қуръони каримдан оят ёки, ишонarli тўпламлардан ҳадис келтиради ва шунга биноан қисқача фикрини беради, холос. Бу анъана ислом уламоларининг илмий асарлар ёзиш қоидасига хосдир.

Ушбу асарда XIV аср туркий насри нуқтаи назаридан қаралганда «Нахжул-фародис» бадийят бобида ўзига хослик намойиш қилган. Бу эса қуйидаги жиҳатларда кўринади:

Аввало, айтилмоқчи бўлган фикрни ўша давр туркий тилида раво ифодаланиши;

кейингиси, келтирилган ривоят ва ҳикоялар бадий буюқларда акс этиши;

учинчиси, оят ва ҳадис таржималарини амалга оширишда муаллифнинг илмий салоҳиятини кўриниши ва мўътабар манбалардан олинган муқаддас калималарнинг фасоҳату балоғатини акс эттира билганлигидир.

Бу жиҳатларнинг ҳаммаси жамланиб муаллифнинг ҳикоячилик борасидаги маҳоратини асар матнида намойиш қилган. Масалан, пайғамбаримиз Маккадан Мадинага ҳижрат қилганларида, шаҳарга кириб келишлари, халқнинг муштоқ бўлиб кутиши ва кимнинг уйига кирасиз дейишганда, «кимнинг уйи олдига туям чўкса ўша уйнинг меҳмони бўлман» деб, туяларини бўш қўйиб кезиш ва уй танланиш воқеаси «Нахжул-фародис» шундай ҳикоя қилинади:

«Жумъа куни эрди пайғамбар (а.с.) Қасва отлиғ тевесинга мунди. Жумла саҳобалар тақи отландилар. Укуш йазаглар тақи чиқит турур эрдилар. Мадина шаҳринда пайғамбар (а.с.)нунг жамолига муштоқ бўлганлар укуш эрди. Пайғамбар (а.с.)ни кўрмадин саҳобалар қатинда имон келтурур турур эрдилар.

Жумла халойиқ Мадинага таважжух қилдилар. Тегме бир қабиладин пайғамбар (а.с.) кечер бўлса, ул қабиланинг улуғи чиқит

пайғамбар (а.с.)дин дархўст қилса, пайғамбар (а.с.) анларга хайру барака бирла дуо қилур эрди, тақи айтур эрди: «Бу меним Қавса атлиг тедем қайу қапуғда чўкса, ман анда қонуқ бўлгайман», теп айтур эрди. Жумла Мадинанинг улуғлари тақи мунъимлари орзу қилур эрдилар: «Бўлгаймуким, пайғамбар (а.с.)нинг тедемси бизинг қапуғда чўккайму?» теп. Ҳеч чўкмаз эрди, ашит кечер эрди.

Анчага тақи бардиким Аййуби Ансорий қапуғинда чўкти эрса, пайғамбар (а.с.) тақи тедедин тушти тақи месэжидка кирди. Жумла саҳобалар тақи кирдилар жумъа намози қилмақ учун. Пайғамбар (а.с.) минбарка ошит хутба ўқиди, тақи минбардин тушит имоматлиқ қилди. Жумла саҳобалар иқтидо қилдилар. Намоздин чиқит пайғамбар (а.с.) Аййуби Ансорий эвинга кирди эрса, Аййуби Ансорий шод бўлди, севунди (18).

Мазкур иқтибосдан ҳазрати пайғамбаримизнинг Мадинага келганларида ўзларига нисбатан халқнинг билдирган хурмати ва таклифларга биноан жавоб бериш учун, ҳеч кимни хафа қилмаслик мақсадида, меҳмон бўлинадиган уйни туянинг танлашига имкон берганликлари жуда ишонарли ҳикоя қилинган. Аслида туянинг ихтиёри Аллоҳда ва Расуллоҳнинг кимнинг уйига киришлари ҳам Аллоҳнинг ихтиёрида эканлиги парча мазмунидан илғаб олинади.

Муаллиф кўплаб халқона ибораларни ўз фикрини етказиш учун қўллайди ва бу жиҳат асарнинг бадий жиҳатларини акс эттиришда қўл келган. Мисол учун, туянинг ҳеч қайси уй олдида тўхтамай кезиши ва ниҳоят Аййуб Ансорий уйи олдида тўхташи шундай берилади:

«Жумла Мадинанинг улуғлари тақи мунъимлари орзу қилур эрдилар: «Бўлгаймуким, пайғамбар (а.с.)нинг тедемси бизинг қапуғда чўккайму?» теп. Ҳеч чўкмаз эрди, ашит кечер эрди. Анчага тақи бардиким Аййуби Ансорий қапуғинда чўкти...»

Бу гап замонавий ўзбек тилида шундай бўлади:

«Мадина шаҳрининг ҳамма улуғлари ва мунъим (хайр-саҳоватли, сахий киши)лари орзу қилар эдиларки: «Пайғамбар (а.с.)нинг туяси бизнинг (уй) эшиги (олди)да чўкса бўлармикан-а?» (Аммо туя) Ҳеч чўкмас (тўхтаб, чўкмас) эди, (уларнинг олдидан) ўтиб кетарди. Ва анчагача борди ва Аййуб Ансорий эшиги (олди)да чўкди...»

Албатта жумла равон ва содда тузилган. Бу эса ўқувчи шуурида тез жойлашади ва яхлит тасаввур ҳосил қилади. Ушбу ўринда келтирилган бир қанча бирикмалар кейинги асрларда яратилган туркий наср намуналарида, ҳаттоки эртақларда ҳам кенг қўлланилган. Мисол учун, «Бўлгаймуким» ва «Анчага тақи».

Муаллиф бу ўринда яна бир улуғ ҳикматни беради. Яъни, кўп кишилар кўчага чиқиб пайғамбар уларнинг уйига киришини орзу қилиб таклиф қилдилар. Аййуб Ансорий эса ўз уйида сабр қилди. Унинг қалбидан не кечганлигин ёлғиз Аллоҳ билади. Лекин унинг исми улуғ пайғамбарлардан Аййуб (а.с.) номи эди. Бу жиҳат рамзий маънода Аййуб Ансорийни ушбу ҳикояда сабр тимсоли сифатида кўрсатган. Ушбу сабри натижасида у улуғ мукофот олди – дунёдаги энг хайрли инсон Муҳаммад пайғамбар (а.с.) унинг уйига меҳмон бўлдилар.

Асарда бу каби рамзий ишоралар ва ўхшатмалар реал воқелик билан уйғун равишда, муаллифнинг маҳорати туфайли намоян бўлган.

Ҳикоя қилишнинг яна бир муҳим жиҳати – муаллиф бирор мавзу ҳақида тўхталар экан, шу мавзу доирасидаги ҳадисларни воқеа йўналиши ва асос моҳияти асосида жойлаштиради. Масалан, ўзининг ёмон феъл-атвори ва хатти-ҳаракатлари билан пайғамбаримизга озор берган Абу Лаҳаб ва унинг хотини ҳақида ҳикоя қилар экан, уларнинг оқибатлари, яъни умрларини ниҳоясидаги аҳволларини ҳикоя охирида келтиради. Ўқувчи эсида қоладиган даражада тасвирлар экан, ҳадисларни бадиий ифода этади. Ва шу билан асарнинг асос ғояси пайғамбарни улуғлаш ва унга бўлган чексиз ҳурмат нуқтаи назаридан чекинмайди. Китобхон ушбулардан улкан ибрат олиши лозимлигини билвосита уқтиради. Албатта, бу борада унинг қалам кучи ўзини кўрсата олган. Мисол учун:

«Аббос (р.а.) айтур: Абу Лаҳаб дунёдин бармишидин сўнг тушимда кўрарман, ўт-йалинг ичинде турур. Мен айдим:-Не бўлди сангаким, мундаг уқубат турурсен?-теп. Абу Лаҳаб айтур:-Имансиз чиққаным шумлиги, тақи пайғамбар (а.с.)ни озорлаганым шумлиги турур. Мен айдим:-Ҳеч азоб сендин эксулурму?-тедим эрса, Абу Лаҳаб айди:-Тегме бир душанба кун бу азоб мендин кетер. Мен айдим:-Не себабдин, эй қариндашим?-Абу Лаҳаб айди:-Муҳаммад туғмишта манга хабар бердиларким, қариндашимг хатуни Амина хатун душанба кун Муҳаммад атлиг ўғул келтурди, теп. Мен гойат севундум, бир қаравашимни озод қилдим. Ул себабдин азобум душанба кун кетар,- теп айди (14)».

Мазкур парчадаги Абу Лаҳабнинг дўзахдан жой олиши ва ўт-олов ичида азобда қолиши тасвирланган. Шу билан бирга муаллиф яна бир жиҳатга эътиборни қаратган. Абу Лаҳабнинг фақат бир кун азобдан фориг бўлиши душанбанинг фазилати билан эканлиги. Чун-

ки шу кунни ҳазрати Расулуллоҳ таваллуд топганлар. Абу Лаҳаб ҳам шу кунни бу улуг воқеадан хурсанд бўлиб, бир кулни озод қилган экан. Шу яхши ишдан хурсандлиги ва яна бир яхши амални қилганлиги учун бир кун дўзах азобидан қутулиши, ҳикоя қилинган. Бу билан эса бу дунёда қилинган ҳеч бир яхши амал зойе кетмаслиги уқтирилган. Муаллиф нафақат бир ёзувчи балки, донишманд инсон сифатида ҳам ўз асарини шундай сатрости ҳикматлар билан безаб борган.

Асар давомидаги ҳикояларда нафақат инсонлар ва воқеалар балки, жойлар ва биноларнинг тасвирига ҳам ўринлар ажратилган. Каъбатуллоҳ ва унинг яратилиши ҳақида жуда чиройли ҳикоятлар берилди. Муаллиф ушбу муборак ибодат уйининг дастлабки шаклини, қаерда бўлганлигини, қачон жойидан олиниб аршга олиб кетилганлигини ҳамда ҳозирги ўрнини бадий тарзда шундай тасвирлайди:

«...Ҳақ таоло Жаброилга фармонладиким, -Баргил, тақи Иброҳим пайгамбарқа, тақи Исмоил пайгамбарқа (а.с.лар) буйургилким, меним учун Каъба бино қилсунлар, теп, Байтул-маъмур йеринде – теди. Байтул-маъмур эв эрди, қизил ёқутдин эрди. Ҳақ таоло йаратмиши эрди ўз қудрати бирла учтмохнинг қизил ёқутидин. Кун туғиши тарафинда бир қапуғи бар эрди, тақи кун батиши тарафинда тақи бир қапуси бар эрди. Бу экки қапуғ йашил зумурруддин эрди. Қачанким Одам пайгамбар (а.с.)нунг тавбаси қабул бўлди эрса, Одам пайгамбар (а.с.) Ҳақ таолога муножот қилди тақи айди: -Ё Раббий, ул вақтинким учмохда эрдим, ҳамиша хотирим тиламишиде Ариқа тавоф қилур эрдим. Эмди андин маҳрум бўлдим. Лутфу карамунгдин дархўшт қилурман, бу йер йузинда тақи манга мутабаррик, ариг, ҳурметлиг эв бўлса мен анга ҳамиша тавоф қилса эрдим – теп муножот қилди эрса, Ҳақ таборак ва таоло Байтул-маъмурни эндурди. Одам пайгамбар (а.с) Ҳиндустандин қирқ қата Байтул-маъмурқа зийорат қилди. Қачанким, Ҳақ таборак ва таоло Нуҳ пайгамбар (а.с.)нунг қавмини ҳелок қилди шўфон бирла ул Байтул-маъмурни йетмиши фариштелар кўтурдилар, йетинч қат кўкда қўйдилар. Эмди ҳер кун Байтул-маъмурқа йетмиши минг фариште тавоф қилурлар, қийаматқа теги. Бир тавоф қилган экинч тавоф қилмаз... (28)».

Бу каби ўрнаклар асарда кўп. Улардан хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, «Наҳжул-фародис» асарида муаллиф ўз олдига қўйган эзгу мақсадни – XIV аср туркий тилдаги бадийятнинг нодир ифодасини, аникроги – насрнинг ёрқин намунасини ярата олган.

“Маснавийи маънавий” шарҳлари ва бир таржима матнига доир

Мавлоно Жалолиддин Мухаммад Балхий-Румийнинг (х.604/ м.1207 – х.672/ м.1273) энг машхур асари «Маснавийи маънавий» ҳисобланади. Алишер Навоий “Махбубул-қулуб” асарининг “Назм гулистонининг хушнағма қушлари зикрида” шундай таъкидлайди: *“Яна қойили “Маснавийи маънавий”, ғаввоси баҳри яқин Мавлоно Жалолиддин, яъни Мавлавийи Румийдурки, мақсадлари назмдин асрори илоҳий адоси ва маърифати номутасхоний имлосидин ўзга йўқтур...”*¹

Навоий таърифича: Мавлоно Жалолиддин “Маснавийи маънавий” асари билан (Аллоҳга) яқинлик баҳрига ғаввос ўларок шўнғиган. Бундан мақсад эса илоҳий сирлар ва туганмас маърифатни назмга солиш имлосидан ўзга эмасдир.

Шу улуг мақсад йўлида яратилган “Маснавий”да Қуръони карим ва Ҳадиси шариф маъноларини ўзига сингдирган ҳолда, инсон ҳаёти, табиат ва жамият, маънавият ва маърифат билан боғлиқ бир қатор масалалар бадий-ирфоний йўсинда баён этилган. Асар 6 жилд (дафтар)дан иборат; унинг дастлабки қисмигина, (18 байт) муаллифнинг ўзи тарафидан ёзилган. Бу кириш «Найнома» номи билан ҳам машхур.² Маснавийнинг кейинги қисмларини эса шогирди Ҳисомиддин Чалабий Мавлононинг бадиҳа (экспромт) тарзда айтаётган чоғида ёзиб олган. Чалабийнинг бевақт вафотидан сўнгра муаллиф асар давоми устида яна ўн йил ишлайди.

“Маснавий”да Қуръони карим оятлари ва муборак ҳадислар моҳиятини акс эттирувчи, очикловчи 270 дан зиёд ҳикоя ва юзлаб панду ҳикматлар ўрин олган. Унда Қуръони карим оятларидан 760 та иқтибос келтирилган (114 суранинг 107 тасидан). 745 ўринда эса 703та ҳадиси шарифдан фойдаланилган.

Бу асар ўзигача бўлган Шарқ ва Ғарб дунёсида кўрилмаган услуб ва тарзда маърифат ҳамда маънавиятни донишмандлик ва шоирона

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 14-т. Махбубул-қулуб. –Тошкент: Фан, 1998. 25-бет.

² “Найнома” ва уч таржимон томонидан амалга оширилган таржима ҳамда шарҳлар ўзбек тилида чоп этилган. Қаранг: Жалолиддин Румий. Маснавий хикояларига шарҳлар. Найнома. Нашрга тайёрловчи: А.Тилавов. –Тошкент: Мухаррир, 2011. 271-327-бетлар.

улуғ бадийят ила бера олганлиги билан ажралиб туради. Муаллифнинг фалсафий-ирфоний қарашлари содда ва ёқимли услубда, равон шеърый маромда ўз бадийий ифодасини топган. Ундаги юксак бадииятгина эмас, балки мантиқ ва фалсафанинг бойлиги ҳам китобхонга кучли таъсир қилади.

Асар Шарқ мумтоз лирикасининг маснавий жанрида, ҳар байт алоҳида (а-а, б-б, в-в...) қофияланиб келувчи шаклда ёзилган. У бирмунча содда кўрингани билан, тузилиши жиҳатидан мукаммал, айни дамда мураккаб асардир. Шу билан бирга, «Маснавий» маъно-моҳиятига кўра ўзига хос «тасаввуф қомуси»дир. Бироқ, унинг бу жиҳатини фақат шариат ва тасаввуф илмини яхши билганлар ҳамда ирфон таълимидан хабардорларгина илгайдилар. Шунинг учун, Абдурахмон Жомийнинг:

*Ман чи гўям васфи он олийжаноб,
Нист пайғамбар вале дорад китоб...*

(Мен бу улуғ жаноб васфида нима ҳам дердим, ўзи пайғамбар эмас, лекин китоби бор) дея эътироф этиши ҳам бежиз эмас. Ҳатто, у “Маснавий” асаридан ниҳоят даражада мутаассир бўлиб:

*“Маснавийи маънавий”и Мавлавий
Ҳаст Қуръони дар забони паҳлавий...*

(Мавлавийнинг «Маънавий маснавий» асари паҳлавий (форс) тилидаги Қуръондир) дея ҳаяжон билан улуғлайди.

Кейинги асрлар давомида “Маснавий” кўплаб форсигўй ва туркигўй ижодкорларга катта ареалда кучли таъсир кўрсатиб келган. Ўнлаб буюк ижодкорлар Мавлонони ўзларига улуғ устоз деб билганлар, ижодий таъсирланганлар. Шунингдек, тарих давомида маснавийхонлик яъни “Маснавийи маънавий”ни ўқиш ва ўрганиш Рум, Хуросон, Эрон, Ҳиндистон, Мовароуннаҳр ва Туркистонда кенг тарқалган. Ҳозирда “Маснавий”нинг дунё кутубхона ва кўлөзма фондларида сақланувчи нусхаларининг ўзи беш юздан зиёддир.¹ Бу эса ўрта асрларда Мавлоно асарларига, хусусан “Маснавийи маънавий”га эҳтиёж ва талабнинг ортик бўлганини исботлайди.²

Шунингдек, бу машхур асарга ёзилган шарҳларнинг ўзи ҳам кўпчиликни ташкил қилади. Масалан, XV-XIX асрлар давомида форсий ва туркий адабиётда “Маснавийи маънавий” асарига муаллифлари маъ-

¹ Масалан, ЎЗР ФАШИ ва бошқа фондларда ҳам ўнлаб нусхалари маълум.

² Китобнинг “Лирикада тарих тасвири” фаслида Эрдонабий (Абдулкаюмхон) билан боғлиқ бу жиҳатга тўхталамиз.

лум қирққа яқин ■ шарҳ ёзилган. Бундан ташқари, жаҳон кутубхона-ларида шориҳлари номаълум яна бир қанча шарҳлар ҳам мавжуд.¹

Демак, Мавлононинг маснавийсига шарҳ ёзган шориҳлар ва уларнинг машхур шарҳлари (форсий ва туркий) қўйидагилар:

1. Камолиддин Ҳусайн Хоразмий, “Жавоҳирул-асрор ва завоҳирул-анвор”;

2. Шох Доий Шерозий, “Шарҳи маснавийи маънавий”;

3. Муиниддин Абдуллоҳ, “Асрори маснавий ва анвори маънавий”;

4. Аҳмад бин Маҳмуд Мавлавий, “Ихтиёроти маснавий”;

5. Хўбмуҳаммад Чиштий, “Амвожи Хўбий”;

6. Абу Бакр Шоший, “Жавоҳири мавлавий ва лаолии маснавий”;

7. Афзал Аллоҳободий, “Ҳалли Маснавий”;

8. Саид Абдулфаттоҳ Аскарӣ, “Дурри макнун”;

9. Хожа Аюб Порсо Лоҳурий, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;

10. Баҳлул бин Мирзохон Бароқӣ, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;

11. Мавлоно Абдулалаи бин Низомиддин Баҳрул-улум, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;

12. Мир Нуруллоҳ Аҳрорӣ, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;

13. Мавлоно Идрис Битлисий, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;

14. Хожа Ҳусайн Мирӣ, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;

15. Холис Толибонӣ, “Шарҳи Маснавий”;

16. Охунд Мулло Али Нурий, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;

17. Вали Муҳаммад Назир, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;

18. Муҳаммад Обид, “Шарҳи Маснавий”;

19. Муҳаммад Ризо, “Мукошифати Разавӣ шарҳи Маснавий”;

20. Абдуллатиф бин Абдуллоҳ Аббос, “Латоифи ал-маънавий миҳ ҳақойиқал-Маснавий”;

21. Муҳаммад Шукруллоҳ, “Шарҳи Маснавий”;

22. Алоъ бин Яҳё Воиз Шерозӣ, “Шарҳи Маснавий”;

23. Мир Муҳаммад Наим, “Шарҳи Маснавий”;

24. Абу Али Соҳиб, “Футухотал-маънавий”;

25. Муслиҳиддин бин Мустафо бин Шаббон Сурурий, “Шарҳи Маснавий”;

26. Абдурахмон Жомӣ, “Шарҳи байтаини маснавии Мавлавӣ”;

26. Машраб, “Мабдаи нур”;

27. Шомӣ, “Шарҳи Маснавий”;

28. Исмоил Русухӣ Дада Анкаравӣ, “Фотихул-абёт”;

¹ А.Насриддинов. Проблема художественного восприятия и комментирования произведений персидско-таджикской классической литературы. АЛД. – Душанбе, 1990. С.10-11.

29. Суудий Боснавий, “Шарҳи Маснавий”;
30. Исмоил Ҳаққий Бурсавий, “Рухул-Маснавий”;
31. Абдуллоҳ бин Муборақ, “Шарҳи Маснавий”;
32. Зариф Ҳасан Жалолий, “Кошифул-асрор”;
33. Алоуддин, “Шарҳи Маснавий”;
34. Абдулмажид Сивосий, “Шарҳи Маснавий”;
35. Мулло Хожа Сабзаворий, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;
36. Обиддин Пошо, “Таржима ва шарҳи Маснавийи шариф”;
37. Аҳмад Авний Қўнуқ, “Маснавийи шариф шарҳи”
38. Бадиъуззамон Фурӯзонфар, “Шарҳи Маснавийи маънавий”.

Албатта мазкур шарҳлар ҳар бир шорихнинг “Маснавийи маънавий”ни англаш даражасидан келиб чиқиб турли савияда ёзилган. Шу билан бирга уларнинг барчаси ҳам тўлиқ эмас. Масалан, Жомий икки байтгагина шарҳ ёзган, холос. Бироқ, шунга камоли қониқиш ила айтиш мумкинки, нафақат Шарҳ мумтоз адабиёти, балки жаҳон адабиёти тарихида ҳам “Маснавий” каби кўп ва ҳўб шарҳга муҳтож асар бармоқ билан санарлидир. Ушбу асар қанча шарҳ-тафсир-таъвил этилса, яна шунча янги ва ажиб мазмунларни бераверарди. Чунки, ҳар бир шарҳ ўз даври ва муҳитининг савияси ва маънавиятидан келиб чиқиб талқин қилинади.

Ўрни келганда илк байт мазмуни ва шарҳининг бир жиҳатига тўхталсак. Деярли барча матнларда:

Бишнав аз най чун ҳикоят мекунад,

Аз жудоиҳо шиқоят мекунад...

дея бошланади. Лекин, “Маснавий”ни ўн икки жилд ҳолида тўлиқ шарҳ ва тафсир қилган турк олими Аҳмад Авний Қўнуқ дастлабки байтни шундай келтиради:

Бишнав ин най чун шиқоят мекунад,

Аз жудоиҳо ҳикоят мекунад...

Илк матнга кўра, найнинг ҳикояларидан мақсад айриликлардан шиқоят қилиш мазмуни келиб чиқади. Кейинги матнга кўра эса, найнинг шиқоятларини тингланса, у айриликлар ҳақида ҳикоялар қилмоқда.

Аҳмад Авний қадим қўлёзма нусхаларда матн айнан шундай берилганини ва “шиқоят” “ҳикоят”дан олдин келиши мувофиқлигини таъкидлайди.¹ Бу фикрини эса бир фикра-мисол ҳамда кейинги байт билан боғлаб изоҳ этади. Мазкур жиҳатни батафсил шарҳлаш алоҳида мавзу талаб қилади. Бироқ, бир нуктада

¹ Mevlana Celaleddin Rumi, Mesnevi-i serif serhi. 1-cilt. Tercüme ve serh: Ahmed Avni Konuk. -Istanbul: Kitabevi, 2006. S.71.

деярли барча шорихлар бирлашганини кўриш мумкин. У ҳам бўлса “най”дан мурод – комил инсон эканлигидир. Бу фикрни шорихлар ўз асарларида у ёки бу даражада акс эттирганлар. “Най – ориф ва оқиллик мартабасига ноил бўлган инсони комил” (А. Маҳкам)¹.

Шу тариқа, Мавлононинг вафот этиши билан, “Маснавий”ни юқорида келтирилган каби шарҳлаб ўрганиш ва тушунишга бўлган уринишлар замонамизга қадар тўхтаган эмас. Дастлаб Жалолиддин Румийнинг ўғли Султон Валад, кичик замондошлари Аҳмад Афлокий ва Фаридун Сипоҳсолор бу ишга қўл уришган. Кейинчалик Туркия худудида Шомий, Сарварий, Исмоил Анқаравий, Фуод Кўпрўлу, Абдулбоқи Гулпинорли, Меҳмет Али Авний, Сулаймон Наҳифий, Обиддин Пошо, Валад Узбудак, Мидхат Баҳорий Бойтур ва бошқаларнинг таржима, шарҳ ва тадқиқлари юзага келди. Эронда Али Даштий, Абулҳасан Зарринқўб, Шафиъ Кодканий, Жамол Ҳумойй, Муҳаммад Истеъломий, Тақий Пурномдориён, Муртазо Беҳишти, Носириддин Соҳибзамоний, Абдулкарим Сирўш ва Жаъфар Шоҳидий томонидан ҳам матнлари тайёрланди, шарҳлар ва тадқиқлар ёзилди. Урду тилида эса Мунший Али, Юсуф Алишоҳ Чишти таржималари, Шиблий Нўмоний, Абдуали ва Ҳанифа Абдулҳаким шарҳлари пайдо бўлди. Ғарб оламида эса Рейнольд Никольсон, Артур Арберри, Карл Эрнст, Камилла ва Кабир Хелминскийлар, Уильям Читтик, Шахрам Шива, Иброҳим Жўмард ва Колман Баркснинг инглизчага, Жозеф Ҳаммер Пургстал, Фридрих Рукерт, Ҳерман Этенинг олмончага, Клемен Хуарнинг франсузчага қилган таржималари орқали «Маснавийи маънавий» Европага кириб борди. Ҳ.Риттер, Ж.Фербервагел, Е.А.Браун, Ҳ.Мессэ, Б.Спулер ва А. Шиммел каби олимлар эса «Маснавий»нинг тадқиқи ва сўзма-сўз таржимаси билан шуғулландилар. Рус олимларидан эса А.Кримский, В.А.Гордлевский, Н.Мартинович, Е.Э.Бертельс, И.Брагинский, А.Мецнинг тадқиқлари, Ф.Корш, И.Сельвинский, Д.Самойлов, В.Державин, Н.Гребнев, Д.Щедровицкий, Р.Фиш, Л.Тираспольскийнинг шеърий, М-Н.Османов, О.Акимужкина, Ю.Иоаннесян, Б.Норик, А.Хисматуллин, О.Ястребова, Л.Лохутий, Н.Пригарина, М.Русанов ва Н.Чалисованинг насрий таржималари дунёга келди.

Ўзбекистонда ҳам мустақилликдан сўнгра Мавлононинг «Маснавийи маънавий» асарига қизиқиш, ўрганиш ва энг муҳими

¹ Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. Биринчи жилд, биринчи китоб. Таржима шарҳи билан. Таржимон: А.Маҳкам. –Тошкент: Шарк, 1999. 22-бет.

таржима қилишга интилиш кучайди. Шоир-таржимонлар тарафидан эса улуг шоирнинг асарларидан парчалар таржима қилина бошланди. Мисол учун, Жуманиёз Жабборов, Шоислом Шомухамедов, Жамол Камол, Аскар Маҳкам, Сирожиддин Саййид, Сулаймон Раҳмон кабиларнинг таржималарини келтириш мумкин. Буларнинг ичида Ж.Камол ва А.Маҳкам таржималари ажралиб туради. Негаки, Ўзбекистон халқ шоири Ж.Камол “Маснавийи маънавий”ни олти дафтарини тўла ҳолда шеърый йўлда таржима қилиб, нашр эттирди (2002-2005).

А.Маҳкам (1958-2007) “Маснавийи маънавий” асарининг таржима ва шарҳига ўтган асрнинг 90 йилларига келиб киришган эди. Ундан парчалар “Гулистон” журналида чоп этила бошлагач, ўқувчилар оммасини жалб қилди. Биринчи дафтардан қилинган шарҳли таржима китоб маънавий-маданий ҳаётимизда чинакам воқеа бўлди. Афсуски, унинг иккинчи китобини¹ нашр этилган ҳолда кўриш шоирга насиб этмади.

Шуни таъкидлаш лозимки, А.Маҳкам дастлаб фақат “Маснавий” ва унга Обиддин Пошо ҳамда Карим Замоний шарҳларини таржима қилади. Кейинчалик эса, шарҳловчи ўлароқ ҳам ўртага чиқади. Гарчанд асарнинг 1-дафтаринигина (у ҳам тўлиқ эмас) таржима этиб, шарҳлаган бўлса-да, асарнинг мазмун-моҳиятини тўлақонли беришга муваффақ бўлолган. У биринчи галда шоир сифатида, шоир бўлганда ҳам руҳоният шоири сифатида мухташам ва муборак асарга кўз ташлайди ҳамда уни маҳорат ила таржима қилади. Шундан сўнг, бирин-кетин байтларнинг шарҳларини келтиради, ўзига хос талқинларни баён этади.

Аслият: *Баҳри он аст имтиҳони неку бад,*

То бижўшад бар сар орад зар забад...

Таржима: *Қайнаса зарнинг чиқар зангорлари,*

Илтиҳон – яхши-ёмон кирдорлари... (Биринчи китоб, 130-бет)

Аслият: *Ин ҳадис охир надорад боз рон,*

Жониби Ҳоруту Морут, эй жавон...

Таржима: *Бул ҳадиснинг сўнги йўқ, ўғлим маним,*

Қиссаи Ҳоруту Морутдек қадим... (Биринчи китоб, 158-бет)

¹ Жалолоддин Румий. Маънавий маснавий. Биринчи жилд, иккинчи китоб. Таржима шарҳи билан. Таржимон ва шарҳ муаллифи: Аскар Маҳкам. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2007.

Бу каби ҳам мазмун, ҳам шакл равон чиққан мисолларни яна келтириш мумкин. А.Маҳкам мутаржим сифатида шундай ҳаракат қиладики, нафақат асар аслияти – форсчадан таржималар, балки матндаги арабча парчаларнинг таржимаси ҳам яхши чиққан. Айтайлик, қуйидаги байтда мазмун ва бадияят ахлит сақланган:

Аслият: *Тартақий анфасуна билмунтақо,
Мутҳафан минна ила дорилбақо.*

Таржима: *Феъл, нафаслар қудс ила бўлди расо,
Ҳадя қилдик то дами дорилбақо...* (Биринчи китоб, 189-бет)

Шеърӣ таржимани аслиятга яқинлаштирадиган муҳим унсурлардан бири қофиядир. А.Маҳкам таржимада аслият сўзларини қофияда сақлашга интилади. Бу хусус эса асар аслига китобхонни янада яқинлаштиради.

Аслият: *Он мунофиқ бо мувофиқ дар намоз,
Аз паи истеза ояд, на ниёз.*

Таржима: *У – мунофиқ, бу – мувофиқ – ҳамнамоз,
Ул бири – тақлид, бири – дилдан ниёз.* (Иккинчи китоб, 17-бет)

Ушбу байтда эса қофия бироз ўзгартиш орқали сақланган:

Аслият: *Гарчи ҳар ду бар сари як бозиянд,
Ҳар ду бо ҳам марвазий ва розиянд.*

Таржима: *Гарчи онларнинг иши бир бозидир,
Лек улар худ марвазий ва розидир.* (Иккинчи китоб, 18-бет)

Қофия ўзгарган, лекин байт мазмуни ва шакли ўзгармаган мисралар:

Аслият: *Ҳар яке сӯи мақоми худ равад,
Ҳар яке бар вафқи номи худ равад.*

Таржима: *Ҳар бири борди мақомин истабон,
Ҳар бири йӯл солди номин истабон.* (Иккинчи китоб, 19-бет)

Афсуски, таржимада бузук қофиялар ҳам учрайди. Мисоллар:

*Чиқди майдон сари бошқа бир амир,
Қўйнидан туморни олди дадил...* (Иккинчи китоб, 199-бет)

*Улдирилди неча юз минг бегуноҳ,
Ҳам кесик бошлар уюулди тоғ-тоғ...* (Ўша жойда)

*Ранг-рӯйи, шакл, бўйин зикри ҳам,
Ғазваси ҳам рӯзаси, нону шаом...* (Иккинчи китоб, 207-бет)

Таржима санъатида бир нозик жиҳат борки, таржимон ҳар қанча маҳоратли бўлмасин ҳар доим ҳам тўла муваффақиятга эришавермаслиги мумкин. Айниқса, катта ҳажмли асар ўғирилар

экан, у ёки бу ўринда шакл мутаносиблигини сақлаш учун мазмунга зиён етказилади. Ёхуд аксинча, мазмунни тўлиқ акс эттириш учун эса шаклга путур етиши мумкин. Асқар Маҳкамнинг ушбу сермашаққат ижодий ва айни дамда тадқиқий ишида ҳам бу каби жиҳатлар кўзга ташланади. Айтайлик, куйидаги байтда матннинг асл мазмуни чиқмаган, лекин моҳиятига эътибор берилган.

Аслият: *В-ар иморатҳошро бинӣ занӣ,*

Мард тиндорӣ ва чун бинӣ занӣ.

Таржима: *Бир Худони билмасанг бадбахтсан,*

Ўзи мард деб билмагил – авратсан. (Биринчи китоб, 226-бет)

Ёки, тубандаги байтнинг 2-мисрасида вазнга путур етган:

Аслият: *Ин хўрад, гардад палидӣ з-ў жудо,*

Он хўрад, гардад ҳам нури Худо.

Таржима: *Ул егай, бўлгай палид ундан жудо,*

Бул егай, бўлгай ҳам нури Худо. (Иккинчи китоб, 12-13-бетлар)

Шунингдек, бир қанча байтларнинг таржимаси ўзбекча эмас.

Асл форсча матнни бироз ўзбекча тус берилган шакли, холос. Улар куюқ бир курама тилдан ҳосил қилингандек тасаввур беради. Бу каби сатрларни ағдаришда мутаржим у қадар машаққат чекмаган кўринади. Мисол учун:

Аслият: *Ин хўрад, зояд ҳамма бухлу ҳасад,*

Он хўрад, зояд ҳамма Ииқи Аҳад.

Таржима: *Бул егай туққай ҳамма бухлу ҳасад,*

Ул егай туққай ҳамма ииқи Аҳад. (Иккинчи китоб, 13-бет)

Эътибор қилинса, мазкур кўшмисрадаги дастлабки уч сўз ўзгартирилган, қолгани айнан такрорланган. Балки, бу мутаржимнинг ўзига хос услубидир. Шундай эса-да, матн имкон қадар таржима этилаётган тилда бўлса, мақсадга мувофиқ тушади. Аммо бу каби ўринларнинг афзал жиҳати ҳам борки, улар ўқувчи тарафидан равон ўқилади.

Бу каби жузъий нуқсонлар Асқар Маҳкам амалга оширган муносиб ва муҳим ишнинг савиясини камситмайди, албатта. Юқорида кўрсатиб ўтганимиздан ташқари, унинг таржимасида бирмунча яхши ва аслидек муваффақиятли чиққан ўринлар кўп. Айтайлик, жуда ҳам равон баён этилган мана бу байт:

Аслият: *Ҳисси дунё нарdbони ин жаҳон,*

Ҳисси динӣ нарdbони осмон.

Таржима: *Дунё ҳисси бу жаҳон нарdbонидир,*

Диннинг ҳисси осмон нарdbонидир. (Иккинчи китоб, 24-бет)

Умуман олганда, “Маснавий”нинг ўзбек тилига қилинган таржималаридан А.Маҳкам таржимаси ўзига хослиги билан ажралиб туради. Шунинг айтиш зарурки, шарҳ матнидан маълум бўлишича, шорих кўплаб манбалар, инчунин “Маснавий”га ёзилган бир қанча бошқа шарҳлар билан танишган. Бу мўътабар асарни таржима ва шарҳ қилишга нафақат руҳан, балки илмий жиҳатдан ҳам анча тайёргарлик кўрган. У айрим ўринларда муаллиф сўзини муаллиф асарлари билан (яъни, Мавлонони Мавлононинг ўзи билан) шарҳ этиш услубидан ҳам фойдаланган. Мисол учун, шарҳ давомида фикрни очиқлаш ва моҳиятни тўлароқ бериш учун “Девони кабир”дан фойдаланган. Албаттаки, ундан келтирилган бир неча байтларни ҳам лисоний таржимага киритиб, шарҳларни кенгайтиришга уринган.

Дамларнинг хайрлиси ҳақида матн

Инсон руҳияти тиклана бораётган иморат кабидир. Иморат қурилишига нечоғлиқ яхши ва пишиқ ашёлар қўлланилса, у мустаҳкам бўлиши ва узоқ йиллар хизмат қилиши маълум. Худди шунингдек, инсон руҳиятининг шаклланиши ҳам тарбия билан амалга ошиб, бунинг учун мукамалликка кафил бўладиган тарбия ашёлари даркор. Албатта бу борада ажодлар қолдирган меросдан ҳам улуғроқ ва бойроқ хазинани топиш мушқил. Адабиёт ва бадий асарлар ана шу хазинанинг мунаввар дурларидандир. Шарҳ адабиёти, хусусан, ўзбек мумтоз адабиёти Куръони карим ва Расулаллоҳ (с.а.в.) ҳадисларидан файзу сурур ва илҳом олган. Ушбу адабиёт намуналари орасида панд-ахлоқ ва насихат мазмунидаги асарлар айнан инсон камолотини тарғиб этувчи ва унга сари йўл кўрсатувчи сара манбалардандир.

Ҳазрат Амир Низомиддин Алишер Навоий (1441-1501) нафақат ўз адабий ва илмий мероси, балки ҳаёт йўли билан ҳам намуна бўлгулик шахс. Унинг панд-ахлоқ мазмунидаги, юксак маърифий асарлари мазмунли умр ва бой ҳаётнинг тажриба маҳсулидир. Улуғ адиб умрининг сўнгги йилларида ёзган “Маҳбуб ул-қулуб” (Кўнгиллarning севгани) асари шундай бадий тафаккур намунаси. Асарда жамиятда турли табақалар ва уларнинг ҳолати, инсон учун энг зарур ҳолатлар ва ниҳоят охирида кўпгина танбеҳлар берилади.

Бу ўринда асардаги 124-танбех ва унга илова тарзида бир байтга бироз тўхталмоқчимиз. Айтиш мумкинки, мазкур байт ҳикматлардан бирини ўзига жо қилган. Мана у:

*Мозию мустақбал аҳволин такаллум айла кам,
Не учунким, дам бу дамдур, дам бу дамдур, дам бу дам.*¹

Байтдаги шакл ва мазмун мутаносиблиги уни теранрок англашда ёрдам беради. “Мозий” (ўтмиш) ва “мустақбал” (келажак) сўзлари қаршилантирилмоқда, яъни тазод. Иккинчи мисрада эса “дам” сўзи такрорланмоқда – тақрир. Бу шеърнинг бадийи санъат жиҳатидан шакли.

Шоир айтмоқчики, ўтмиш ва келажак ҳолатларини камрок гапириб, ўйла; негаки, сен яшаётган дам ҳозирги – бу дамдир. Бир қарагандаги маъноси шу ва улуғ мутафаккир адиб қадимги туркий «Дам бу дамдур, ўзга дамни дам дема» нақлини ҳам кўзда тутган.

Лекин байтда айтилмоқчи бўлган асл мақсад нима?

Фикримизча, ушбу кўшмисра инсон ҳаёти ва унинг турмуш муаммоларига сабр тоқат билан чидай билиши ҳақидадир. Шоир буни чуқур мазмун ва ҳикмат, шу билан бирга, киши шуурига кучли таъсир этадиган даражада акс эттирган. Бу билан ҳазрат Навоий инсон психологиясини билиш бобида ҳам ўта нуктадан зот бўлганлиги аён бўлади.

Эътибор қилинса, ҳаёти давомида инсон ўз хатоларидан аччиқ, аммо керакли сабоқни олади. Кўп ҳолларда ўтмиши: кечаги куни, бир ой олдинги, бир йил аввалги, ҳа ана ўн йиллар наридаги ҳаёти ва унда йўл кўйган хато-камчилик ёки, ютуқлари ҳақида фикр юритади. Келажаги хусусида эса албатта ширин ва улкан орзулар қилиб яшайди. Қалб-кўнгил истаклари эса янгиланиб, ҳою ҳаваслари кўпайиб бораверади.

Ҳазрати пайгамбаримиз марҳамат қиладиларки: *“Инсон қалби, чўл ўртасидаги дарахт шоҳига илиниб қолган нар кабидир. Шаббода қай томонга эсса, ўша томонга силкинади”*.

Чиндан ҳам инсон руҳиятини очиб берадиган гўзал ташбих. Юқоридаги Навоий ҳикмати ҳам қалбнинг ушбу ҳолатига уч ақлий ечим бермоқда. Ушбун шейрий сатрларга кўра:

1. Мозийда бўлиб ўтган неки бўлса, энди у тарих. Нимани кўлга кириттингу, недан қолдинг?! Бари ўтди. Сени тушунган бор, англамаган бор. Ўз кечмишинг ҳақидаги дарду холни, Навоий таъбири билан айтганда, “золим ва бедардлар суҳбатида” сўзлама. Чун-

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14-том..., 126-бет.

ки, “нукта сурмак” (хикмат)ни бедард кайдан билсин. “Наммом (иғвогар) ва “номард мулоямати” (мулозамати)га ишониб, кўнгил бермагилки, афсусланиб қолишинг мумкин. Неки сен билан ҳаётда-ёшлиқда содир бўлди, ҳаммаси ўтиб кетди. Ҳазрат айтадилар: *“Доно ишқдин боргондин сўз айтмас”* (доно одам кўлдан кетганини гапирмайди). Негаки, *“ўтган йигитлик орзу била қайтмас”* (ўтган ёшлиқ орзулаш билан қайтиб қолмайди). Сен фақат ундан сабоқ олгину, илгари боқ. Бу биринчи ечим – биринчи “дамдур”.

2. Мустақбал (келгуси)да содир бўлажак ишлар эса ғайбдир. Сен унда нимани кўлга киритасану, недан қоласан, ёлғиз Ўзига аён. Бу ҳақда ҳам “бош қотириб”, ўзингни турли ситаму синовларга уришга ва бу ҳақда “такаллум айла”шга шошилма. Ҳазрат айтадилар: *“Ўтган рўзгор адамдур”* (ўтиб кетган ҳаёт йўқликдир). Яъни, у энди сен учун мавжуд эмас, ўтди. Танбеҳнинг давомида ҳикматнинг мағзи ўрин олган: *“Келмагандин сўз айтқон аҳли надамдур...”* (ҳали келмаган, рўёбга чиқмаган воқеа ёки ишдан сўз айтгучи пушаймон аҳлидан бўлиб қолади). Демак, келажак ҳаёт ҳақида беҳуда хаёлларга берилмаслик ва турли етиб бўлмас орзулар уммонига шўнғимаслик оқил одамнинг ишидир. Бу эса иккинчи ечим - иккинчи “дамдур”.

3. Энди ақл ва нафс соҳиби бўлмиш инсонга фақат биргина лаҳза қолди – “бу дам”. Яна ҳазрат Навоий давом этадилар: “Ва ҳол муғтанамдур” (ва ушбу ҳол ғаниматдир). Алалхусус, ўтмиш ва келажак “дамини” эмас, ушбу – ҳозир сенга ғанимат бўлиб турган “дам”ни чин инсоний яшагин. Қилаётган амалингни, сўзлаётган сўзингни мулоҳаза қилгинки, улар тўғри бўлсин. Ана шунда сенинг “бу дам”инг, эртага хайрли мозий бўлади. Сен уни ўқинч ва алам билан эсламайсан. Чунки, сен уни хато қилиш учун яшамдинг. Ва келгуси “дам”ингни ҳам қалб ҳузури билан кутасан. Келажак “дам”инг ҳам насиб этса, армонга айланмайди. Бу энди учинчи ечим ва учинчи “дам”.

Юқорида қайғуриб тилга олинган қалбнинг аҳволи қандай, уни қай тариқа ва недан асраш лозим?

Ҳазрат Навоий кейинги 125-танбеҳда бунга жавоб берадилар: *“Сувдин асрагуликдур туфроқ ва балчиғ уйин. Ва ўтдин асрагуликдур яғоч ва қамиш уйин. Ва елдин асрагуликдур бўз уйин. Ва туфрогдин асрагуликдур кўз уйин. Жамиъи мосиваллоҳдан асрагуликдур кўнгил уйин”*.

Яъни, туфроқ ва лойдан қурилган уйни сув уриб кетишидан асраш керак; ёғочдан ва қамишдан иморат қилинган уйни ўт-оловдан асраш

керак; бўз матодан тутилган уй (чодир)ни шамолдан асраш керак; кўз тийини (умуман кўзни) эса чангу туфрокдан асраш керак; Аллоҳдан ўзга жами нарсалардан эса кўнгил уйи (қалб)ни асраш керак.

Аввалги тўрт уйни қандай асрашни одам билади. Кейинги, бешинчи уйни қай тарика сақлаш кераклиги ҳақида бир байт битадилар:

Нечукким, тўрт уйга тўрт зидди нуқсон шойеъдур,

Бешинчи уй даги агёрдин ул навъ зойеъдур.

Яъни, тўрт уйга зарар бўлган тўртта зидди нуқсон машхурдир (ва улардан сақланиш ҳам маълум); нечукки, бешинчи уйга (қалб уйига) агёр (рақиблар)нинг зараридан юқоридагилар каби ҳимояланиш бекор кетади (унинг ҳимояси ўзгачадир).

Бу борада Навоий ҳазратлари “олам асбоби” (қалб душмани – дунё ҳаваси ва унинг ташвишлари) тугамаслигини, у қалб уйига фақат зарар бериши ва унинг батараф қилиниши учун бу уйга дунёнинг ўзини киритмасликни ва кириб қолган тақдирда ҳам унинг ғалвалари ғолиб бўлмаслигини таъминлаш кераклигини таъкидлайдилар.

Навоийнинг ўғитларига амал қилган ҳолда кўнгилни яъни, “қалб уйини” Аллоҳ (берган иймон, эзгулик, муҳаббат, олижаноблик каби юксак туйғулар)дан бошқа нарсалардан асрайлик. Шундагина ушбу дамимиз қутлуғ ва хайрли бўлади!..

Навоий наътларининг матни ва нашрига доир (“Ҳайрат-ул-аброр” достони мисолида)

Матбаачилик Туркистон диёрида пайдо бўлабошлагандан эътиборан амири кабир ҳазрат Алишер Навоийнинг муаззам “Хамса” асари бир неча бор нашр этилган. Дастлаб, Хивада х.1297 (м.1879) йил Муҳаммад Раҳимхон II – Ферузнинг фармони билан хонлик тошбосмаҳонасида чоп бўлган. Ушбу илк босма нусханинг котиби Мулло Муҳаммад Юсуф ибн Бердимурод сўфи Хоразмий бўлиб, асарни шоир Муҳаммадниёз ибн Абдулло Охунд – Комил Хоразмий нашрга тайёрлаган ва муқаддима ёзган.¹ Шундан сўнг, “Хамса” тўлиқ ҳолда Тошкент шаҳрида XX аср бошларида яна икки бора чоп бўлди.² Собиқ совет даврида ҳам Навоийнинг бу мухта-

¹ Қаранг: М.Ҳакимов. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттоғлар. –Тошкент: Фан, 1991.

² Шоҳмурод ибн Шоҳнеъматуллоҳ кўчирган “Хамса” нусхаси Тошкент Порцев матбаасида 1322/1904 йил; Абдуманиоф қори кўчирган “Хамса” нусхаси ҳам Тош-

шам асари бир неча бор босилди. Аммо қайта-қайта нашр бўлишига қарамай замона мафқурасига асосан турли қисқартиришлар билан эълон қилинган. Фақат, атоқли матншунос Порсохон Шамсиев томонидан тайёрланган “Хамса”нинг тўлиқ нашригина бундан мустасно.¹ Ниҳоят, Навоийнинг 15 (1963-1968 й.й.), 20 (1988-2003 й.й.) ва 10 (2011 й.) жилдлик асарлар тўплами амалга оширилди. Улар таркибида “Хамса” дostonлари ўрин олган. “Хамса”нинг яна бир нашри лотин алифбосига асосланган янги ўзбек ёзувида ҳам чоп бўлди (2006 й.).

Албатта, улуг ижодкор асарларининг матни йилдан-йилга яхши-ланиб бориши зарур. Алишер Навоийнинг дostonлари таркибига мансуб хазрати Муҳаммад Мустафо (с.а.в.)га бағишланган қисмлар – наътлар бевосита дoston мазмун моҳиятини асослашга хизмат қиладиган узвий бўлақдир. Шунинг учун, бундай байтларнинг ўқилиши ва шарҳига диққат билан ёндашмоқ талаб қилинади. Фикри-мизни “Ҳайрат-ул-аброр” дostonининг уч нашри – П.Шамсиевнинг юкорида таъкидланган нашри², “Мукамал асарлар тўплами” таркибидаги 7-жилд (нашрга тайёрловчилар: А.Ҳайитметов, И.Ҳаққулов)³ ва янги имлодаги (нашрга тайёрловчи: В.Раҳмонов)⁴ дoston матни асосида давом эттирсак.

Алишер Навоийнинг “Хамса” таркибига кирувчи дostonларида жаъми бўлиб 13та наът ўрин олган. Шулардан бештаси “Ҳайрат-ул-аброр” дostonининг бошланғич қисмида бўлиб, қолган саккиз наът кейинги тўрт дostonда тенг – иккитадандир.

“Ҳайрат-ул-аброр”даги бешала наът 173 байт (346 мисра)ни ташкил қилади. Биргина ана шу қисм матнини кейин чоп этилган икки нашр асосида (МАТ, 7-ж., 32-48-бетлар; Hayrat-ul-abror, 27-38-бетлар)да қиёсланганда 60 (олтмиш)та ўзгариш борлиги кўринди. Яъни, 1991 йил нашр этилган дostonнинг шу 346 мисрасидан матншунос В.Раҳмонов шунча хато топган ва 2006 йил янги

кентда яна шу матбаада 1323/1905 йил чоп бўлган.

¹ Алишер Навоий. Хамса. –Тошкент: Фанлар академияси нашриёти, 1960.

² Ўша манба; “Ҳайрат ул-аброр” дostonи бу китобнинг 15-146-бетларида ўрин олган ва кейинги ўринларда шу манбага мурожаат қилинганда “Хамса” дея саҳифа рақамигина кўрсатилади, холос.

³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 7-т. –Тошкент: Фан, 1991. Кейинги ўринларда “МАТ, 7-ж.” дея саҳифа рақами кўрсатилади, холос.

⁴ Alisher Navoiy. Hayrat-ul-abror. –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. Кейинги ўринларда саҳифа рақами кўрсатилади, холос.

алифбода чоп этилган матн вариантыда тузатишлар киритган. Булар куйидагилардир:

1. Сўзларни тўғри ўқилишида;
2. Имло хатоларини тўғрилашда;
3. Тиниш белгиларини тўғри қўйишда.

Мисолларга тўхталсак.

Зовияи хашмға ҳар зотдин,

Рух ёқиб шамъ бу мишкотдин... (МАТ, 7-ж., 33-б.)

Эгнига ёпилди дуввожи шараф,

Қилди макон бошига тожи шараф... (МАТ, 7-ж., 34-б.)

Қайси дур ул, дуржи вафо гавҳари,

Қайси гуҳар, буржуи ҳаё ахтари...

Ахтаридин меҳрга фархундалиқ.

Бадру ҳилол айлаб анга бандалиқ... (МАТ, 7-ж., 36-б.)

Ким юзин айблаб қаро ғамнок эрур,

Шакқи эмаским, ёқоси чок эрур...

Тутмоғининг андин эди хомани,

Ким ул этибдур қаро кўп номани... (МАТ, 7-ж., 39-б.)

Рафраф уза пўя қилиб чун кушод,

Ҳамраҳу руҳравға этиб хайробод...

Ҳамраҳ анга қолаби ҳокий насаб.

Гар десалар бор эди йўқтур ажаб (МАТ, 7-ж., 47-б.)

Юқорида остига чизилган сўзлар янги алифбо асосидаги нашр (Наурат-ул-аброр, 27-, 28-, 30-, 32-, 37-бетлар)да “жисмға”, “давожи”, “буржи”, “фархандалиқ”, “айлаб”, “тутмогонинг”, “раҳравға”, “ҳоки-насаб” тарзида тўғри ўқилган ва берилган. Яна:

Маккада дин аҳлига мукнат бўлуб,

Уззи ила лотқа узлат бўлуб (МАТ, 7-ж., 35-б.) –

байтидаги “Уззи” ва “лот” сўзлари кейинги нашр (Наурат-ул-аброр, 29-б.)да “Уззо” ва “Лот” тарзида тўғри берилган. Чунки бу жоҳилият даврида Маккадаги бутларнинг номидир ва улар имлода катта ҳарфлар билан берилмоғи керак. Ёки, “асад” бурж номи ва “Фарши бўлуб арш ила лавҳу қалам” мисраидаги (МАТ, 7-ж., 46-б.) илоҳий илмларда ишлатилувчи истилоҳ ва муқаддас калималардан бўлган “арш”, “лавҳ” ва “қалам” сўзлари ҳам кейинги нашр (Наурат-ул-аброр, 37-б.)да атоқли ном сифатида катта ҳарфлар билан берилган. Натижада қўпол равишдаги имло хатосига йўл қўйилмаган. Шунингдек, замонавий матншуносликда тиниш белгиларини тўғри қўйилиши ҳам матнни тўғри ўқилишини таъминлайдиган омиллардандир. Мисол учун:

Сенки юз онча санга ҳақ берди нур,

Тонг йўқ агар соядин ўлсанг нуфур (МАТ, 7-ж., 38-б.) –

байтидаги “Сенки” ундамасидан сўнг “;” (вергул) тиниш белгиси қўйилганлиги (Наурат-ул-аброр, 31-б.) мақсадни ва ифодани аниқлаштирган. Агарда, шу байтдаги “ҳақ” сўзи ҳам “Ҳақ” тарзида катта ҳарф билан берилса эди, байт матни янада аниқроқ бўлура эди.

Шу ўринда, мазкур – янги алифбодаги “Наурат-ул-аброр” дostonни матнининг афзал жиҳатларини таъкидлаган ҳолда, ушбу нашрда ҳам айрим нуқсонларга йўл қўйилганини айтиш зарур, деб ўйлаймиз. Масалан:

Айламасун деб ел ила парда сайр,

Байзасидин тугма тоқиб анда тайр (МАТ, 7-ж., 42-б.) –

байти кўринадики, МАТда тўғри берилган ҳолда янги нашрда нотўғри берилган:

Aylamasun deb el ila parda sayr,

Bayzasidin tugma toqib anda tayr (Наурат ул-аброр, 34-б.) –

Бир қараганда билинмайди. Достоннинг илмий танқидий матнида ҳам “йел” дея (икки “йо” ҳарфи билан) берилган.¹ Шу биргина сўз “ел” ва “el” сўзларини янги ва эски алифбо талаффузи билан боғлиқ ҳолда тўғри (“ел”-“ел” тарзида, “el” эса “эл” тарзида) ўқиб кўрилса, матндан чиқадиган маъно ўзгариб кетаётгани англашилади. Яъни эски алифбодаги “ел” янги алифбодаги матнда “ҳалқ”га айланиб кетаётибди ва албатта, байтнинг маъносига футур етмоқда. Ваҳоланки, янги нашрнинг насрий баёнида “парда шамолда учиб кетмаслиги” таъкидланган (Наурат-ул-аброр, 260-б.).

Албатта, бу каби ўринлар санокли бўлса-да, лекин асар матнининг савияси нашрдан-нашрга ўсиб боришини кўзда тутсак, бундай камчиликлар ҳам катта ҳисобланади. Ёки, яна бир байтнинг нашрдан-нашрга қай тарзда ўзгариб борганига диққатни қаратсак.

П.Шамсиев матнида:

“Ҳо”и муҳаббат анга-ўқдур насиб,

Ким ани ҳақ деди ўзига ҳабиб (Хамса, 24-б.) –

МАТ матнида:

“Хо”и муҳаббат санга-ўқдур насиб,

Ким сени ҳақ деди ўзига ҳабиб (МАТ, 7-ж., 33-б.) –

В.Раҳмонов матнида:

“Но”и muhabbat anga-o`qdur nasib,

¹ Алишер Навоий. Ҳайрат-ул-аброр. Илмий-танқидий матн. Тузувчи: П.Шамсиев. –Тошкент: Фан, 1970. 23-бет.

Kim seni haq dedi o`ziga habib (Hayrat-ul-abror, 28-б.) –

Байтнинг аниқлиги учун янги алифбо асосидаги нашр насрий баёнига қараймиз: «“*Хо*”си сенга муҳаббат насиб бўлганин англатиб, Аллоҳ сени ўзига “*Ҳабиб*” деди.» Агар диққат қилсак, баён МАТ матни асосида амалга ошганини кўрамиз. У ҳолда қани сўнги учинчи матн баёни?.. Бу учинчи матн баёни ўзига кўра шундай бўлиши керак эди: «“*Хо*”си унга муҳаббат насиб бўлганин англатиб, Аллоҳ сени ўзига “*Ҳабиб*” деди.»

Яъни, бир байтнинг ўзида бирваракайига иккинчи ва учинчи шахсга мурожаат қилинмоқда. Аслида қандай бўлмоғи лозим?..

Фикримизча, мазмунга мувофиқроғи П.Шамсиев домла вариантдир. Ўша тарзда ўзгартирилмай берилса ҳам камроқ хато бўларди. Агар ўзгартириш керак бўлса қуйидагича бериш мақсадга мувофиқ, дея ўйлаймиз:

“Хо”и муҳаббат анга-ўқдур насиб

Ким, ани Ҳақ деди ўзига: “Ҳабиб!”

Яъни, “*Ҳақ*” ва “*Ҳабиб*” ҳам катта ҳарф билан берилиши “*хо*” ҳарфининг муҳаббатдан айнан “анга” (сенга - эмас) насиб бўлиши шунда аниқроқ чиқади. Чунки бу кўшмисра ўзидан аввалги байтларнинг узвий давомидир. Уларсиз бу мисраларнинг мазмуни чиқмайди. Негаки, матннинг бундан аввалги байтларида, “*Одам*” исмидаги “алиф”, “дол” ва “мим” ҳарфлари “*Аҳмад*” исмида мужассам бўлиб, отадан нишон эканлиги айтилади. Ана энди “*хо*”нинг муҳаббат учун “орттирилгани” ва байтда васф этилаётган учинчи шахс – “анга” ва “ани” (яъни, Расулulloх с.а.в.) эканлиги янада ойдинлашади.

Умуман, ушбу нашрнинг савиясини ҳеч ҳам камситмаган ҳолда унда берилган насрий баён ҳақида ҳам бироз тўхталиш керак. “*Ҳайрат-ул-аброр*”нинг аввалги нашрларидаги насрий баёнга нисбатан бу баён тўлалиги ва нисбатан яхшилиги билан ажралиб туради. Лекин дostonнинг кириш - ҳамд, муножот ва наът қисмларининг насрий баёни устида яна бироз ишлаш керакка ўхшайди. Фикримиз аниқлиги учун баъзи байтларга тўхталсак.

Зовияи жисмга ҳар зотдин,

Рух ёқиб шамъ бу мишкотдин... (Hayrat-ul-abror, 27-б.)

байтнинг насрий баёни шундай берилган: “*Жисм (тана) қисмлари (бурчак)ига йиғилган, ҳар нарсанинг асл Зоти (дан намуналар) жойлаштирилган тоқчага рух шамъ ёқди.*” (Hayrat-ul-abror, 255-б.)

Ушбу ноаниқ баён ўқувчини чалғитади ва фикр тумтоқлигига учрайди. Фикримизча, шундай бўлиши керак эди: “*У (Расулulloх)нинг*

жисмининг ҳар бир бурчагига (ҳар бир жузъига Аллоҳ ўз) зотининг ҳар бир сифатидан юқтирди; бу гўё чироқноядаги шамъни руҳ ёққанидек.”

Ёки яна:

Ҳар неки Ҳақ важҳи аро мубҳам ул,

Зоҳир этиб юзда ҳабиби ҳамул...

Китоб-насрий баёнида берилган: “Аллоҳ юзида нима яширинган бўлса, улар ҳаммаси Ҳабиби юзида ҳам намоёндыр”

Кўринадики, гап жуда ҳам тушунарсиз ва хато. Акида илмига мувофиқ мазмунга диққат этилса, шундай баён бўлиши керак: “Ҳар нимаки Аллоҳнинг сабаби туфайли яширин бўлган бўлса, ўша ҳабиби (расули)нинг юзи (хотири)дан зоҳир (ошкор) бўлди.”

Яна бир байт:

Шоҳид этиб чехра бу кўзгу анга,

Ул не қилиб, кўргузубон бу анга...

Китоб-насрий баёнида берилган: “Бу кўзгуни унга гувоҳ қилиб, у не қилса уни кўзгу акс эттириб турар эди”

Бу гапда ҳам мазмун ноаниқ. Фикримизча, у шундай берилиши керак: “Бу чехрани кўзгу унга гувоҳ қилди; Ўша чехра нима қилса бу кўзгу унга кўрсатди.”

Бу каби мисоллардан кўринадики, Алишер Навоийнинг “Ҳайрат-ул-аброр” достони таркибидаги наътларнинг матни, нашрий такомил ва уларнинг насрий баёни устидаги ишлар ҳали узил-кесил ҳал қилинган эмас. Амалга оширилган юқоридаги каби нашрларнинг ютуқлари билан бирга нуқсонлари келгусида барҳам топиб боради, деган умиддамиз.

“Ҳазойин-ул-маоний”нинг шоҳона қўлёмаси ва матний хусусиятлари

Алишер Навоий асарларининг қўлёмалари жаҳоннинг энг бой кутубхона ва манбалар хазинасини безаб турган ёдгорликлардан ҳисобланади. Проф. Ҳамид Сулаймоннинг берган маълумотига кўра “Навоий қўлёмалари жаҳоннинг юздан ортиқ йирик кутубхоналарида сақланиб, уларнинг маълум бўлган сони уч ярим миңдан ортиқдыр”¹. Албатта, бу ҳисобга шахсий кутубхоналар ва кейинги йиллар давомида аниқланган нусхалар кирмайди. Агар

¹ Адабий мерос 3. –Тошкент: Фан, 1973. 83-бет.

такрибан ҳисоблаганда ҳам Навоий асарларининг қўлёзмалари сони тўрт мингдан ортиқроқ миқдорни ташкил этади.

Навоий асарлари энг кўп сақланадиган давлатлар сирасида биринчи ўринда Ўзбекистон тургани ҳолда, Туркия, Россия, Англия, Франция, Озарбойжон, АҚШ, Ҳиндистон ва Эрондаги китоб фондларида ҳам улуг шоиримиз асарларининг нодир қўлёзмалари мавжуддир. Биргина кейингина тадқиқларга кўра Эрон кутубхоналарида ҳали фанга маълум бўлмаган Навоий асарларининг бир неча нодир нусхалари борлиги ўрганилмоқда.¹

Энди, Навоий асарларининг кўчирилиш жойи ва муддатига кўра эътибор қилинса ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди ва асосан XVI-XIX асрларга мансуб ёзма ёдгорликлар катта ўринни эгаллайди. XIX асрга келиб эса Ўрта Осиё хонликлари марказларида Навоий асарларига бўлган эътиборнинг яна ортганлиги бу даврда унинг қўлёзмалари кўпайганидан ҳам маълум бўлади. Мисол учун, собиқ Қўлёзмалар институти (ҳозирда ЎЗР ФАШИ фонди)да сақланувчи кўчирилиш таърихлари кўрсатилмаган 62та Навоий қўлёзмасидан 52тасининг палеографик хусусиятларига кўра аниқланган тахминий даври айнан XIX аср эканлигини марҳум манбашунос М.Ҳақимов таъкидлайди.²

Навоий асарларининг XVIII-XIX асрлардаги энг нодир нусхалари Қўкон шаҳрида ҳам кўчирилган. Бу ерда дарж этилган Навоий девонларининг ҳозирча фанга маълум энг қадим нусхаси х.1179 (м.1765-66) йилга оид.³ Бу хаттотлик анъанаси то XX аср бошларига қадар давом этиб келган. Бундай қўлёзмалар Навоий асарларининг катта ҳажмли куллийтларидан тортиб айрим кичик асарларигача ўз ичига олган манбалардир. Уларнинг айрими хаттотликнинг олий намунаси бўлиш билан бирга китобат санъатининг гўзал ўрнаклари ҳам ҳисобланади. Улардан бирига тўхталамиз.

¹ Бу ҳақда қаранг: Dr. Şadı Aydın. Iran kutuphaneleri türkçe yazmalar katalogu. İstanbul, 2005.

² М.Ҳақимов. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. -Тошкент: Фан, 1983, 194-бет.

³ А.Турдалиев. Қўкон адабиёт музейи хазинасида сақланаётган Алишер Навоий асарларининг қўлёзмалари // “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. –Тошкент: Tamaddun, 2017. 42-бет; яна, Мулла Абдунабиҳон қози томонидан х.1197 (м.1783) йилда кўчирилган “Терма девон” ҳам маълум: ЎЗР ФАШИ фонди, Ҳ.Сулаймон бўлими, 1048 рақамли қўлёзма.

1930 йил Миён Бузрук Солихов ўзининг адабиёт тарихига оид рисоласида¹ Қўқон хони Умархон (1787-1822) “Муҳаббатнома” номли тўпламини турк султониغا совға қилиб юборгани ва бу қўлёзмада Навоий, Лутфий ҳамда Амирий девонлари ўрин олганлигини билдиради. Шундан буён кимки бу масалага тўхталса, айнан М.Солихов маълумотига таянди. (Мисол учун, академик А.Қаюмов², проф. Ҳ.Болтабоев³.) Хориж олимларидан А.Самойлович, О.С.Левенд, Ҳ.Эртайлон, А.Шчербак, Л.Улуч каби олимлар ҳам фақат ўз илмий қарашларини баён қилиш учунгина бу манбани тилга олганлар. Масалан, Огоҳ Сирри Левенд Алишер Навоийга бағишланган тўрт жилдли асарининг иккинчисида Навоий девонлари қўлёзмаларини санаганда унга ҳам тўхталади.⁴ Аммо, ҳеч бир тадқиқотчи “Муҳаббатнома”нинг айнан манбавий ва матний жиҳатлари ҳақида фикр билдирмайди. Тўғри, охириги йилларда А.Эркиновнинг айрим чиқиши маълум.⁵ Бироқ, у ҳам мазкур қўлёзманинг манба ва матн хусусиятлари ҳақида тўхталиш ўрнига, “легитимация” ҳақидаги муҳкам ғояларига боғлаш билан чегараланади, холос.

Демак, нафақат Қўқон балки Шарқ китобатчилигининг юксак намунаси сифатидаги мазкур манба ҳақида ўрганганларимиз.

Бу қўлёзма Истанбул Университети кутубхонасида №Т 5452 рақами остида сақланади.⁶ Картотекада “Муҳаббатнома” номи билан қайд этилган. Жаъми 492 varaқ ёзилган (аслида 485 varaқ, дастлабки уч varaқ номерланмаган, рим рақами қўйилган). Ўлчами: 32x54 см.

Қўлёзма юқори сифатли Қўқоннинг оқ ипак қоғозига кўчирилган. Ҳар саҳифага икки устунда ва хошияларда магнлар жойлаштирилган; майда ва ўртача катталиқдаги хуснихат билан чиройли настаблиқда қора, кўк, яшил, қизил ва заррин сиёҳ билан дарж этилган. Матн ўрин олган саҳифалар 478 тадир (а-б varaқ ҳолида). Ҳар бир саҳифага

¹ Miyon Buzruk Solihov. Orta Osiyo ozbek adabiyoti tarihiga umumiy qaras. 1-qism. –Toskent, 1930. 59-60-betlar.

² А.Қаюмов. Қўқон адабий мухити. –Тошкент: Фанлар академияси, 1961. 36-бет.

³ Ҳ.Болтабоев. Мумтоз сўз кадри. –Тошкент: Адолат, 2004. 59-65-бетлар.

⁴ A.S.Levend. Alisir Nevai. II cilt. Divanlar. –Ankara: Turk tarih kurumu basimevi, 1966. S.7.

⁵ А.Эркинов. Ноёб қўлёзма изидан // Мозийдан садо. 2009. №4. 20-22-бетлар.

⁶ Қўлёзма билан тағинишиш имкониятига яқиндан ёрдам берган т.ф.н. Шерзодхон Маҳмудовга ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

рангли ва нақшинкор жадваллар ишланган. Бу жадваллар бир неча хил кўринишда бўлиб, ҳар уч-тўрт саҳифа оша такрорланади. Бошланишида, девонлар ораси ва охирида баъзи саҳифалар бўш қолдирилган. Айрим бўш саҳифаларда зарҳал доира, қуёш, япроқ ёки ноксимон нақшлар ишланган. Ҳар бир девон бошланиши орнаментли, зарҳал ва рангли нақшинигорли саҳифаларда берилган.

Кўлёзма ўзида тўрт муаллифнинг етти девонини жам этган. Яъни, у мужаллад ҳолидаги девонлар тўпламидир. Улар – Алишер Навоийнинг “Хазойин-ул-маоний” таркибига кирувчи тўрт девони ва яна бошқа уч шоирнинг асари.

1. “Хазойин” дебочаси (аслида “Бадоеъ-ул-бидоя” дебочаси) – III^б-6^б варақ;

2. “Ғаройиб-ус-сигар” девони – 7^б-96^а варақ;

3. “Наводир-уш-шабоб” девони – 96^б-177^а варақ;

4. “Бадойеъ-ул-васат” девони – 177^б-262^а варақ;

5. “Фавойид-ул-кибар” девони – 263^б-349^б варақ;

6. Амир Умархон девони – 350^б-405^б варақ;

7. Лутфий девони – 407^а-432^а варақ;

8. Фузулий девони – 433^а-475^б варақ.

Саҳифалардаги рангли ва нақшли, ўзига хос услубдаги нақшинигорлар китобга ажиб зеб ва гўзаллик берган. Хат ҳам раво наस्ताълик, хуснихатнинг ёрқин намунаси. Ҳар унвон ва жадвалларга олтин суви билан зарҳал юргизилган. Навоий, Амир ва Фузулий девонларининг унвон саҳифаларининг матн ичига ҳам тилладан зийнатли зарҳал ишланган. Бир сўз билан айтганда кўлёзма шохона безатилган.

Муқоваси ҳам нақшинкор бўлиб, беш унвонли қизил, яшил ва кўк рангли. Бундай муқовалар жуда камсонли кўлёмаларда учраши билан аҳамиятли. Мазкур муқованинг ич табақасига ҳам нақшинигор ишланган. Шуниси қизиқки, ҳар икки муқованинг ич томонига хуснихатдаги форсий байтлар ёзилган варақлар ёпиштирилган. Уларни ўрганиш шуни кўрсатдики, унда “*Ал-абдул-музний Мирали*” дея имзо қўйилган.

Бу эса Мирали котибнинг хуснихат намунаси. У зот тарихда “қиблат-ул-кутуб”, наस्ताълик хатининг ихтирочиси сифатида маълум ва машҳур, Амир Темури даврида яшаган табризлик хаттотдир.

Демак, Қўқон хонлари саройида Мирали котибнинг хуснихат намуналари сақланган. Нега бу хат китобга ёпиштирилган? Чунки, мужаллад мажмуанинг хотимасида хон даргоҳидаги ҳар бир

мунший замонасининг Мир Али ва Мир Имоидир¹ дея таъриф этилган. Назаримизда, ана шу давронинг исботи учун мазкур хат намунаси қўйилган.

Қўлёманинг китобат санаси ва котиблари аниқ. У ҳ.1234 (м.1818-19) йил Муҳаммад Саид Амир Умархоннинг буйруғи билан тўрт хаттот томонидан Қўкон шаҳрида ёзиб тугалланган. Котиблар: Турсун Муҳаммад, Мирзо Раҳимкул, Муҳаммад Юсуф ва Бобо Мир Мирзо.

Бу ҳақда ва умуман қўлёманинг яратилиши, унинг устида кимлар ишлагани ва котиблару лавҳасоз рассомлар ҳақида батафсил маълумот қўлёманинг 476^а-478^а варақларидаги хотима қисмида баён этилган. Масала ҳақида кенгроқ тасаввур ҳосил қилиш учун ана шу қисмларнинг табибли қуйида келтирилмоқда:

«Лиллаҳил ҳамд вал-масанна бу аййоми бадоеъ-ул-низом хужжати фаржомдаким бахту салтанат кавкабасини савобат ва саййораси жаҳонбонлиқ маириқидин тулуъ қилиб, даҳр бўстони жамъининг сабз бахтлари ҳаққиғаким бедод сипоҳи афсурдалиқлар солур эрди. Торож еткуруб ферузлик наврўзини роияти кести, сохти арсаида бош кўтарди ва адолат ситехрини офтоб оламтоби асолат матлаъидин толеъ бўлуб жаҳон нузҳатгоҳини айвони баланд арқонида жулус шарафини иқболини кўргузуб кетти, бисотини тарабгоҳига иқболу давлат анворидин партав солиб ишоят айни ламъаси бирла давр аҳли миқорақига рофат саҳобини зилли мамдудидин сояи тарбият арзон қилди...»

Ул султон-ус-салотин олинишони гардунмадор ва ул подшаҳи жаваббахт мағдалатосор ва шаҳриёри Жамъоҳи Сулаймонвиқор ва шаҳанишоҳи Скандармакон ҳазрати Саййид Муҳаммад Умар Баҳодурхон доли иқбола ва шавката ҳумоюн алқобида ва шарафлик авсофи хитобидаким донишманд уламолар ва хирадманд фузало ва шуаролар расоилу қасоид тартибига иуғл этар эрдилар. Беҳиштосор маҳфилда ва фирдавси олиймисол мажлисида мўътабар девонлардин ўзга ва эътибор сафҳалар гайри нима ўқулмас ва бўлмас эрди. Ул ҳазратнинг кимёасар назариким раҳматосорини масдаридур; анвори адолат матлаъи ва айн-ул-камол сарчашмасини манбаъи эрди.

Бир кун айни ишоятдин бу тўрт девонлариким Амир Навоийдин шавку муҳаббат достонидур, назар ясатиб мутолаа қилмиш эрди. Чун аввалқи Ғаройиб-ус-сигар ва иккинчи Наводир-уи-шабоб ва

¹ Мир Имоид Хусайний – XVI асрда яшаган, настаълик хатига янгилик, янада гўзаллик киритган хаттот.

учунчи Бадойеъ-ул-васат ва тўртунчи Фавойид-ул-кибардурлар, мутафарриқа ва паришон эрди ва газаллари ҳам бир-бирларига амирани топиб лаффу наир мушаввасидек ул бири бу бирга имтизож бирла ёзилмиш экан. Бу жиҳатдин раво кўрмайким, ул тўрт маъоний жавоҳирни кони бир-бирларидин йироқ тушиб ҳар қайси бир диёр маҳфулида ва ҳар бири бир ўзга билод манзилида бўлғай; иул соат фармони олий судур топиб давлати жанобидаги бир неча муниийларким ҳар бирлари Мир Али ва Мир Имоди замондурлар, аларнинг ораларидин тўрт жавоҳиррақам ва аторудқаламким даврон дабиристонини сеҳркор ва лғъжизнигоридурлар; интиҳоб қилиб бунордиким бу тўрт девони мутафарриқа ва мураббабу марбут ёзилиб ҳар қайсиси ўз маҳалида воқеъ бўлуб анжом ва интизом тобқай.

Назм:

Амир-ал-муслимин, Дорон даврон
Ки, бордур барча султонларга султон.
Туркий шахларни олийқадр шоҳи,
Мухаллад бўлғай иқболи илоҳи.
Замона аҳли инсофига фохир,
Халойиқ адлидин осудахотир.
Адолат мулкани фармонравоси,
Жалолат шаҳрини кишваркушоси.
Жаҳон борича ё Раб, бор бўлғай,
Саодат тимнида бархурдор бўлғай.
Кўруб бу тўрт хазоний паришон,
Анинг жамъ айламакка қилди фармон.
Жанобда бор эди хуиқаламлар,
Аторудхомалар, зеборақамлар.
Бири – Турсун Муҳаммад фаҳри аййом
Ки, қилди дафтари аввални итмом.
Фузулий бирла Лутфийни ёзди,
Қалам мужғони бирла чоҳ қозди.
Яна бир котиби – Мирзо Раҳимқул,
Хати гул, хомаси минқори булбул.
Икинчи дафтарига хома сурди,
Мулозимларга хизмат лофтин урди.
Бири анинг – Муҳаммад Юсуф эрди,
Учунчи дафтарига зеб берди.
Бириким эрди – Бобо Мир Мирзо,
Қилиб тўртунчи дафтар хатин ишио.

Ёзилди тўрт девони Навойи,
Ки бўлди бир мужаллад ичра жойи.
Яна икиси Лутфийу Фузулий,
Ки бўлмиш аҳли донишни қабули.
Бале бу олти девони кироми,
“Муҳаббатнома” янглиг бўлди номи.

Ва чун ул ҳазратнинг азиматлиқ салтанати ва жалолатлиқ рофатининг миёманидин шавоҳид тасвидот девони балоғат низом, маоний интизом Амир Навоий навораллоҳу марқадаҳу бир мажмугъ марзида чехра очиб жилвагар бўлдилар...

Ва ул соҳибқироннинг жуду мукарраматидин гулзор сутур анбар бахури ақл думогини муаттар қилди. Ва чун хўблук ҳуснида тартиб тобқач некукор мусавирлар ва нодиранигор муҳаррирларнинг омизлиқу гулрезлиқ била зебу зийнатиға муқаййад бўлдилар.

Маснавий:

Бор эрди бир неча наққоши беҳад,
Бўлуб ҳар қайси бир ишқа муқаййад.
Хусусан Мир Ниёз устоди моҳир,
Анинг илми эди ҳазратқа зоҳир.
Буюрди лавҳ тазҳибига оми
Ки, таҳририға ҳайрон қолди Моний.
На гулким чекти ул фарзона устод,
Анга “аҳсанта” деб Монийо Беҳзод.
Бу дониш бирла ул устоди даврон,
Ғуломи хосу хизматкори султон.
Муқим хизмат даргоҳи шоҳий,
Ҳунар аҳли назокат дастгоҳи.

Ва яна Мирзо Ёдгор нодиракорким, сеҳрпардоз қаламининг обёрлиги ва санъаттароз килкиниг ёрмандлиги бирла саҳойиф авроқларига гулфишонлиқ қилиб, ажойибу гаройиб нақию якутларин боғлар эрди.

Шеър:

Ҳунарпардоз Мирзо Ёдгор ул,
Бадоеъ хома-у санъатнигор ул.
Саромад хомаси гултошларга,
Китобат аҳли-ю наққошларга.

Ва яна Мулла Муҳаммад Намангоний ва Муҳаммад Амин Хўқандий ва Мулла Аваз Муҳаммад Истаравианиий ва Мулла Аваз

Марғиёний ва Устод Худоёр нодиракору Хожжа Азим бадоеънигор.

Байт:

Қилиб таҳририн ушбу олти наққош,

Бу гулиан сафҳасига бўлди гултош.

*... Ва гулғуздор хўблар орази чаманидек мушкосор дилфириб хатлар
бирла оройиши тамом тобти. Ва ул нодиракор хунармандларнинг
гуҳарбор хоималари ва бадоеънигор саноеъларидин итмом
суратида анжомга етти.*

Байт:

Бу зийнатлар била ҳар қайси дафтар,

Ирам боғини рашқидур саросар.

Анинг ҳар сафҳасидур бир гулистон,

Гулистон демаким, фирдавси ризвон.

Амир амри била бу олти дафтар

Тамом ўлғунча хизмат қилди меҳтар.

Қадамким кўйди хизмат сарҳадига,

Худо етқургай анинг мақсадига.

На тунқаторки ҳазрат бандасидур,

Шабу дарғаҳни сарафқандасидур.

Бу хизмат саъийн айларда шабу рўз,

На тун ором тобти ва на кундуз...»

Хотима сўнггида эса “таммат-ал-китоб 1234” ёзуви ва Фазлийнинг тўрт мисра ўзбекча, Хижлатнинг саккиз мисра форсча таърихлари бор. Фазлий таърихи хотима матни тугаши билан “таммат”дан сўнгра ҳамон бошланади ва хотиманинг хати таърих ёзилган хатдан фарқ қилади. Фазлий таърихи шундай:

Биҳамдиллаҳки, сар то сар ёзилди

Навоийнинг каломи дилқушоси.

Бу девон хатми таъриҳида Фазлий

Вафо бирла деди: “Хатм-ун-Навоий”.

Шундай қилиб, мазкур кўлёмани кўчирган ва безаган хунармандларнинг исмлари юкоридаги парчалардан маълум. Фақат, аниқ бўлмагани шуки, хотимада кўлёмадан ўрин олган Умархоннинг ўз девони ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Ҳатто, уни кўчирган хаттот номи ҳам тилга олинмаган.

Ушбу кўлёмдаги Амирий девонини кўрсатилган тўрт хаттотдан бири кўчирганлигига ҳеч шубҳамиз йўқ. Лекин улардан қай бири? Матнларни синчиклаб ўрганишимиз давомида Навоийнинг биринчи, Лutfий ва Фузулий девонларидаги хат услуби ва ёзилиш

белгиларига кўра Умархон девонидаги хатга жуда ўхшашлиги маълум бўлди. Демак, Амир Умархон девонини ҳам айнан Турсун Муҳаммад хаттот кўчирган.

Яна қизиги шуки, девонларнинг олдинма-кетин жойлаштирилиши. Бу тартиб фикримизча, кўлёмани тартибловчилар (котиб, рассом, муҳаррир) ҳаракати билан амалга ошган. Шундай тартиб берилган экан, бизга тушган вазифа унинг манба ва матн жиҳатларини тадқиқ этиш, холос. Лекин, А.Эркинов кўлёмза *“таркиби ҳам муайян ғояга хизмат қилиши мумкин”*лигини тахмин қилади. Ҳатто: *«“Муҳаббатнома” таркиби воситасида Умархон тахминан шундай демоқчи: “Шоир сифатида Темурийлар муҳитининг энг улкан туркигуй шоири Алишер Навоий ҳаммадан устун, туркий шеърятда Навоийдан кейинги ўринда мен тураман; насл-насабда Темурийлар давомчиси эканлигим ва шоирлик маҳоратим шуни намоён қилади...”*»¹ деган ғалат фикрга ҳам боради.

Бу тахлит хулосалаш қанчалик тўғри билмадик. Негаки, кўлёмзада аниқ бир маълумот ёки шунга яқинроқ ишора бўлмас экан, муаллиф ёки тузувчи *“тахминан шундай демоқчи”* дея хулоса чиқариш матншунос учун номақбул.

Манбадан келиб чикадиган бўлсак, бундай мулоҳаза учун бирор-бир белги ёки ишора унда йўқ. Юқорида айтганимиздай, хотима қисмида ҳатто Амир девони эсланмайди, ҳам. Агар А.Эркинов айтганидай даъво бўлса эди, албатта хотимада бунга ургу берилар ёки алоҳида шеър бағишланар эди. Чунки, тахминимизча, хотима Фазлий ёки Хижлат (ёхуд, ҳар иккиси) тарафидан ёзилган. Умархонни хонлиги ва адолатпарварлигини шунча мақтаган шоир, бироз бўлса-да шеърый иқтидори ҳақида сўзлаган бўларди. Ваҳоланки, кўлёмза мажмуани яратиш ғояси хондан чиққан экан, унинг якуний таҳрири ҳам унга тегишлидир. Агарда, хон истаганда ўзини шоир сифатида истаганча мадҳ қилдириши мумкин эди. Бу жиҳат кўлёмзада акс этмаган. Буни юқорида келтирилган парчалардан ҳам кўрса бўлади. Шунинг учун, манбага соф илмийлик асосида холис ёндашилса ва энг муҳими адабий манбани сиёсий-ғоявий эмас, матншунослик нуктаи назари билан баҳоланса мақсадга мувофиқ бўларди.

Демакки, Амир Умархон х.1234 йилда Навоий, Лутфий, Фузулий ва ўз девонини бир муқовада жамлатган. Бу манба ўз даврининг

¹ А.Эркинов. Ноёб кўлёмза изидан..., 20-бет.

ҳаттотлик ва китобат санъатининг энг юқори даражасида, гўзал ва бетакрор қилиб кўчирилган ва безалган. Ушбуни хон усмонли-турк императори Султон Маҳмуд III (1808-1839) совға сифатида йўллаган. Бу билан Умархон ўз давлатида шундай “нодиракор хунарманд”лар борлигини, адабиёт, санъат, маърифат ва маданият юксак даражада бўлиб, ҳатто темурийлар анъанаси давом этиб келаётганлигини таъкидлаш билан бирга, ўзи ва атрофидаги шоирлар учун бу туркигўй салафлар улуг устоз эканлигини билдирмоқда.

Маълум бўлишича қўлёзма дастлаб усмонли султонларининг Тўпқопи саройида сақланган, сўнгра уни Йилдиз (Юлдуз), ундан эса Истанбул университети кутубхонасига ўтказилган. Чунки, қўлёзманинг III саҳифасининг қуёш шаклида думалоқ зарҳали остида *T 5452* рақами ва “*İstanbul Üniversitesi kütüphanesi*” муҳри бор. 354^a варақда эса: “*Йулдуз кутубхонаси. Девони Амир. Тадқиқ эдилмишидир. 14 теммуз, 1932*” деган босма арабий ёзув мавжуд. Яъни, 14 июль 1932 йилда қўлёзманинг “Девони Амир” қисми Истанбулдаги Юлдуз кутубхонасида тадқиқ қилинган. Университет кутубхонасига эса кейинчалик келиб тушган. Шунингдек, манбанинг эски рақами 2753 бўлган. Аммо бу рақамли муҳр қўлёзманинг ҳеч ерида учрамайди.

Фикримизча, мазкур қўлёзма султон ва унинг атрофидагилар ҳамда турк библиографу тадқиқотчиларига маъқул келган кўринади. Ундан фойдланилганлиги саҳифалардан кўриниб турибди. “Девони Амир” эса 1881 ва 1887 йилларда икки марта Истанбулда чоп этилган. Бу босма миҳхат нусхаларининг матни айнан 5452 рақамли қўлёзма билан бир хилми, ёки фарқлими? Бу саволга келгуси текстологик тадқиқлар жавоб беради, деган умиддаман.

Яна бир жиҳат диққатимизни ўзига торгди. 5452 қўлёзма манба ва унинг матни деярли доғсиз ҳамда зарар етмаган. Фақат, бир кичик ўрин...

Қўлёзманинг хотима қисмида матннинг бир жуда ҳам жузъий ери атайин, ҳа айнан атайин сиёҳиси бўялиб, зарар етказилган (476^b в.). Бу мисра шундай: *...ларни олийқадр шоҳи*.

У Амир Умархон таърифида эканлиги маълум. Бирок, таърифдаги мадҳ нима учун кейинги ўқувчига маъқул келмай, ўчиришга ҳаракат қилиб, қўлёзмага бироз зиён етказилган.

Компьютер технологиясининг каттартиши туфайли маттни синчиклаб ўргандик ва натижада ўчириб ташланган жумла “*туркий шаҳ*” эканлиги маълум бўлди.

Мисра тугал ҳолатда: “*туркий шаҳларни олийқадр шоҳи*”дир. Аммо бу жумла “китобхон”га маъқул келмаган ва тўла мисрани

бузишга кўзи қиймай шу жумланигина ўчириб қўяқолган. Хўш у ким?

Назаримизда, бу ўринда қўлёмзанинг халифага, айти дамда усмонли-турк султонига ҳадя эканлигини кўздан қочирмаслик керак. Бу “жиноят” “Муҳаббатнома” қўлёмзаси Султон Маҳмуд II қўлига тушгандан кейинми, ёхуд олдинроқми амалга оширилган?! Чунки, ҳар икки ҳолда ҳам турк султонига бу жумла маъкул келмаслиги маълумдир. Албатта, мусулмонлар халифаси айти вақтда ўзини бутун туркий халқларнинг подшоҳи ҳам ҳисоблар эди. Ўз-ўзидан “*туркий шаҳ*” иборасини чекка бир хонлик ҳукмдори – Умархонга нисбат берилмоғи усмонли салтанат саройида макбул кўрилмаган. Ҳар ҳолда манба ва унинг матнидаги аниқ кўриниб турган белгиларга кўра шундай хулосага келиш мумкин.

Шунга ўхшаш яна бир ҳолатни гувоҳи бўлган эдик. Ажабки, энди бу Умархоннинг ўғли Муҳаммадалихон (1808–1842) билан боғлиқ.

Муҳаммадалихон х.1256 (м.1840) йил Бухоро амири Насруллога мураққаъ хат йўллайди. Бу мураққаъ шарқ китобатчилигининг энг гўзал намуналаридан бўлиб, олтин суви билан зийнатланган, нақши-нигорлар ишланган санъат асаридир.¹ Унинг мазмуни Аллоҳнинг бандаларига шафқатли бўлиш ва меҳрибонлик улуг фазилат эканлиги ҳақидадир. Хат охирида “*Катабаху Муҳаммад Алихон Ғозий, қалами шуд. Сана 1256*” дея ёзилган. (Айтгандай, бу Муҳаммадалихоннинг хушнавис, моҳир хаттот ҳам бўлганлигига далолат қилади.) Лекин, “*хон Ғозий, қалами шуд. Сана 1256*” сўзлари атайин игна билан ўчирилган. Буни Насрулло ўчиртирганми, ёки унинг қабулига киргунча кўрқиб мулозимлар ўчирганми, маълум эмас.

Демак, тарихда бу каби воқеалар бўлиб турар экан.

Энди “Муҳаббатнома” қўлёмзасидаги асарлар, хусусан “Ҳазойин-ул-маоний” матнининг қай даражадалигига келсак. Шунини таъкидлаш лозимки, ўзи ҳам исдеъдодли шоир бўлган Умархон Навоий асарлари матнининг ишончлигига махсус диққат қилган. Юқорида келтирилган хотима қисмда ҳам айтилишича, унинг ҳузурида фақат эътиборли асарларгина ўқилган ва уларнинг матни хоннинг диққат марказида бўлган. Худди шунингдек, ушбу қўлёмзани ҳам бир жилд остида йиғдиришда ишонарли манбаларга суянилгани аниқ. Негаки, Умархон кутубхонасида Навоий ҳаётлик даврига доир қўлёмзалар

¹ Абдулғафур Раззок Бухорий. Хусниҳат дурдоналари. –Тошкент: Мовароуннахр, 2008. 44-45-бетлар.

ҳам бўлган. Мисол учун, Ҳиротда х.898 (м.1492-93) йил Султонали Машҳадий кўчирган Навоийнинг бир “Терма девон”ининг 2^а варагида Амир Умархоннинг муҳри бор.¹ Унда шундай ёзилган: “Амир-ал-муслимин Саййид Муҳаммад Умар ибн Норбўтахон”. (Илк бора буни А.А.Семёнов кўрсатган.²) Бу каби жиҳатлар “Хазойин-ул-маоний” матнининг ишончлилики даражасини ҳам белгиловчи муҳим унсурлардандир. Баъзи матн ўрнакларига тўхталсак.

Ушбу мажмуа матнини кўплаб эътиборли нусхалар, жумладан Ҳ.Сулаймон илмий-танқидий матни учун асос қилиб олинган айрим кўлёмалар билан солиштирилганда аксар саҳифаларда фарқлиликлар йўқ. Деярли, ҳамон-ҳамон бир хил. Масалан, “Ғаройбус-сиғар”нинг 1-ғазалини “Бадоеъ-ул-бидоя”нинг илк нусхаси (887/1482 йил кўчирилган, Британия музейи, №401, 1^в варақ), иккинчи нусхаси (889/1484 йил кўчирилган, Озарбайжон ИА Кўлёмалар институти, №3010, 1^в варақ), учинчи нусхаси (891/1486 йил кўчирилган, ЎзР ФА Давлат адабиёт музейи, №216, 2^в варақ), юқорида таъкидланган Султонали Машҳадий кўчирган “Терма девон” (1^в-2^а варақлар), “Хазойин”нинг 904/1498 йил кўчирилган (С.Петербург, №55, 1^в варақ), яна бир XVI аср (ўша фонд, №58, 2^в варақ), 915/1509 йил кўчирилган (Оксфорд, Бодлеан кутубхонаси, №283, 1^в варақ) нусхалари билан қиёсланимизда 4-байтдаги “нисор” сўзи ўрнига “эрур” келганини кўрдик, холос. Бошқа фарқ йўқ.

Аммо, бошқа шеърларда фарқлар бир-неча ўринларда учрайди. Мисол учун, “Фавойидул-кибар”нинг 29-, 30- ва 31-соқийномаларини (№5452, 348^в-349^а варақлар) Ҳ.Сулаймон нашри³ билан қиёсланганда матний фарқлар ўттиз ўринда мавжудлиги кўринди.

Айтайлик, “масжидга”-“беҳадга”, “олигаким”-“оллидаким”, “жисн”-“жуз”, “дўстлиге”-“дўстлугни” сўзларининг келишида.

Ёки яна,

Нашрда: Яна бири наъмазани соҳибҳол...

5452да: Яна бири наъмазан соҳиби ҳол...

Нашрда: Ҳар бири ўз торида бешибху назир...

5452да: Ҳар бири ўз таврида бешубха назир...

¹ ЎзР ФАШИ фонди, 790 рақамли кўлёма.

² А.А.Семёнов. Описание рукописей произведений Навои хранящихся в государственной публичной библиотеке УзССР. –Ташкент: Гостехиздат, 1940. С.27.

³ Алишер Навоий. Хазойин-ул-маоний. Фавойид-ул-кибар. –Тошкент, 1960. 716-720-бетлар.

Нашрда: Бир шафиъидуру ул пок сифот,
Ким муаммода чикармишдур от...

5452да: Бири Шақиқийки дурур поксифот
Ки, муаммода чикармишдур от...

Мазкур қиёслардан ҳам кўриниб турибдики, “Хазойин-ул-маоний”нинг “Муҳаббатнома” нусхасининг матни ҳам анча пухта.

Бир сўз билан айтганда, Умархон ташаббуси билан юзага келган “Муҳаббатнома” мажмуи, хусусан, унинг таркибидаги “Хазойин-ул-маоний” асарининг қўлёзмаси мумтоз китобатчилигимизнинг ноёб намунаси бўлиш билан бирга, Навоий асарларининг матний тадқиқларида муносиб хизмат қилиши мумкин бўлган муҳим манбалардандир. Шунингдек, мазкур мужаллад мажмуадаги бошқа шоирлар – Лутфий, Фузулий ва Амир девонлари ҳам алоҳида тадқиқот мавзудир. Биргина, ундаги Амир Умархон девони шоир ижодиётига кўп жиҳатдан аниқлик киритиши билан аҳамиятли. Инчунин, бу девон бизга маълум “Девони Амир”лар ичида шоир ўзи ҳаётлик вақтида кўчирилган илк тўлиқ тўпламдир. Шу ва яна бошқа бир қанча жиҳатлар мазкур мажмуани янада атрофлича ўрганиш ва тадқиқ этишни вазифа қилиб кўяди.

Бобур девонининг саҳиҳ матни борми?..

XX асрда яратилган адабиётимиз тарихида дастлаб: “(Бобур) иккита девон тузиб, бирида ўзбек тилидаги, иккинчисида форс-тожиктилидаги шеърларини тўплайди”¹ дейилса, кейинроқ: “Бобур ўзининг лирик меросини икки девонга тўплаганки, булардан бири 1519 йилда Кобулда тартиб берилиб, уни шартли тарзда Кобул девони деб атасак, иккинчиси Ҳиндистонда 1528-1529 йилларда тузилган бўлиб, уни олима С.Азимжонова Бобурнинг Ҳинд девони тарзида номлади ва нашр эттирди. Аммо Кобул девони ҳозирча номаълум бўлиб қолмоқда”² дея таъкидланди.

Шу тарзда адабиётшунослигимизда Бобурнинг икки девон тузганлиги ҳақида “ғалати машҳур” пайдо бўлганди. То хануз

¹ Н.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. –Тошкент: Ўрта ва Олий мактаб, 1963. 646-бет.

² Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик, 3-т. –Тошкент: Фан, 1978. 54-бет.

адабиёт дарсликларига бу такрорланиб келади. Аслида, устоз олимларнинг гапларида бироз жон бор. Фақат...

Келинг, бир бошдан сўзлайлик.

“Бобурнома”нинг бир ўрнида муаллиф Самарқанд ҳокими “Фўлод Султонга девонимни йибордим” деб ёзади.¹ Бу воқеа 1520 йилга тўғри келади. Шунга кўра, Бобур ўз девонини шу вақтда тузган, дейиш ҳам мумкин. Лекин кейинчалик битган яна бир рубойида у:

*Девонима не рабту не тартибедур,
Не жадвалу не лавҳу не тазҳибедур...*
дея махсус таъкидлайди.

Демак, Бобур ўз шеърий тўпламини анъанавий мумтоз девончилик қолипига батамом солишга улгурмаган ва ҳозиргача унинг мукамал девони кўлёмаси маълум эмас.

Ҳақиқатан ҳам Бобур девонининг кўлёмалари нечта? Қай бири тўла ва саҳиҳ матнга эга?..

Шоир шеъриятини ўрганиш ва тарғиб этишга муносиб ҳисса кўшган олимларнинг хулосалари эса йиллар оша турлича бўлиб келган. Жумладан, Д.Росс бир (1910), Ф.Кўпрули (1915), А.Самойлович (1917) ва А.Қаюмов (1965) икки, С.Ҳасанов тўрт (1979), Ш.Ёрқин беш (1983) ва Б.Южел олти (1995) нусхаси ҳақида маълумот берган.

Энг сўнгги тадқиқларга кўра, дунё китоб хазиналарида сақланувчи, Бобур девони кўлёма нусхаларининг адади – ўнта эканлиги маълум бўлмоқда. [Шулардан тўққизтаси ҳақида хабар берганмиз.²]

Демак, улар – Ҳиндистонда уч (Рампур Ризо кутубхонасидаги 19 рақамли кўлёма; Ҳайдаробод Салоржанг музейидаги 4 ва 18 рақамли кўлёмалар), Туркияда уч (Истанбул Университети кутубхонасидаги 3743 рақамли, Истанбул Тўпқопи саройи Равон кутубхонасидаги 2314 рақамли ва Истанбул шаҳар кутубхонаси, Муаллим Жавдат ёзмалари бўлимидаги 332 рақамли кўлёмалар), Францияда битта (Париж Миллий кутубхонасидаги 1230 рақамли кўлёма), Англияда битта (Британия музейи кутубхонасидаги 1402 рақамли кўлёма), Покистонда битта (Исломобод Миллий кутубхонасидаги 3 рақамли кўлёма) ва Тошкентда битта (Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи фондидаги 317 рақамли кўлёма).

¹ Бобурнома. Нашрга тайёрловчи: С.Ҳасанов. –Тошкент: Шарқ, 2002. 174-бет.

² Захириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. -Тошкент.: Шарқ, 2014. 123-125-бетлар.

Буларнинг ичида, шубҳасиз, энг мўътабари – Рампур нусхасидир. Гарчанд бу қўлёзма 21 варақдан иборат ихчам бўлиб, унда Бобурнинг “Рисолаи Волидия”си, ҳамда атиги: 2 маснавий, 24 рубоий, 2 газал, 3 қитъа ва “Рисолаи аруз”дан кичик парча ўрин олган бўлса-да, жуда қимматли манба. Аввало, у Бобур тириклик вақтида, унинг тахрири остида кўчирилган ва муаллифнинг дастхати (автографи) сақланиб қолган ягона қўлёзмадир. 1528 йил чиройли таълиқ хати билан кўчирилиб, саҳифаларига унвон ишланиб, безалган, олтин суви юритилган ва Ҳумоюн мирзога жўнатилган бу қўлёзманинг дастлабки саҳифасидаги Байрамхон ва 19⁶ варақ хошиясидаги Шох Жаҳоннинг ёзувига биноан унда Бобур дастхати аниқланган. Айнан ана шу жихатларни кўзда тутиб, уни дастлаб инглиз шарқшуноси Денисон Росс¹, кейинчалик ватанимизда академик С.Азимжонова² ва яқинда Рампурдаги Ризо музейи мудирлари проф. Азизиддин Ҳусайн³ факсимильесини эълон қилган эди.

Яна, қўлёзма қадимийлиги, зийнати, миниатюра билан безалгани ва хатининг гўзаллиги борасида XVI аср иккинчи ярмида китобат қилинган Париж нусхаси ҳам ажралиб туради. Бобурнинг лирик шеърлари энг кўп жамланган қўлёзма эса Истанбул Университетидаги манбадир. Унда бошқа нусхаларда учрамайдиган Бобурнинг бир неча, жумладан форс тилидаги, шеърлари мавжуд.

Бироқ, мазкур қўлёзмалар орасида мумтоз девон тузиш анъанаси асносида тартиб берилган ва ҳар радиф ҳарфига сарлавҳа қўйиб ҳуснихат билан настаълиқда кўчирилган Лондон нусхасидир. Тахминимизча, уни девон тартибига котиб – Ҳаёт Али келтирган. Манба ҳинд рожаси Ажит Сингҳ Жайб Баҳодур буйруғи билан х.1190 (м.1776) йил китобат қилинган. Унда яна икки темурий – Султон Ҳусайн мирзо ва Султон Масъуд Мирзо Шохий девонлари ҳам бир жилдга келтирилган.

Умуман мазкур девон қўлёзмалари бир бирини такрорлаши билан ажралиб туради. Масалан, Ҳиндистонда кўчирилган (Рампур нусха хориж) қўлёзмаларнинг матни деярли бир хил (Лондон нусха ҳам Ҳиндистонга оид). Исломобод нусхаси эса Париж нусхасининг такроридир. Биргина Тошкент нусхаси XX аср маҳсули бўлиб

¹ E.Denison Ross. A collection of poems by the Emperor Babur. Journal of the Asiatic Society of Bengal. Vol VI. Extra No. 1910.

² С.Азимджанова. Индийский диван Бабура. -Ташкент: Фан, 1966.

³ Diwani Babur. Prof. S.M.Azizuddin Husain. Ministry of Culture, Government of India. Rampur Raza Library, 2014.

(1996), унда анъанавий девончилик шаклидан бири – жанрлар кетма-кетлиги мавжуд бўлса-да, мумтоз девончиликнинг муҳим шарти араб алифбосининг тартиби сақланмаган. У проф. С.Ҳасановнинг ташаббуси ва кўрсатмаси билан Тўхтамурод Зуфаров томонидан чиройли наставлик хатида кўчирилган.

Бобур ижодий меросига қизиқиш туфайли, XX асрга келиб унинг лирик асарларини девон ҳолига келтириш ва шеърларининг саҳиҳ матнини яратишга доир айрим уринишлар бўлди. Шу кунга қадар Бобур шеърятидан намуналар турли тарзда бир неча бор чоп этилди. Бу борада Ф.Кўпрули (1915), А.Самойлович (1917), А.Қаюмов (1965), С.Ҳасанов (1982), Ш.Ёрқин (1983, 2008), А.Абдуғафуров (1994), Б.Южел (1995) ва бошқаларни санаш мумкин. Улар ичида Бобур девонининг йигма шаклдаги икки нашри муҳим бўлиб, афғонистонлик олима Шафиқа Ёрқин¹ ва туркиялик олим Билал Южел² тарафидан амалга оширилгандир. Улар ўзларигача бўлган жами бошқа нашрлардан батафсилроқ сўзбоши, матнининг нисбатан тўлалиги ва бирмунча илмий аппаратлар билан таъмин этилгани билан ажралиб туради. Лекин, уларни ҳам мукамал илмий изоҳга эга, тўла-тўқис ва саҳиҳ матн даражасида деб бўлмайти.

Негаки: 1) Ш.Ёрқин ва Б.Южел девоннинг Ҳайдаробод, Лондон, Тошкент ва Исломобод нусхаларини тадқиқ учун тортмаганлар;

2) Ушбу нашрлар, тўлиқ равишда, анъанавий мумтоз девон шаклида эмас;

3) Ҳар икки нашр матнида қўлёзмалар аро баъзи фарқлар кўрсатилса-да, барча нусхалар истифода этилмагани ва танқидий матн принципларидан келиб чиқилмагани боис тўлиқ ҳолда эмас.

Бобур девонининг қўлёзмалари юзасидан изчил текширишлар эса шунини кўрсатмоқдаки, шоир девонининг илмий-танқидий матнини тузиш жуда ҳам зарур экан. Бироқ, масаланинг чигал ва ечилмас жиҳати бор. У ҳам бўлса, Бобурнинг ўзи тузган ёки туздирган ва таҳрирдан ўтказган тўлиқ (ёхуд, нисбатан тўлиқ) девон қўлёзмаси қўлимизда бўлмас экан илмий-танқидий матнни ҳақиқатда амалга ошириб бўлмайти. Негаки, муаллифнинг ўзи девонни қай тартибда тузган, анъанавий мумтоз девончиликнинг қоидаларига катъий

¹ Девони Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бо муқаддима, муқобала ва тасҳиҳ Шафиқа Ёрқин. Қобул 1362 (1983); Дарё дар гуҳар. (Девони қомил Заҳириддин Муҳаммад Бобур.) Бо муқаддима, муқобала ва тасҳиҳ Доктор Шафиқа Ёрқин. Қобул 1387 (2008).

² Dr. Bilal Yucel. Babur divanı. Gramer, Metin, Sozluk, Tipkibasim. –Ankara, 1995.

амал қилганми-йўқми, деган саволлар қалқиб чиқаверади. Устига-устак, илмий-танқидий матнга асос асл (таянч нусха бўлгулик) мукамал қўлёзманинг ўзи амалда йўқ. Чунки, илмий-танқидий матн барча ёки энг мўътабар қўлёзма нусхалар асосида яратилиши матншунослик илмида қабул қилинган.

Зикр этилган қўлёзмалардан маълум бўлмоқдаки, улар шоир шеърларининг девон тузиш учун йиғилган жамланма, коралама (мусаввада)си ва кейинчалик улардан кўчирилган айрим зийнатли ва оддий нусхалардир, холос. Тўғри, Лондондаги “Девони Бобур подшоҳ” (у шундай номланган) қўлёзмаси девон ҳолида. Бироқ, у ҳам кейинчалик қўлёзма котиби тарафидангина шундай тузилганини айтдик. Бобур тириклик чоғида кўчирилган Рампурдаги нусха эса умуман девон тартибида эмас ва унда шоирнинг лирик шеърларининг ўзи санокли.

Мазкур вазиятда матншуносликда қўлланиладиган яна бир муҳим ва илмий тажрибадан муваффақиятли ўтган ишончли матн тури жуда қўл келади. Бу ҳам бўлса – йиғма-қиёсий матндир. Унда Бобур шеърларининг қўлёзмалар аро фарқлари, жойлашиш тартибидаги ўзгачаликлар, сўзларнинг турли шаклда келишини бир тизим асносида ҳам матнни йиғиб, ҳам ўзаро қиёслаб, ҳам уни тузатилган-саҳиҳ матн шаклида кўриш мумкин бўлади. Шу жиҳатларни кўзда тутиб бундай матнни юзага келтириш мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Масалан, Бобурнинг:

Гурбатта ул ой ҳажри мени тир қилибтур,

Ҳижрон била гурбат манга таъсир қилибтур...

дея бошланувчи жуда сермазмун ва тарихий аснога эга беш байтли ғазали бор. Ушбу ғазал Бобур девонининг икки нусхасидангина ўрин олган (Рампур ва Истанбул Университети қўлёзмаси).

1528 йилда битилганига кўра бу шоирнинг охириги шеърларидан бири. Шеър матнидаги айрим фарқларни ҳисобга олмаганда, у шу кунгача деярли тўғри табдил этиб келинган. Аммо ғазалдаги энг муҳим байт, аниқроғи мисрадаги бир сўз янглиш ўқилган. Бу эса шеърнинг асл мазмунини англашга халақит қилади. Учинчи байт шу тарзда бериб келинган:

Тақдирдур ул ёну бу ён солғучи, йўқса,

Кимга ҳаваси Санбалу татийр қилибтур?

Бобур шеърларининг айрим замонавий нашрларида “*ҳавас Санбалу, татийр*” (1982), “*ҳаваси Санбалу Татийр*” (1994, 2007, 2008) деб берилган ҳамда “Санбал” ва “Татийр” “Ҳиндистондаги

жойлар номи” дея изоҳланган. Баъзиларида ҳатто “сунбули татйир” (1976) ёки “сунбулу тақдир” (1996) тарзида ғалат берилган.

“Санбал” чиндан Ҳиндистондаги бир вилоят ва бу ном “Бобурнома”да ҳам кечади. Лекин, “татйир” сўзи мавҳум бўлиб қолмоқда. Бундай жой номи “Бобурнома”да ҳам, Ҳиндистонда ҳам йўқ.

Аслида байтда Бобур нафақат ўз, балки, ўгли Муҳаммад Ҳумоюн тақдирига ҳам ишора қилмоқда. Чунки, воқеаларнинг тарихий ечими, бизга айнан шу ўринда Ҳумоюн ҳаётидан бир хикоя қаламга олинганига урғу беради.

Масалани равшанлаштириш мақсадида “Бобурнома”га мурожаат этсак.

Асарнинг ҳ. 932 (м. 1525) йил воқеалари баён этилган қисмида Бобур 13.844.000 танга даромадга “...Санбални даги Ҳумоюнга иноят қилдим...” дея таъкид этади. Шунингдек, асар охиридаги (936/1528-1529 йил) воқеалар қисмидаги сўнгги тарихий ходиса ҳам айнан Санбал вилоятига юборилган Ҳумоюн ҳаётининг бир қийин дами билан боғлиқ:

“...Ва Муҳаммад Ҳумоюн, Санбалгаким, анинг жойгири эди, рухсат берилди. Олти ойгача анда эди; зоҳиран ани ер ва суйи хуш ёқмади. Иситма тутар экандур, бора-бора узоққа тортар. То онки биз эшиттук, фармон берилдиким, Деҳлига келтуруб, Деҳлидин кемага солиб келтурсинларким, ҳакими ҳозиқлар кўруб, дардига даво қилсунлар. Бир неча кунда дарё йўли билан келтурдилар ва табиблар ҳар неча дору дармон бердилар, яхиш бўлмади. Мир Абдулқосимким, улуг киши эди, арзга етқурдиким, ушмундоқ дардларга дармон будурким, яхиш нимарсалардин тасаддуқ қилмоқ керак. То инки Тенгри таоло сиҳҳат бергай. Мен кўнглумга келдиким, Муҳаммад Ҳумоюн(нинг) мендин ўзга яхишироқ нимарсаси йўқ. Мен ўзум тасаддуқ бўлайин. Худой қабул қилсун. Хожа Халифа, ўзга муқарраблардин арзга тегурдиларким, Муҳаммад Ҳумоюн сиҳҳат топар, сиз бу сўзни нечун тилингизга келтурасиз. Ғараз будурким, дунё молидин яхишисини тасаддуқ қилмоқ керак. Бас, ўшал олмоским, Иброҳимни урушида тушуб эди, Муҳаммад Ҳумоюнга иноят қилиб эдингиз, тасаддуқ қилмоқ керак. Тилга келдиким, дунё моли анинг эвазига нечүк бўлгай, мен анинг фидоси қилурменким, хол анга мушқил бўлибтур. Ва андин ўтубтурким, мен анинг бетоқатлигини тоқат келтургаймен. Ўшал ҳолатга кириб, уч қатла бошидин ўргулуб, дедимким, мен кўтардим ҳарне

дардинг бор. Ўшал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. У сижхат бўлуб қўпти. Мен нохуш бўлуб йиқилдим...”¹

Остига чизилган мисраларга диққат этилса, “дунё моли”дан ҳам ортик бўлган ўз жони билан фидокорлик қилаётган Бобурнинг эътирофлари жуда ҳам ҳаққонийлиги ўзига мафтун қилади. Чиндан ҳам унинг фарзанди учун энг азиз бўлган нарсаси, ўша машхур олмосни эмас, ўз жонини фидо этиши росмана мардлик намунаси эди. Кейинги ўринда эса у бутун “*аёни давлат ва аркони мамлакатни чорлаб*” Ҳумоюнга байъат қилдиргани, тахтни топширгани ва олдида бор кишилар ҳам уни қабул этганларини ёзади. Шундан сўнг Бобурнинг ўз тили билан битган воқеалар асарда тугаб, номаълум котиб томонидан бир-неча саҳифада Бобур Мирзонинг эзгу хислатлари, асарлари, фарзандлари ва замонасидаги унинг ҳомийлигида камол топган олиму фузало ҳақида хабар берилади. “Бобурнома” ҳам шу билан тугаган.

Модомики, масала шундай экан байтдаги “татйир” умуман хато бўлади. Шеър тўғри ва аниқ берилган Рампур нусхасида бу сўз “назир” деб, Истанбул Университети нусхасида эса сўздаги “йо” ҳарфи нуқтали, қолган ҳарфлар нуқтасиз берилган. Балки шунинг учун янглишликлар келиб чиққандир. Демак байтни:

*Тақдирдур ул ёну бу ён солғучи, йўқса,
Кимга ҳаваси Санбалу назир қилибтур?!
дея ўқиш керак.*

Энди, “Бобурнома”дан келтирилган воқеалар билан боғласак, (чунки шеър айнан шу вақтда ёзилган,) қўшмисранинг мазмуни аниқлашади. Яъни, кишини дам у, дам бу томон йўллагувчи тақдирдир; агар шундай бўлмаса эди (Ҳиндистоннинг) Санбал (деган жойи)ни ўз фарзандига назир (тенг) қилишни ким ҳам ҳавас қиларди. Чунки тақдир бўлмаса эди, ўша томон борилмаган бўлурди. Ҳазалнинг кейинги байтларининг мазмуни ҳам шундай ечимга келтиради.

Бу биргина ғазал байтини қўлёзмалар аро қиёслашдан кейинги натижа. Ваҳоланки, девондаги ўнлаб шеърлар матнидаги янглишликлар фақат ва фақат ўзаро қиёсларда маълум бўлади.

Матнлардаги ўзгариш ва фарқлар нафақат сўзларнинг турлича келиши балки, бутун-бутун мисраларда ҳам учрайди. Айтайлик,

¹ Бобурнома..., 266-бет.

“Қилгудек” радифли ғазалнинг иккинчи байти Париж, Лондон ва Ҳайдаробод нусхаларида:

*Кўнглумизга жаври беҳад қилди ул номехрибон,
Жонима юз минг ғаму меҳнатни ҳосил қилгудек –
деб берилган. Истанбулдаги ҳар уч кўлэзмада эса:
Кўнглуму кўзум юзига волиҳу ҳайрон бўлдум,
Жонима юз минг ғаму меҳнатни ҳосил қилгудек –
тарзидадир.*

Бу ўринда, аввало, кўлэзманинг қадимийлиги ва мўътабарлиги нуқтаи назаридан байтнинг биринчи варианты олинади. Иккинчи вариант эса матн остида кўрсатиб кетилади.

Кўлэзмалардаги Бобур шеърларини ўрганиш натижасида деярли ҳар бир шеър юқоридаги каби ўзгаришларга эга эканлиги маълум бўлмоқда. Албатта, бундай фарқ ва тафовутларнинг барчасини девон нашрида бериш тор мутахассислар доираси учунгина фойдалидир. Аммо, улар орқали шоирнинг ижодий лабораториясига матншунослик асосида назар солиш имконияти пайдо бўлади. Шоир лирикасини янада теранроқ тадқиқ этишга омил бўлади. Кейин, матнларни илмий аппаратлар билан таъминлаш, ҳар шеърнинг кўлэзмадаги ўрнини аниқлаш ва ҳар саҳифада фарқларни кўрсатиш жуда ҳам муҳимдир. Бироқ, шуни ҳам таъкидлаш жоизки, кўлэзма нусхалардаги таҳрирларнинг қай бири муаллиф, қайсини котиблар амалга оширгани масаласи ҳам буткул ҳал қилинади, деган иддиодан йироқмиз. Фақат кўлэзманинг яратилиш (кўчирилган) вақтидан келиб чиқиб тахминий фикрлар билдириш мумкин. Шундай эса-да, йигма-қиёсий матн давомида Бобур лирикасининг энг нозик жихатлари, ўзига хос оригиналлиги, услубнинг ўзгачалиги, сўз қўллашдаги маҳорати, шоирона ўхшатишларнинг гўзаллиги каби сифатларга янада яқиндан ошно бўлиш, танишиш, ўрганиш имконияти яратилади. Қолаверса, Бобурдай мумтоз шоиримиз девонининг саҳиҳ ва мукаммал матни юзага келади. Унда ижодкорнинг ўзбек ва форс тилидаги барча шеърлари илк бора яхлит девон ҳолига келтирилади. Нашр тартиби масаласида аънавий девон тузилиши бўйича йўл тутилади. Бизнинг ҳисобга кўра ўзбекча жами: ғазал (123 та, 2таси нотаомом), маснуъ (2 та), маснавий (14 та), китъа (23 та), туюк (17 та), фард (104 та), муаммо (57 та), рубой (222 та); форсча: ғазал (2 та), рубой (9 та), китъа (8 та), таърих (1 та), муаммо (1 та), фард (15 та) жанридаги шеърлар бир орага жам бўлади.

Қасиданинг тўлиқ номи “Қасидаи дар наъти ҳазрати набавий” бўлса-да, кўпроқ “Сув қасидаси” номи билан машҳурдир. Ҳажми 32 байт (64 мисра) бўлган бу қасида арузнинг рамали мусаммани маҳзуф баҳрида ёзилган.

Сочма эй кўз / ашқдан кўнг / лумдаги ўд / лора сув
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
- v - - / - v - - / - v - - / - v -

Мавзу жиҳатидан наът бўлган бу асар мукамал бадийи такомилга эга. Фузулийнинг Расулulloҳ (с.а.в.)га бўлган муҳаббати бутун қирралари билан қасидада намоян бўлиш билан бирга, асар ўғуз туркчасининг бадиият дурдонаси ўлароқ акс этган. Чунки, Фузулий туғилган ва яшаган жой ўғуз туркчаси қўлланилган Ироқнинг туркманлар яшайдиган ўлкасидир. Шу жиҳатдан асар тилида бу лаҳжанинг акс этиши табиий.

Мазкур қасида аввалида, шоир қалбидаги ишқ ва изтироб ўтига кўзёши чора бўлмаслиги билан сўз бошлайди. Сўнгра, ушбу ўтларни ўчиролмаяжак “сув”ни тилга олади. Шундан кейин Фузулий таърифиде “сув”нинг ҳолату мақомлари навбати билан келтирилаберади.

Қизиқ жиҳати шундаки, асар мазмун-моҳияти билан наът бўлса-да, Расулulloҳга мурожаат ва ул зоти шарифнинг сиймоси қасиданинг фақат 16-байтидан васф этилган. Шу ўрингача китобхон лирик мазмун билан танишиб боради, 16-байтдан эса асарнинг асл тийнатига очик ишора қилинган:

Тийнати покيني равшан қилмиши аҳли олама,
Иқтидо қилмиши тариқи Аҳмади мухторна сув – ¹

яъни, сув – ҳазрати Аҳмади мухторнинг кўрсатган тўғри йўлини тутиб пок яратилганлигини бутун олам аҳлига очик кўрсатди.

Қасидадаги бу бурилишни Шарқ шеъриятида “Туризгоҳ” ҳам дейилади. Яъни асл мақсадга бурилиш жойи. Шу байтдан кейин “Мадҳия” байтлар бошланади, то 30-фаҳрия байтгача, сўнги 31-32-байтлар шоирнинг ўзи учун битган дуо байтлардир.

Қасиданинг бошланма байти таҳлилига эътибор қилсак:

Сочма эй кўз ашқдан кўнглумдаги ўдлора сув,
Ким бу денглу тутушан ўдлара қилмаз чора сув –

яъни, эй кўз, кўнглумдаги ўтга ашқдан сув сепмагинки, бу янглиғ туташган оловга бу сув чора бўлмайди.

¹ Девони Фузулий. Истанбул, Тўпкопи музейи, Равон кўшки кутубхонаси, 749 ракамли қўлёзма, 13^а-14^б варақлар. (Кейинги мисолларнинг ҳаммаси шу манбадан келтирилади.)

Шоир нега бундай кескин, айни дамда тушкун кайфиятда шеър-ни бошлади. Ваҳоланки, бу қасида инсонларнинг энг хайрлиси, шон-шарафлар тожи пайгамбаримиз (с.а.в.)га бағишланган-ку?! Ул зотга нисбатан эҳтиром ва муҳаббат мисралари билан бошланса бўлмасмиди?..

Фикримизча, айнан шундай ғамгин оҳанг билан, бир қараганда бошқа кайфиятдаги асарни ёзаётгандай, қилинган кириш муаллифнинг асл мақсадни ёрқинроқ бериш учун қўллаган бадий усулидир.

Фузулий қасидалари, жумладан, ушбу асар ҳам жумла қурилиши ва баён гўзаллиги билан ажралиб туради. Аввал мақсад айтилади, сўнгра фикр изҳори ва ундан кейин мисол ёки асос келтирилади. Шу тариқа, мазкур қасидадаги бадий гўзаллик, ғоявий мукамаллик билан бирга акс этган, дея оламиз.

Маънавий санъатлардан – ташхис, нидо, илтифот, истиора, таш-бих, ҳусни таълил; лафзий санъатлардан – тазод, акси муфрад, тано-суб иштирокида мазкур байтнинг бадий тақомили кўринган.

“Кўз”ни жонлантириб – ташхис; “эй” ундалмаси – нидо; “сочма эй кўз” – илтифот; истиоранинг икки тури – истиораи мусаххари мутлақо (1-мисра), истиораи мураккаба (2-мисра); “ашк”ни оловга сепиладиган сувга ўхшатилиб – ташбихи муаккад; тўрт унсурдан икки қарама-қаршиси “ўт” ва “сув” – тазод; арабча “эй” ундалмаси тескари ўқилганда яна бир арабча ундалма “йо” ундалмаси чиқади – акси муфрад; “кўз-ашк-сув-сочма, ўт-тутушан” – таносубдир. Буларнинг ҳаммаси йиғилиб, яъни тўкилиб сочилган кўз ёшларини бир мақсадга – кўнгилдаги оловни тиндириш, сўндириш асно-сига йўналтириб ифода этилишининг бир яхши сабабга боғланиши нуқтаи назаридан – ҳусни таълил.

Шоир бутун қасида давомида юқоридаги каби санъатлар ёрда-мида ўз фикрларини изоҳлабгина қолмасдан, ўқувчини ишонти-ра олган. Ушбу асардан ҳазрати пайгамбаримизга бўлган чексиз муҳаббат ва унинг моддий оламдаги кўриниши оддий сув тимсоли орқали очиб берилган. Мисол, 25-байт:

Зикри наътин дардина дармон билур аҳли хато,

Ўйлаким, дафъи хумор учун ичар майҳора сув –

яъни, наътинг зикрини хато аҳли (гуноҳкорлар) ўз дардларига дармон деб билдилар; бу шунга ўхшайдики, мастлар сархушлик-дан сўнг хуморни сўндириш учун сув ичганларидек.

Ушбу байтдаги фузулиёна ифода кучи дунёвий воқеотни ўрин-ли мисол қилиб, гўзал тарзда баён этилганлигидадир. Албаттаки,

байтдаги ташбих, лаффу нашр, хусни таълил таносуб санъатлари бу мақсадни амалга оширишга катта хизмат қилган.

Қасиданинг 30-байтида Фузулий ўз назмидан фахр туяди. Буни «фахрия» ёки «тож» байт ҳам дейиш мумкин:

Йамми наътингдан гуҳар ўлмиш Фузулий сўзлари,

Абри найсондан дўнантек луъ-луъи шахвора сув –

яъни, наътинг денгизида Фузулий сўзлари гавҳар бўлди, абри найсондан (бир томчи) сув луъ-луъи шахворга айланиб қолгандек.

Гўёки, найсон булутидан тушган томчи инжуга айланиб шараф топгандек, Фузулийнинг сўзлари ҳам пайғамбар (с.а.в.)ни улуглаш билан баракотланди.

Шоир бу ўринда ўз сўзларини гавҳарга ўхшатиб ташбеҳи муаккад санъатини қўллаяпти. Дастлабки мисрада “йамми наът”, “гуҳар” ва “Фузулий сўзлари”ни сиралаб, кейинги мисрада уларга маънода тенглаштириб “абри найсон”, “луъ-луъи шахвор” ва “сув” келтириб лаффу нашри мураттаб санъатини ишлатган. Шунингдек байтда яна талмех, хусни таълил ва таносуб санъатлари ҳам бор.

Хулоса қилганда, Фузулийнинг бу қасидаси ўзининг бадийяти, гоъвий кўламдорлиги ва матн хусусиятлари билан туркий қасидачиликнинг энг гўзал намуналаридан биридир.

Навоий даври девончилигининг XIX аср Қўқон адабий муҳитига таъсирига доир

Девон – муҳим адабий манбалардан ҳисобланади. Навоий асридаги девон ва девончилик анъаналари кейинги асрларда ҳам давом этиб келган. (“Девончилик” деганда “девон тузиш”, “девон тартиб бериш” ва “девон тасниф этиш” кўзда тутилмоқда.) Аввало, XV аср биринчи ярмида аниқроғи, Навоий адабий гигантини юзага чиққунигача ҳам туркий шеърятни, том маънода, шакллантиришга муносиб ҳисса қўшган ижодкорлар – Ҳофиз Хоразмий, Саккокий, Гадоий, Атоий ва Лутфий, дейиш мумкин. Уларга мансуб девонларнинг жанрий таркиби ва ҳажмига кўра таснифи эса давр девончилиги ҳақида тасаввур берувчи жиҳатлардан биридир. Мисол учун, Ҳофиз Хоразмий девонининг ягона кўлёзма нусхаси¹ тўққиз

¹ Девони Ҳофиз Хоразмий ба забони туркий. Ҳиндистон, Ҳайдаробод Салоржанг музейи кўлёмалар фонди. 4298 рақамли кўлёмза. (Қаранг: Ҳофиз Хоразмий. Девон. 2 китоб. Нашрға таёрловчилар: Х.Сулаймон ва Ф.Сулаймонова. –Тошкент, 1981.)

лирик жанр (ғазал, мустахзод, мухаммас, таркиббанд, таржеъбанд, қасида, маснавий, китъа ва рубоий)дан иборат бўлиб, унда ғазал етакчилик қилади (1052 та). Саккокий девони эса кичикроқ ҳажмли ва икки нусхада¹ бўлиб, у ғазал (54 та) ва қасида (7 та)дан иборат. Гадоий девонининг бир қўлёмаси² бор ва унда ғазал, мустахзод, қасида ҳамда китъалар ўрин олган (жами: 237 та). Фақат бир лирик жанр – ғазал (умумий ҳажми 1718 байт) асосида тартиб берилган Атойи девонининг қўлёмаси³ ҳам битта. Улар орасида фақат Мавлоно Лутфий девонининг нусхалари кўп бўлиб, фанга 34 таси маълум (улар XVI асрнинг биринчи ярмидан, то 1935 йилгача бўлган вақт оралиғида кўчирилган).⁴ Бу эса, Лутфий ижодиёти, замондошларидан фаркли равишда, нафақат ўз даври ҳатто, кейинчалик ҳам машҳур бўлганига далолат қилади. Мазкур жиҳат XIX аср Қўқон адабий муҳитида ҳам ўз аксини топган [айтайлик, муҳит шоирларининг Лутфий ғазалларига тахмислари (Амир 4 та, Хон 2 та, Жалоллий, Адо, Муҳаййир ва Қорий биттадан)].⁵ Лутфий девонида эса 450 дан ортиқ шеър бор (ғазал, рубоий, туюк, қитъа, фард ва қасида).

Шу ўринда, темурийлар хонадонида ҳам девон тартиб бериш анъанасига алоҳида эътибор берилганини айтиш керак. Навоий “Мажолисун-нафоис”да темурий шахзода-ҳукмдорлардан Халил Султон, Сайид Аҳмад Мирзо, Шох Ғариб Мирзо ва Султон Хусайннинг девони ҳақида маълумот беради.⁶ Хусайний (Султон Хусайн

¹ Девони Саккокий. Британия музейи қўлёмалар фонди. 2079 рақамли қўлёмза; Девони Саккокий. Беруний номидаги ШИ фонди. 7685 рақамли қўлёмза.

² Девони Гадо. Париж Миллий кутубхонаси қўлёмалар фонди. 981/II рақамли қўлёмза. 96^б-161^а варақлар. (Қаранг: Гадоий. Девон. Нашрга тайёрловчи: Э.Аҳмадхўжаев. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973; Гадоий девонининг лугати ва матни. Нашрга тайёрловчи: М.Рустамов. –Тошкент, 2007.)

³ Девони Шайхзода Атойи. Россия ФА ШИ С.Петербург бўлими қўлёмалар фонди. 22В-2456 рақамли қўлёмза. (Қаранг: Девони шайхзода Атойи. Нашрга тайёрловчи: С.Сайфуллоҳ. –Тошкент: Фан, 2008.)

⁴ Э.Аҳмадхўжаев. Лутфий асарлари қўлёмаларининг каталоги. –Тошкент, 1987.

⁵ Лутфий девонининг Қўқонда кўчирилган ўндан ортиқ нусхалари мавжуд (қаранг: Лутфий асарлари қўлёмаларининг каталоги, 22-, 24-, 30-, 33-, 36-37-, 45-, 49-, 52-бетлар).

⁶ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 13-т. Мажолисун-нафоис. –Тошкент: Фан, 1997. 166-, 168-, 170-, 173-206-бетлар. Асарда “назм зеб ва зийнат итмомида абнои жинска мақсуд” деб таърифланган Султон Масъуд Мирзо ҳам девон тузган. Унинг (Султон Масъуд Мирзо Шохий. Девон. Нашрга тайёрловчи: А.Абдуғафуров. –Тошкент, 2001), Хусайн Бойқаро (Девон. Рисола. Нашрга тайёрловчи: С.Ғаниева, Ш.Абдуллаева. –Тошкент, 1968; Рисола. Девон. Нашрга тайёрловчи:

Бойқаро) қаламига мансуб девон қўлёзмасининг ҳам ҳозирча 21 нусхаси маълум.¹ Бу девонда газал (202 та), мухаммас (2 та), рубойи (6 та) ва фард (3 та) ўрин олган.

Ушбу давр шеърлятидаги етакчи гоъвий-бадий жихат ҳақида сўз юритилар экан, аксар тадқиқотчилар асос мавзу ошиқлик лирикаси, тўғрироғи, дунёвий муҳаббат бўлганлигини таъкидлайдилар.² Аммо кейинги йилларда тасаввуфий-ирфоний масалалар ҳам бу давр шеърляти учун ёт бўлмаганлиги айрим ишларда билдирилмоқда.³

Умумқўламда XV аср туркий девончиликда қуйидаги жихатлар акс этган:

1. Девон тузишда Шарқ (араб, форс) девончилик анъанасини тўла ўзлаштирган ҳолда девон тартибига эътибор берилиши;

2. Жанрлар ранг-баранглигига интилиш, аммо, газалнинг етакчи жанр сифатида ўрин эгаллаши;

3. Аксар девонларда ҳажмнинг у қадар катта эмаслиги;

4. Ишқий лирикага эътиборнинг кўчайиши, хусусан газалларда;

5. Бадият борасида ўзига хосликка эриша билганлик ва туркий назм балоғатининг форсий шеърдан қолишмаслигини кўрсатишга интилиш;

6. Тил жихатидан туркий сўзларни кўпроқ қўллашга ҳаракат қилиш.

Айнан шу ва яна бошқа бир қанча жихатлар ривожлантирилган ҳолда Амир Алишер Навоий девонларида давом этди. У, нафақат

А.Эркинов. –Тошкент, 1995) ва Шох Ғариб Мирзо Ғарибийнинг (Девон. Нашрга тайёрловчи: Ш.Ёрқин. –Тошкент, 2001) девонлари чоп бўлган.

¹ T.Yıldırım. Hüseyin Baykara divanı (metin, inceleme, dizin). Doktora tezi. –Ankara, 2002. S.10-12.

² Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб..., 374-385-бетлар; Э.Р.Рустамов. Узбекская поэзия в первой половине XV века. –Москва, 1963; С.Эркинов. Лутфий. –Тошкент: Фан, 1965; Ҳоди Зариф. Фозиллар фазилати. –Тошкент: Адабиёт санъат, 1969. 30-85-бетлар; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 1-том. –Тошкент: Фан, 1977. 236-242-бетлар; Э.Ахмадхўжаев. Мавлоно Лутфий. –Тошкент: Фан, 1991; Ўша муаллиф. Туркий назмнинг сеҳргари. –Тошкент: Фан, 1992; А.Хайитметов. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1997; А.Абдуғафуров. Темурийлар ва ўзбек адабиёти равнақи. Тўрт мақола// Адабиёт кўзгуси. Илмий тўплам. №5-8. –Тошкент, 2000-2004.

³ С.Рафъиддинов. Мажоз ва ҳақиқат. –Тошкент: Фан, 1994; Д.Салоҳий. Мавлоно Лутфий ва туркий шеърят таракқиёти// Мавлоно Лутфий шеърляти ва давр адабий мухити муаммолари. Тўплам. –Самарқанд, 2010. 9-бет.

туркий балки, жаҳон девончилигининг ҳам энг ёркин ва мукаммал намунаси бўлмиш асарларини яратди.

Қайтариқ бўлса-да таъкидлаш жоизки, фанга “Илк девон” номи билан машҳур биринчи девони шоир ҳали 24-25 ёшда экан мухлислар томонидан тузилган. Девоннинг гўзал хуснихатли, мухташам ягона қўлёзмаси “хаттотлар султони” – Султонали ибн Муҳаммад Машҳадий томонидан х. 870 / м. 1466 йилда китобат қилинган.¹ (1471 йил оккуюнлилар ҳукмронлигида мухлислар тарафидан Шерозда тузилган девон ҳақида сўнги йилларда маълум бўлди.)²

Кейинчалик, “Бадоеул-бидоя” ва “Наводирун-нихоя” номлари остида Навоий мумтоз девонлар тузди (1480-йиллар). Бу икки яратма ўз даври девончилигининг энг яхши намуналаридан саналса-да, бироқ девон тузишнинг мукаммал ўрнаги сўзсиз маънолар хазинаси – “Хазойинул-маоний” дир. Мажмуа “Чор девон” (Тўрт девон) деб ҳам юритилади. Навоий “Хазойинул-манойи”ни (илк таҳрир – 1492 йилгача ёзилган бутун лирик шеърлар), ўз ҳаёти мисолида, инсон умрини тўрт фаслга бўлиб, ҳар фаслга бир девон бағишлаб, таснифот қилган. Улар – “Ғаройибус-сигар”, “Наводируш-шабоб”, “Бадоеул-васат”, “Фавойидул-кибар” дир. “Хазойинул-маоний”нинг иккинчи – сўнги ва тўлиқ таҳрири муаллиф томонидан 1498 йилда амалга оширилган. “Бадоеул-бидоя” ва “Хазойинул-маоний” дебочаларида шоир шеър ёзиш ва унинг қонуниятлари, бадиият ва унинг унсурларини билдириш билан бирга девон тузиш ва унинг ўзига хос жиҳатлари ҳақида ҳам бирмунча маълумот беради.³

Шунингдек, ушбу девонлар ўз тузилиш хусусиятлари билан девончилик анъанасини бойитди. Нафақат бойитди, балки, бу ижод намунасининг энг юқори, гўзал ва мухташам тимсолини ҳам яратиб, ҳам кўрсатиб берди. Албатта, унинг ўзига хос жиҳатлари кейинги даврлар адабиёт аҳлини эътиборсиз қолдирмаган ҳамда XVI-XIX асрларда бу асарлар девон тузишнинг ёркин бир дастури ўлароқ хизмат қилган. Шу жиҳатдан ҳам давр адабиётининг

¹ Алишер Навоий. Илк девон. Факсимил нашр. Тайёрловчи: проф. Х.Сулаймон. –Тошкент: Фан, 1968.

² А.Эркинов. Навоийнинг мухлислари томонидан тузилган яна бир девон // Ўзбек тили ва адабиёти. 2012. №1. 8-16-бетлар.

³ Қаранг: Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 1-т. Бадойибул-бидоя. –Тошкент: Фан, 1987. 11-25-бетлар; Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 3-т. Хазойинул-маоний. Ғаройибус-сигар. –Тошкент: Фан, 1988. 9-22-бетлар.

бу нодир намуналари беш аср давомида жуда кўп маротаба энг мохир хаттотлар¹ томонидан хуснихат билан китобат қилинди. Мавзу эътибори ила XV аср девончилигининг бу тахлит анъана ва таъсирини XIX аср ўзбек шеърятини, хусусан Қўқон адабий муҳитида юз кўрсатишига диққат этсак.

Мумтоз адабиётимиз тарихида алоҳида ўрин тутган мазкур муҳитда туркигўй қалам аҳлидан уч ижодкор – Лутфий, Навоий ва Фузулий эталон ҳисобланган. Алоҳида билдириш керакки, Алишер Навоий адабий таъсирининг қуввати ортиқроқ. Шоир шеърятининг ўзига хос ўрни, санъат ва бадиий жозибасидан таъсирланиш ҳам адабий муҳит ижодкорларида сезиларли даражада кўпдир. Жумладан, муҳит шоирлари учун Амир Навоий бадиият устаси, калом соҳири ўлароқ тимсолланиб қолган, дейиш ўринли. Баъзи далиллар:

I. Қўқон хонлари Ўрта Осиёдаги бошқа ҳукмдорлардан фарқли ўлароқ ўз шажараларини теурийларга боғлаганлар (Олтин бешик воқеаси). Теурийлар даврининг икки улуғ адабий сиймоси – Лутфий ва Навоий асарлари Қўқон хонлари наздида юксак эътиборга сазовор бўлиб, уларнинг энг нодир нухалари хазинадан ўрин олганди.² Навоий девонлари кутубхоналар, элчилик совғалари ва мамлакат бўйлаб тарқатиш учун махсус кўчиртирилган. (Мисол учун, Умархон жамлатган “Муҳаббатнома” ҳақида аввалроқ тўхтадик.) Ёки, Муҳаммадалихон буйруғи билан Навоий, Фузулий ва ўз шеърлари ўрин олган безакли мажмуа дебчасида таъкидланадики: “...*Ва бу султони олиқадрнинг (Муҳаммадалихоннинг) муборак хотирига барча мусаннифотлардин девонлариким алфози туркий билан тасниф тобган бўлса марғуброқ эди. Ва бу навъ девонлардин*

¹ Улар – Султонали Машҳадий, Абдулжамил котиб, Дарвеш Муҳаммад Токий, Али Ҳижроний, Давлатшоҳ ибн Хусайн Қалта Сарахсий, Ризоқули ибн Мустафоқули, Муҳаммад Мусохожа ибн Саййид Аминхожа Хусайний, Муҳаммад Олим ибн Охунд Домулло Муҳаммад Шариф, Муҳаммад Латиф ибн Муҳаммад Шариф, Муҳаммад ал-Мусавий, Абдурахим ибн Муҳаммад Фозил Кошғарий, Хожаниёз ибн Мулло Муҳаммад Мўъмин Қулихожа, Абдулмўъмин ибн Муҳаммад Шариф Самарқандий, Мулло Муқим Самарқандий ибн Уста Бобожон, Муҳаммад Юсуф қабилар

² Мисол учун, Султонали Машҳадий томонидан хуснихат билан кўчирилган бир зийнатли Навоий девонида Амир Умархон муҳри борлиги ва у хон кутубхонасида сақлангани ҳақида юқорида тўхтадик.

*хусусан мусаннифоти жаноби Амири кабир ҳазрат Амир Алишер жаннатмасир ва девони дони аржуманд Фузули хирадманд маҳбуброқ эди...*¹

Англашиладики, Муҳаммадалихон ҳам Навоий ижодиётига кўпроқ эътибор қаратган, ҳатто кенг миқёсда тарғиб ҳам этган. Бунинг исботи эса, 1838 йилда унинг махсус фармойиши билан “Хазойинул-маоний” 300 нусхада кўчиртирилиб хонликнинг турли шаҳарларига жўнатилганидир. Ана шу девон нусхаларидан намуналар қўлёзма фондларимизда сақланиб қолган.²

II. Навоий назмининг бадиияти таъсирида манзумалар битилгани ва қатор шеърларига жавобия ва тахмислар яратилиши адабий қонуниятга биноандир. Навоий девонларидан ўрин олган ўнлаб дилбар ғазалларга кўконлик шоирлар томонидан ҳам муносиб тахмислар боғланган. Мисол учун, Амир Умархон 25 мухаммас қилган³. Яна, Фазлий, Нодира, Увайсий, Фано, Мухйи, Муқимий, Фурқат, Қорий, Мухаййир, Завқий каби ўнлаб шоирларни санаш мумкин. Ўрнак учун, Амирининг Навоий ғазалига бир мухаммаси мактаби:

Кел эй, жону кўнгил боргил Амир сори сойил бўл,

Тахаййур ихтиёр айлаб, жамолига муқобил бўл,

Қаро шомимни ёрутти юзи ойи зулфи ҳойил бўл,

Навоий азм кўйин эт, юзу қаддига мойил бўл

Ки, боғ этмас мани хушдил, гул асру айламас хуррам -

Санъаткорлик билан битилган ушбу мисралардан Умархон Навоий шеърятининг бадиияти ва ғоявий оламига нечоғлик тўғри йўл олабилганини илғаш мумкин. Салаф шеърятидаги бадиий пафос, рух, образлар олами ва энг муҳими соф навоиёна тил унсури халаф томонидан изчил сақланган ҳамда ғоявий-бадиий шукухи орттирилган.

Албатта, бу ўринда мавзуни тўлақонли камраб олиш мушкул ва уни яна бошқа масалалар доирасида давом эттириш мумкин. Лекин, юқоридагилардан хулоса қилганда, темурийлар, аниқроғи Навоий даври девончилигининг Қўкон адабий муҳитига мансуб девонларга таъсири қуйидаги жиҳатларларда яққолроқ кўринади:

¹ Мажмуа. Россия ФАШИ С.Петербург бўлими қўлёзмалар фонди. D400 рақамли қўлёзма, 3*⁶ вараклар.

² Хазойинул-маоний. ЎзР ФА ШИ фонди 1230, 1709, 7409, 7864 ва шу фонд Х.Сулаймон бўлими 1261 рақамли қўлёзмалар.

³ Қаранг: О.Жўрабоев. Амирийнинг Навоий ғазалларига тахмислари хусусида // Филология масалалари. 2005. №2-3. 21-27-бетлар.

1. XV аср туркий девончилигида акс этган бир қатор жихатлар деярли ўзгармаган ҳолда XIX аср Қўқонда яратилган девонларда ҳам намоян бўлган. Айрим жихатлар эса ривожланди. Жумладан:

а) девонлар ҳажм салмоғи ортганида (Амир, Нодира, Азимий, Фано, Муқимий, Муҳаййир, Қорий, Муҳсиний девонлари каби);

б) ишкий лирика билан бирга ижтимоий воқеълик акс этган шеърларнинг пайдо бўлиши, ҳажвиётга урғу берилиши (Махмур, Муқимий, Завқий, Муҳйи, Муҳсиний, Ёрий каби шоирларда).

2. Адабий муҳит энг гуллаган вақт (1810-1840-йиллар)да XV аср адабиётининг икки улуғ намояндаси – Навоий ва Лутфий доимо хонлар диққат марказида бўлган (Умархон, Муҳаммадалихон); темурий ҳукмдорлар каби девон тузишга хон хонадони алоҳида эътибор билан қараган (Амир, Нодира, Хон).

3. XVIII–XIX асрлар давомида Қўқон шаҳрида яшаб ижод қилган ўнлаб хаттотлар Навоий асарларини гўзал хат билан бунёд этган¹; шу билан бирга муаллифнинг бошқа асарларига нисбатан ҳам ортиқроқ адабда девонларининг бир неча ўн нусхалари Қўқонда кўчирилган².

4. Адабий муҳитда Навоийнинг ғазалларига юзлаб тахмису назиралар битилган (Ғозий, Амир, Нодира, Увайсий, Муқимий, Фурқат, Қорий, Муҳаййир, Завқий ва бошқ.); Лутфий шеъриятига муносабат ҳам жуда яхши бўлганлигини унинг ғазалларига қилинган тахмислар ва девонининг Қўқонда кўчирилган бир

¹ Бу ҳақда қаранг: А.Муродов. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. –Тошкент: Фан, 1971; М.Ҳақимов. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. [Бизнинг ҳисобимизда улар – Мулло Абдунабиҳон қози, Мулло Азиз ибн Мулло Жоруб, Авазберди ибн Тилов Муҳаммад Бешарикий, Мулло Рўзи қотиб, Мирзо Муҳаммад Назар, Турсун Муҳаммад, Мирзо Раҳимқул, Муҳаммад Юсуф, Бобо Мир Мирзо, Абдулғаффор Хўқандий, Мирзо Али Хўқандий, Муҳаммад Шариф Дабир, Мулло Саримсоқ Хўқандий, Мулло Муҳаммад ибн Мулло Ашур Муҳаммад Хўқандий, Мулло Муҳаммад Юсуф ибн уста Қалаидар, Муҳаммад Тохир ибн Мулло Тангриберди, Ниёз Муҳаммад, Абулғозиҳожа ибн Тўраҳожа Хусайний Хўқандий, Мулло Исмоилхожа ибн Муҳаммад Шарифхожа, Каримжон ибн Раҳимжон, Муҳаммад Хўқандий, Мулло Мирайюб ибн домла Мирсаид Шариф Масиҳойи, Сулаймонқул Суяркул ўгли Рожий Хўқандий, Юнусжон Даламуҳаммад ўгли Оғалик Хўқандий, Носиржонхожа Хўқандий.]

² Қаранг: О.Жўрабоев. Навоий девонларининг Қўқон нусхалари ва уларнинг баъзи хусусиятларига доир// Алишер Навоий ижодий ва маънавий меросининг оламшумул аҳамияти. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. –Тошкент: O'zbekiston, 2011. 132-134-бетлар.

неча гўзал нусхалари тасдиқлайди (*Муҳаббатнома*, 407^a-432^a варақлар).

5. XV аср шеърлятидаги бир қанча образ, ўхшатиш, ўзига хос тасвирлар кўқонлик шоирлар (Ғозий, Амир, Нодира, Увайсий, Фано, Муқимий, Муҳаййир, Фурқат ва бошқ.) ижодида кузатилади.

6. Кўқонда тузилган ва тартиб берилган ўнлаб кўлёзма баёз ва мажмуаларда ҳам теурийлар даври шоирларининг шеърлярига кенг ўрин берилган. (Мисол учун, Муҳаййир томонидан китобат қилиниб, Фурқатга ҳады этилган бир баёзда¹ Лутфийнинг 20 та ғазали кўчирилган. Ёки, Навоий шеърляри кирган юздан ошиқ Кўқон баёзляри сақланган².)

Бир сўз билан айтганда, Навоий давридаги туркигўй ижодий меросга муҳаббат, ҳурмат ва эътибор Кўқон адабий муҳитида юксак даражада сақланиб қолди; мумтоз девончиликнинг энг ёркин намунаси сифатидаги Навоий девонляри эса XIX аср Кўқонда тартиб берилган девонларнинг тузилишида ҳам муҳим роль ўйнади; лирик жанрлардаги асарларда ўзига хос анъаналарнинг сақланиб қолишида муҳим омил бўлди.

XIX аср ирфоний девонляри ва уларнинг матнига онд бир жиҳат

“Ирфон” (*ирфанун*) – аслида «арафа» сўзидан бўлиб, “билим” ва “билиш” маънолярида келади.³ Шунингдек, “англамоқ, тажриба ва зақодан ҳам юқори бўлган зеҳний камолот” мазмуни ҳам бор⁴, яна бири “икрор” дир. Фанда эса кўпроқ “Тангрини илм ила танимоқ” мазмуни билдирилади. Шунга кўра, илохий маърифатга чақирувчи ва уни тараннум этувчи шеърлят – “ирфон шеърляти” атамаси билан юритилиб, тарих давомида ирфоний мазмундаги асарлар яратган шайху шоирлар ҳам кўп ўтган. Кўқон адабий муҳитидаги ана шундай ижодкорларга тўхталсак.⁵

¹ Кўлёзма баёз. (Рақамсиз.) ЎЗР ФА Давлат адабиёт музейи, Ўзбекистон ёзувчиляри архиви, Фурқат фонди.

² Улар ЎЗР ФАШИ, ЎЗР Давлат адабиёт музейи ва Кўқон адабиёт музейи фондлярида сақланади.

³ Ан-На’им. Арабча-ўзбекча луғат. –Тошкент, 2003. 534-бет.

⁴ Исломий, илмий, адабий, фалсафий Янги Луғат. –Истанбул, 1992. 445-саҳифа.

⁵ Муҳитдаги тасаввуф адабиёти хақида қаранг: А.Джурабаев. К вопросу о Суфий-

Мазкур муҳит асосан XIX асрда кенг кўламда раванк топган бўлса-да, XVIII асрда ҳам унга мансуб Акмал, Шўхий, Жазбий каби забардаст шоирлар етишиб чиққан эди. Улардан бири “Низомий Хўқандий” номи билан адабиётимиз тарихида маълум¹, лекин ҳаёти ва адабий мероси ҳануз изчил ўрганилмай келинаётган ирфоний асарлар муаллифидир. У ҳақда “Тазкираи Қайюмий”² ва “Кўкон тарихи ва унинг адабиёти”³ асарларидагина бирмунча маълумот берилган.

Низомий Хўқандий – “...буюк олим, шайх ва шоир... Ғоят фақир дарсгўй эди. Тасаввуфга оид форсча бир китоби ҳамда 300 газал ва мухаммаслардан иборат бир қуллийёт девони... машхурдир”. Тасаввуфга доир шеърӣ асари – “Мажмуатул-мақосид” (Мақсадлар мажмуаси) бўлиб⁴, афсуски, у ва юқорида таъриф этилган девоннинг тўла нусхаси ҳозирча топилган эмас. [1910 йилларда шоир ва моҳир хаттот Рожий Хўқандий хўжандлик бир киши учун мазкур асардан бир нусхани хуснихат билан кўчириб бергани ҳақида маълумот бор.] Шунингдек, ундан айрим парчалар баъзи қўлёзмаларда учрайди. Лекин асарнинг тўлиқ нусхаси ҳануз маълум эмас. Фақат, бир неча шеърлари баъзи қўлёзма баёз ва мажмуаларда, шунингдек, XIX аср охири–XX аср бошларида Тошкентда босилган айрим тошбосмаларда учрайди. Фурқат (1859-1909) ҳам ўз қўлёзмасида унинг 13 байт газалини хушхат билан кўчирар экан “Аз Шайх Низомиддин валий” дея сарлавҳа қўйган.⁵ (Яна бошқа айрим манбаларда ҳам “Шайх Низомий” тарзида келади.)

Шу ўринда, бу шоирнинг туғилган ва вафот санасига аниқлик киритишга эҳтиёж сезилади. Пўлатжон домла дастлаб унинг х. 1122

ской литературы XIX века (на основе источников Кокандской литературной среды)/ Arasan Sosial Bilimler Enstitüsü İLMİ DERGİSİ. 2008, №5-6. С.227-230; О.Жўрабоев. Кўкон адабий муҳитида яратилган тасаввуфӣ асарлар/ Республика ёш олимлар илмӣ тўплами. –Тошкент, 2008. 29-31-бетлар; Ўша муаллиф. Накшбандия ва Кўкон адабий муҳити/ Баҳоуддин Накшбанд таваллудининг 690 йиллигига бағишланган илмӣ-амалий анжуман материаллари. –Бухоро, 2008. 74-77-бетлар.

¹ А.Қаюмов. Кўкон адабий муҳити. –Тошкент: Фанлар академияси, 1961. 50-54-бетлар; В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. –Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 73-бет.

² П.Д.Қайюмов. Тазкираи Қайюмий. –Тошкент: ЎЗР ФАҚИ, 1998. 105-107-бетлар.

³ П.Қайюмов. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти. –Тошкент: Tamaddun, 2011. 304-305-бетлар.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Тазкираи Қайюмий..., 105-бет; Кўкон адабий муҳити. 50-бет.

⁵ Фурқат мусаввадаси, 90^а варак. ЎЗР ФА Давлат адабиёт музейи, Фурқат фонди.

(м.1710-11) йилда вафот этган,¹ дейди. Академик А.Қаюмов ҳам шу маълумотга бинонан 1121/1709-10 санасини беради². Бирок, кейинчалик П.Қайюмий ўз тазкирасида тузатиш киритиб: “...Қачон туғулгани маълумимиз бўлмади.. 1800-йилда ижоди ривожада экани, XVIII асри мелодийнинг охиридаги шоирлардандур...” деган мулоҳазани баён қилади³.

Бизнингча ҳам, шу сўнги тўхтам тўғрироқ. Чунки, Низомийнинг вафот санаси дея кўрсатилган рақам аслида “1122” эмас, “1222”дир. [Низомийнинг бобоси Хожа Имло 1162/1748 йилда вафот этганлиги ҳам айнан “Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти”да таъкидланган (305-бет). Шундан келиб чиқиб, мантиқан қараганда ҳам бу вафот санаси 1122 йил бўлиши мумкин эмас. Агар 1222 бўлса домланинг кейинги фикри асосланади.] Ҳ.1222 (м.1807) санаси Қўқон хонлигида Олимхон ҳукмронлик қилаётган (1800-1810) даврга тўғри келиб, аниқликни бошқа маълумот ҳам тасдиқлайди. Мисол учун, бир ўринда “Самарқанддан халифа Сиддиқнинг бу кишининг (Низомидин Хожанинг – О.Ж.) зиёратига келгани, машҳур халифа Ҳусайн, ул вақтда ёш эканлиги, бирга келгани, Эшони Богдорнинг ултифотига мазҳар бўлгани...” айтилади.⁴ Халифа Ҳусайн эса XVIII-XIX асрнинг биринчи чорагида машҳур бўлган шайх Ҳусайн ибн Юсуф Янгиқўргоний-Бухорий бўлиб, у х.1168 (м.1754) – х. 1250 (м.1834) йиллар орасида яшаган зот.

Демакки, Шайх Низомий XVIII асрнинг биринчи ярмида туғилган ва х.1222 (м.1807) йилда Қўқонда вафот этган (қабри Сармозорда).

У Бухорода таҳсил олиб келгач, мансабларда бўлмаган ва умрини ҳалол меҳнат – богдорчилик билан кечирган. Ўз даври ва кейинча ҳам халқ орасида “Богдор бобо” ёки “Эшони богдор” нисбаси ила машҳур бўлган бу зотнинг тўлиқ исми – Низомиддин Хожа ибн Муҳаммад Амин Хожа ибн Муҳаммад Боқир Хожа эшон. Номлари саналган бу зотлар ўз навбатида силсилавий равишда хожагон-нақшбандия сулукини тебратган пирлардир. Низомийнинг бобоси Муҳаммад Боқир эса бухоролик машҳур шайх ва шоир Ҳабибуллоҳ Хожа Имлои Бухорийнинг ўғлидир. Шоир Низомийнинг бир газалида ҳам шунга ишора бор:

¹ Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти..., 305-бет.

² Қўқон адабий мухити. 50-бет.

³ Тазкираи Қайюмий..., 105-бет.

⁴ Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти..., 304-бет.

Низомиддиннинг фарзандлари – Камолиддин Хожа, Довуд Хожа, Тўра Хожа ва бир қизидан замонасининг улуғ кишилари етишиб чиққан.² Ана шу авлодга мансуб “Жалолий” ва “Азимий” тахаллуслари билан ижод қилган Муҳаммад Жалолиддин Хожа ва Азим Хожа эшонлар нафақат ўзаро ҳамфикр ирфон шоири, балки ҳампир ва ҳамсабақ, бир умрлик вафодор дўст ва қадрдон ҳам бўлишган.³ Улар деярли тенгқур бўлишиб, тахминан 1770 йилларда Қўқонда туғилганлар. Жалолиддин Хожа х.1261 (м.1845) йилда Қудаш қишлоғида вафот этган (қабри Ёрбошида). Азим Хожа эса 1263 (1847) йилда Қўқонда вафот этган (қабри Сармозорда).

Бўлажак шоирлар дастлаб боболари Низомиддин Хожа қўлида илм олишади. Сўнгра, Қўқон мадрасаларида, кейинчалик эса боболарининг изни билан Бухорога бориб, халифа Ҳусайнга мурид тушиб, бир неча йил тасаввуф ва мадраса таҳсилани кўрадилар. Икки дўст пирдан ижозат (иршод)ни ҳам баробар олиб, Қўқонга қайтадилар.⁴

¹ Ҳўқанд тарихи ва унинг адабиёти..., 305-бет.

² Довуд Хожанинг ўгли Сулаймон Хожа эшон Қўқон хонлигида шайхул-ислом вазифасида ишлаган. Унинг ўгли Сафохон тўра Худоёрхон бошқаруви йилларида машхур ва эътиборли шайх бўлган. Унинг ўгли Исохон тўра ҳам хонликнинг шайхул-исломи мартабасини эгаллаган. Камолиддин Хожадан эса яна бир улуғ ирфон шоири – Жалолиддин Хожа каби фарзанд дунёга келган. Низомиддин Хожа кизини замонасининг яна бир нақшбандия шайхи, “Мавлавий Намангоний” номи билан танилган, Мулла Хожа эшонга беради. Ўз навбатида Мулла Хожа эшон Қўқон шаҳрида муқим бўлиб қолади ва бу кутлуг никоҳдан келажакда “Азим Хожа эшон” номи билан машхур бўлган шайх ва шоир дунёга келади. Яна бир маълумотга кўра эса Азим Хожанинг отаси Бузрук Хожа дейилади. Бузрук Хожа эса Низомиддин Хожанинг укаси дир. Аммо нима бўлса-да, шуниси аниқки, сўзимиз мавзуи бўлган ҳар икки шоир ҳам тенгдош ва яқин қариндош бўлиб, улар Низомиддин Хожага шажаравий боғландилар. Келгусида бу масалага янада батафсилроқ аниқлик киритишга ҳаракат қиламиз.

³ Қаранг: О.Жўрабоев. Ирфон шеърятининг сулолавий намояндалари/ Шарк юлдузи. 2009, 2-сон, 164-171-бетлар; Яна, бир энциклопедик лугатнинг “Азимий” моддасида ҳам шоир ҳақида баъзи маълумотлар берилган (қаранг: Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 4. – Москва, 2003. С.7.)

⁴ Қўқонга қайтаётганларида эса Ҳиндистондан нақшбандия-муҷаддидия тариқати бошчиси Имом Раббоний авлодларидан тўрт нафари Муҳаммадалихоннинг (1822-1842) таклифига кўра Фарғонага кириб келгани маълум бўлади. Улардан

Улар ҳам бир умр ҳалол кун кечирадилар ва халқ ўртасида бу пирзодаларнинг обрў-эътибори ниҳоятда юксак эди. Азим Хожа кейинчалик Қатағон даҳаси Ҳайдаркул маҳалласида зикр мажлиси ўтказиладиган бир хонақоҳ барпо этган. У Жалолий вафотига бағишланган “Айрилдим” радифли марсия-мусаддасида қиёматли биродарини “улуғ, ортуғ, ака” деб эъзозлайди, “Хисрави шайхи замон, муршиди соҳибкирон, сарвари сархайл махдум зодагон” дея алқайди.¹ Ўзи эса умрининг охирида кўзи ожиз бўлиб қолади.²

Ҳар икки набира пир-бобоси – Низомиддин Хожа номини фахр билан тилга олади. Масалан, Жалолий хикмат йўлидаги 13 банд шеърининг ҳар банди охирида “*Пирим Шайх Низомиддин мадад қилсун...*” мисраини қайтариқ қилса³, Азимий девонининг бир ўрнида:

Масти шароби шлоҳо Султони Низомиддин валий,

Он орифи аз худ танҳо Султони Низомиддин валий...⁴

Мазмуни: Илоҳнинг (ишқ) шароби билан маст Султон Низомиддин валий, У орифлар ичра танҳо ўзи Султон Низомиддин валий... дея таъриф этади.

Кейинги вақтларда ҳам бу сулук мансублари анъанани давом эттириб, халқ ва зиёли қатлами ўртасида катта обрў-эътиборга эга бўлганлар. Масалан, машҳур шоир Ҳазиний тўра Хўқандий (1867-1923) шажарасининг бир учи ҳам шу зотларга боғланади.⁵ Шоир Завқий (1853-1921) эса бир ўринда ёзади:

бири – Соҳибзода ҳазрат Кўқонга жойлашади. Шунда халифа Ҳусайн Жалолиддин ва Азим Хожага: “Кўқонда пирзодаларимиздан бири ерлашдилар, уларга одоб юзасидан сизлар шаҳарга кирмай ташқарида истикомат килинглар” дея амр беради (Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти..., 312-бет). Шунга кўра бу махдумзодалар шаҳарга яқин икки қишлоққа – Қудаш ва Қалдўшонга жойлашадилар.

¹ Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти..., 322-323-бетлар.

² Азим Хожа эшоннинг “...олим, обид, такводор, сергўйа, муҳаббатли, нотик ва кўркам, тўла гавдали, ок юзли, катта соқоли, покиза одам эканликлари тўғрисида сўзланиб келинади. Ярим ёшидан бошлаб тарки тажрид қилган, сўфий ул-машраб, жозибали киши бўлиб, суҳбати файзлик бўлган. Булар хонлар саройига яқинлашмаган, имомликдан бошқа мансабда бўлмаган, содда турмуш ўтказган бўлиб, мурид ва мухлислари кўп бўлган...” (Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти..., 321-бет.)

³ Ўша асар, 323-бет.

⁴ ЎзР ФА Давлат адабиёт музейи фонди, 189 рақамли қўлёзма, 111а-112а варак.

⁵ Қўл остимиздаги баъзи ҳужжатларга кўра Зиёвуддинхон Ҳазинийнинг катта боболаридан бири Низомиддин Хожанинг ўғли Бузрук Хожа. Таъкидлаганимиздек, яна бир манбага кўра, бу зот Азим Хожа эшоннинг отасидир. Янада, аниқ маълумотга эга бўлганимизча шу билан кифояланамиз.

*...Офоқи вақт, Ғавси маҳал, Саъдийи сонийдур,
Анқойи ҳол, Завқий, баланд ошиён қани?¹*

Мазкурда эътироф этилган “Саъдийи соний” Азим Хожанинг ўғли бўлиб, бу зот муборак Ҳаж зиёратига кетиб, ўша ерда вафот этади. Завқий эса унга мурид тутинган ва “Айрилдим” радифли марсия-мухаммасида жумладан шундай келтиради:

*...Сулуки орифи Раббоний, нисбат эрди Нақибандий,
Эдилар ҳазрати эшон Азим Хожамни фарзанди,
Ики-уч насл бирлан Богдор эшонни пайванди,
Аларнинг ким ризосин топса, Мавлосини хурсанди,
Замона хосларига муқтадо тиримдин айрилдим.
Насабнинг асли таҳрири эдилар оли Аббосий,
Ҳасаб ваҷҳига якто эрди, билсанг, поси анфоси,
Муборак номи Саъдийи соний, Хўқанд эрди маъвоси,
Урарди мавҷи илму ҳикмату тавҳид дарёси,
Ҳақиқат баҳри дурри бебаҳо тиримдин айрилдим...²*

Насаб ва иршоддаги анъана ижодда ҳам камоли муваффақият билан давом этганлигини ҳарикки шоир ижодидан ҳам кўриш мумкин. Ҳатто, Азимий девонининг бир қўлёзмаси (№189) “Муродул-ошиқин” дея номланган³ ва унда ўзбек ҳамда форс тилларидаги ғазал, мустаҳзод, мураббаъ, мухаммас ва мусаддаслари ўрин олган. Жалолийнинг ҳам зуллисонайн девон тартиб бергани маълум.⁴ Шунингдек, уларнинг Хожа Аҳмад Ясавий йўлида яратган ҳикматлари ҳам бўлиб⁵, бу эса ўша давр адабиётининг яна бир қиррасини акс эттирадиган хос жиҳатдир. Бу анъанани яна Ғиёсий, Дастагул (ёки Гулдаста), Солиҳ, Маҳжур каби шоирлар ҳам давом эттирганлар.

Шу ўринда бир масалага диққат этиш зарурки, бу каби шоирлар ижодиётига тўхталганда, аввало, уларнинг тасаввуфий маслағи ёки иршодий боғлиқлигига кўра баҳоланса мувофиқдир. Кейинги

¹ Завқий. Ажаб замона. Шеърлар. Нашрга тайёрловчи: А.Мадаминов. –Тошкент: Шарқ, 2003. 56-бет.

² Ўша манба, 73-бет.

³ Ҳозирга қадар бу девоннинг ўнта қўлёзма нусхаси аниқланди. Қаранг: О.Жўрабоев. Азим Хожа эшон ва унинг девони қўлёзма нусхалари борасида/ Адабиёт кўзгуси. №11. –Тошкент, 2009. 18-23-бетлар.

⁴ Афсуски, ҳозирча бу девоннинг тўлиқ нусхаси топилганича йўқ.

⁵ Мисол учун, XX аср бошларида Тошкент литографияларида “Ҳикмати Азим Хожа эшон” номи остида унинг ҳикматлари чоп этилган (қаранг: Азимхожа хожа эшон. Ҳикмат. Нашрга тайёрловчи: С.Рафиддинов. –Т., 1993).

вақтларга келиб, ҳикмат йўлида асар ёзган муаллифларни бирдек “Яссавий мактаби шоирлари” сифатида талкин этилмоқда.¹

Ўз вақтида проф. Абдурауф Фитрат ҳам: “Аҳмад Яссавийни таъкиб этган кишилардан бизга маълум бўлгонларидин бири х.1263да вафот қилгон Азимхожадирким, ҳикматлари х.1312да Тошкентда “Ҳикмати эшони Азимхожа” унвони билан босмада босдирилгандир...” дея қайд этган эди.²

Фикримизча, Фитрат ўша пайтда Азим Хожанинг тўлик девонидан беҳабар бўлган ва фақатгина ўзи айтган босма ҳикматлар билан танишган, холос. Ваҳоланки, ҳикматлар бу шоир ижодининг асосини ташкил этмаслигини, унинг девони таркибини кўриб чиқиш ҳам кўрсатиб турибди. Мисол учун, шоир девонининг тўлик нусхаларидан бирида жами 212та шеър мавжуд (№189). Жумладан, ғазаллар – 158та (44та ўзбекча, 114та форсча), мураббаълар – 29та, мустаҳзод – 3та (2та ўзбекча, 1та форсча), муҳаммас – 7та (6та ўзбекча, 1та форсча), мусаддас – 13та (12та ўзбекча, 1та форсча), маснавий – 2та (форсча).

Таъкидланган мураббаъларнинг ҳаммаси ўзбекча ҳикмат тарзидаги шеърлардир. Демак, ҳикматнамо асарлар Азимий асарларининг фақат бир – жузъий қисминигина ташкил этар экан.

Маълум бўлганидек, Азимий ва Жалолоий яссавия эмас хожагон-нақшбандия тариқатига мансубдирлар. Уларнинг яссавиёна ҳикматлар ижод қилишларига сабаб, ўша даврда авом халқнинг оддий ва содда тилдаги асарларга эҳтиёжи ортиқ бўлганлигидадир, дейиш мумкин.

Бобо ва набира шоирлар эса ўзларининг классик жанрлардаги асосий ижод маҳсулларида биринчи галда ирфонни васф этганлар. Замонасининг шайхи ўлароқ инсонларнинг руҳий тарбияси ва маънавий камолоти билан шуғулланган бу шахсларнинг асарларида маърифий-ахлоқий қарашлар, панд-ўғитлар билан бирга Аллоҳни маърифат билан таниш, унинг шуури ва тажаллиси муқаррам инсонда зухур топганини таъкидлаш устундир. Айнан шу жиҳатлар

¹ Масалан, юқорирокда таъкидланган энциклопедик лугатдаги макола муаллифлари А.Мадаминов ва А.Турдалиевлар ҳам Азимий ҳақида бир ёқлама таъкидлайдилар: “...Особое место в его творчестве занимают стихи в жанре хикмат, написанные под влиянием одноименных стихотворений, приписываемых мистику, эпониму суфийского братства йасавийа Ахмаду Йасави...” (Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 4. С.7.)

² Фитрат. Аҳмад Яссавий/ Яссавий ким эди? –Тошкент: Ёзувчи, 1994. 21-22-бетлар.

ирфон адабиётининг бош вазифаларидан бири эканлиги эса маълум ҳақиқат.

Ўша давр адабиёти учун ирфоний моҳиятдаги бу тахлит девонлар тузишни ўзига хос нодир ҳодиса, дея баҳоланмоғи тўғри бўлади. Яъни, уларнинг соҳиби соф тасаввуф – ирфоний адабиётнинг намояндаси ўлароқ кўзга ташланадилар. Низомий, Жалолоий ва Азимий сафига яна Кўқон адабий муҳитига мансуб Мажзуб, Зокирий, Эшқул халифа (Дастагул), Солиҳ халифа, Махмур II, Акмал II ва Махжур тахаллусли ижодкорларни ҳам киритиш мумкин.

Шу билан бирга, муҳитнинг яна бошқа ижодкорлари Амир, Фано, Муҳйи, Муқимий, Фурқат, Ҳазиний, Қорий, Муҳсиний, Садойи қабиларнинг ҳам сўфиёна характердаги бир қанча асарлари маълум. Лекин уларнинг ижодида асос ғоя ва мотив бу эмас балки, диний-маърифий, ижтимоий ва лирик кайфиятдаги асарлар етакчилик қилади. Аммо, биринчи таъриф этган шоирларимиз ижодида ирфоний маъно бирламчи бўлиб, уларнинг аксариятида диний-маърифий характердаги шеърлар учраса-да, ижтимоий ва лирик мавзудаги асарларини деярли кўрмаймиз.

Тўғри, юқорида таъкидланган ижодкорлардан фақат, Абдулазиз Мажзуб ва Азимийнинг тўлиқ девонларигина бизга маълум, холос. Лекин, бошқаларининг газал, мухаммас, мусаддас ва ҳикматлари ҳам кўплаб қўлёзма баёз ва мажмуа саҳифаларида учрайди. Бу шоирлар тарикат таълимотларини ўз шеърларида васф этиш билан бирга турли сўфиёна истилоҳлар ва чуқур мазмуний ишоралар ила ирфонни таъриф этадилар.

Жумладан, Низомий Хўқандий бир газалида:

...Бирав тақвосига мағрур, бирав фатвосига масрур,

Мухаббат аҳли дард бирлан эрур ҳар тонгда бир доғ...¹

деса, Азим Хожа бу борадаги фикрларини содда килиб туркий (ўзбекча) баён этаётганини шундай шеърга солади:

Масълага мувофиқ қилиб бизлар туркийни,

Ёронларга қилурмиз мавъизани буркини.

Ерга кирсанг имкон бор, кўкка чиқсанг имкон бор,

Шариатсиз йўл топмоқ сенга йўқтур мумкини.

Нодон бўлсанг мун и бил, оқил бўлсанг ўзга кел,

Нелар дедим, билдингму шариатни кўркини.

¹ Баёзи Муҳалло. –Тошкент: Орифжонов матбааси, 1330. 102-сах.

*Фосиқ муни фаҳм этмас, гофилликдин зикр этмас,
Одам бўлуб аритмас кўнглидаги чиркини.
Ҳақдин кўрққан солиҳлар кўрқунчидан дам урма,
Боши гўрга киргунча минг йўл ўлар ҳар куни.
Адаб билган олимлар, ориф, ошиқ хос қуллар,
Ўзларини олмаслар Ҳақ даргоҳе эркини.
Азим, ўзга келокўр, ўлорингни билокўр,
Ўлмас бурун қилокўр фоний дунё таркини.¹*

Кузатишларимизга кўра, бу тахлит асарлар чуқур мазмун-моҳият ташигандан ташқари, уларнинг матни билан боғлиқ айрим хусусиятлар ҳам мавжуд. Бу эса ХІХ аср Кўкон адабий муҳитида яратилган ирфоний девонлардаги асарларнинг ўзига хос оҳанг ва услубга эгаллиги масаласидир.

Даврнинг машҳур шоири ва шайхи Мажзубнинг бир неча шеърлари, хусусан, соқийномасини мажзубийлар ёд олиб, махсус мақом билан ижро этишгани ва жазб ҳосил қилиб, рақс қилганлари маълум.²

Фикримизни Азимий девони мисолида изоҳласак. Унинг кўлёмалари билан танишар эканмиз матн билан боғлиқ кизиқ бир ҳолатга дуч келамиз. Азим Хожанинг кўпгина шеърлари, тўғрироғи, айрим мисралари ёнига “2”, “3” ёки, иккита “2”, ёхуд, иккита “2” ва битта “3” рақамлари қўйилган.³ Масалан:

*Эй дарду гаминг ҳосили дунё била уқбо,
На манда гами оламу, на манзили маъво,-----2
Ўлгунча хазми жонимадур ушбу таманно,
Васлинг тиланиб етгусидур мўмини расво,-----2
Ё Раб, ҳама жисмига бериб дийдаи бийно,
Дил тўрига қилсанг на бўлур лаҳза тажалло...⁴*

дея бошланувчи мусаддас бандининг иккинчи ва бешинчи мисралари олдига кўрсатилганидек “2” рақами қўйилган. Бизнингча, бу мазкур мисраларни ўқиётганда икки марта қайтариш кераклигига ишорадир.

¹ Девони Азим. 189 рақамли кўлёмза, 114а в.; ўша асар. 2694 рақамли кўлёмза, 112б-113а в.; ўша асар. Ҳ.Муҳаммадхонов кутубхонасидаги кўлёмза, 117б-118а в.

² Қаранг: Хўканд тарихи ва унинг адабиёти.... 330-бет.; Тазкираи Қайюмий. 1-к., 183-бет.; О.Жўрабоев. Мажзубни биласизми ёхуд мажзубийлик нима?!// Ўз АС. 2004, 25 июнь.

³ Девони Азим кўлёмаларининг 189, 2563, 2694 ва 6354 рақамли нусхалари.

⁴ Девони Азим. 189 рақамли кўлёмза. 6б варак.

Бундай қайтарик ишораси мавжуд Азимий шеърлари эса ўндан зиёд. Мисол учун, девоннинг 189 рақамли қўлёзма нусхасида яна 126, 266, 336, 356, 39а, 58а, 736-746, 80а, 926, 95а, 106а, 110а, 117а варақларида, 2563 рақамли нусхада 14, 23, 54, 66, 77, 81, 84-89, 91, 94, 101-103, 114-118, 121, 123, 125, 127, 130-131, 135, 142, 144-145, 154, 158, 161, 165, 172, 174, 190-191, 205-207, 232, 234-239, 243-245 саҳифаларида, 2694 рақамли нусхада 106, 12а-13а, 21а, 27а, 296, 31а, 336-35а, 476, 51а-б, 526, 56а, 63а, 64а, 68а, 736, 75а, 76а, 78а, 796, 83а, 926, 96а, 97а, 986, 996, 101а, 108а, 110а, 1196 варақларда, 6354 рақамли нусхада 956, 100а-б варақлардаги шеърларнинг айрим мисралари олдиға (“2”, “3” каби) рақамлар қўйилган.

Афсуски, ушбу қўлёзмаларнинг фақат биттасининг котиби маълум, холос. 1289 (1872) йили кўчирилган 2563 рақамли қўлёзма котиби Мулла Муҳаммад Зариф халифанинг исмидан у аҳли тариқат, хонақоҳға боғлиқ шахсдир.

Бундан маълум бўладики, Азим Хожа эшон шеърлари ҳам зикр мажлисларида махсус мақом ва оҳанг билан ўқилган. Айнан қайси шеърларға урғу берилиши, ўқиётганда қай мисраға диққат этилиши, неча марта ўқиш зарурлиги, ҳар қайтарганда эса оҳангни ошириш кераклигини уқтириш ва унда оҳанг услубини сақлаш учун матнларға кўрсатгич рақамлар қўйилган. Албатта, бу каби рақамли ишора ҳамма қўлёзмаларда ҳам айнан бир ерга қўйилган эмас. Лекин, баъзи шеърлардаги ишора бир неча манбада бир хил шеърнинг бир жойига қўйилган. Масалан, “Ё Карим, ё Алим, ё Аллоҳ...” дея бошланувчи муножот-маснавий шундай шеърлардан.¹

Бу тахлит ишораларға кўра қайтариклар тасодифий бўлмай, маълум мазмуний оҳанг ва услубий меъёрни сақлаш учун эканлигига асарлар билан чуқурроқ танишиш давомида амин бўлиб борилади. Айтайлик, “Қил” радифли мусаддаснинг² ҳар банд охиридаги қайтариладиган сўнгги икки мисраси:

... Ўзни ўлгандин илгари ўлган ҳисоб қил,

Мункар-Накир саволиға фикри жавоб қил –

1-бандда битта, 2-бандда иккита, 3-бандда учта ва шу тариқа давом этиб 7-бандда етти марта такрорланиши рақам ила ишора қилинган. Ёки,

Ислоҳимни қилсун десанг, тирим қабул,

Қулларига ит бўлгилу, итиға қул, -----2

¹ Девони Азим. 2563, 2694 рақамли қўлёзма, 12^а-13^а варақ.

² Девони Азим. 189 рақамли қўлёзма, 74^а-75^а варақлар.

бандининг шу тарзда ўқилишидан ҳам айнан нимага эътибор берилиб, диққат марказига олиниши керак бўлган маъно англашилади. (Бу ўринда шеърни соликлар ёки тингловчилар орасида ўқигувчи хонақоҳ ҳофизининг ёки зикр мажлисининг бошқарувчиси назарда тутилмоқда.)

Албатта, бу ўз навбатида муаллиф асари ва унга муносабат масаласига ҳам ойдинлик киритади. Бу каби жиҳатларни янада атрофлича тадқиқ этиш эса бадиий асар моҳияти хусусан, ирфоний мавзудаги асарлар талқинининг тадрижий ҳолатини кўрсатади, деган фикрдамиз.

Кўйилган масала юзасидан эса шундай хулосага келиш мумкин:

Кўкон адабий муҳитида XIX асрга келиб анъанавий шеърят билан бирга ўзига хос ирфоний шеърят ҳам шаклланган ва махсус ирфоний девонлар тартиб берилган; мазкур шеърят вакиллари ирфоний асарлари, ўзининг ирфоний мазмун-моҳиятига боғлиқ равишда, матнининг ўқишда ҳам ўзига хос оҳанг ва услубга риоя қилинган.

* * *

Кўконда тузилган баёзлар

XVIII-XIX асрда Кўконда ўзига хос хаттотлик ва китобатчилик мактаби юзага келгани юқоридаги ўринларда таъкидланди. Ҳар бир манба жумладан, қўлёзмалар муаллифнинг у ёки бу мавзу доирасидаги фикрини кўрсатиш билан бирга, уни кўчирган хаттотнинг дунёқараши, руҳияти, савияси ва маънавий оламидан ҳам дарак беради. Шунингдек, қўлёзма манба нима ва қандай асар бўлишидан ташқари ўша даврнинг ижтимоий ва маданий кўриниши ҳақида маълумотни у ёки бу даражада ўзида жам этган бўлади. Қуйида ўз даврининг муҳим илмий-адабий манбалари – Кўкон баёзлари ҳақида тўхталсак.

«Баёз» сўзи оклик маъносида бўлиб, кўпгина муаллифларнинг бир неча хил шеърини асарларини жам этган тўпламдир. Бир муаллиф асарлари йиғилган ёки бир хил жанрдаги шеърини асарлар жамланган баёзлар ҳам учрайди. Маълумки, баёзчилик анъанаси

¹ Девони Азим. 2694 ракамли қўлёзма. 64^а варак.

муслмон шаркида VIII-IX асрларда араб адабиётида дастлабки кўринишларини олган эди¹. Мовароуннахр ва Хуросон худудларида китобат этилган баёзларнинг эса XV асрлардаги намуналари мавжуд. Баёз ва баёзчилик ҳақида, жумладан Қўқон баёзлари ҳақида айрим тадқиқларда тўхталиб ўтилган².

Мазкурда кўзда тутилган мақсад эса, Қўқонда тузилган баёзларнинг тавсифий мундарижаси ва манба сифатидаги аҳамиятига кўра талқинидир. (Биз ҳозиргача 103 та қўлёзма баёзни кўздан кечирдик ва мазкур талқин ана шулар юзасидан³.)

Тадқиқот объекти сифатида танлаган қўлёзма ёдгорликлар – «Қўқон баёзлари» ёки Қўқонда тузилган баёзлар куйидаги жиҳатлари билан аҳамиятлидир:

1. Қўқонда баёзчилик анъаналари XIX асрга келиб тўла шаклланганлиги ва бошқа худудларда яратилган бу тахлит манбалардан ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туриши;

2. Баёзлар асосан, тарихимиздаги энг талотўп ва ўтиш даври бўлган, XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларида кўчирилган манбалар эканлиги;

2. Қўлёзма баёзларнинг нафақат адабий манба сифатидаги аҳамияти, балки, аввало, ўзи дахлдор бўлган даврнинг маданий-маънавий ҳаётини ўрганишда, хусусан, ажодларимиз руҳий дунёси, адабий-эстетик қарашлари ва ўша давр адабий метёр нормаларини билишимизда муҳимлиги;

3. Мазкур қўлёзмаларда у ёки бу даражада айрим тарихий воқеа ёки шахс ҳақидаги бошқа жойда учраши маҳол бўлган ёзма қайдларнинг мавжудлиги;

4. XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида кўчирилган қўлёзма баёзларда қайси ижодкорларнинг асарлари кўпроқ ўрин олганлиги;

5. Баёзларда асосан қайси мавзу ва характердаги шеърлар кўчирилганлиги;

¹ Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Том 2, -М.,Л., 1956. С.21.

² Ҳамидова М. Қўлёзма баёзлар адабий манба. –Тошкент: Фан, 1981; Исоқов Ё. Баёз ва баёзчилик тарихи / Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. –Тошкент: Фан, 1976. 78-100-бетлар.

³ Мазкур манбалар Ўзбекистон Фанлар академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институти (ШИ) фонди, шу институт Ҳ.Сулаймон номли қўлёзмалар бўлими, Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейи (ДАМ), Қўқон Адабиёт музейи фондлари (КАМ) ва айрим шахсий кутубхоналарда сақланмоқда.

6. Манбаларда кўчирилган шеърлар сираси нимага мувофик ҳолда жойлаштирилганлиги;

7. Ўша давр адабий мухити, бадиият меъёри, асарнинг тушунилиш даражасида ижодкорларнинг мавқеи ва ўрни;

8. Қўлёзма баёзлар котибларининг асар ва матнга муносабати.

Худди шунингдек, бу ва бунинг каби жуда кўплаб қўлёзма манбалар ўз даври кишиларининг шуурига, тафаккур даражасига ва ниҳоят руҳий оламига восита бўлувчи муҳим ёдгорлик намуналаридир. Уларни илмий жиҳатдан изчил ўрганиш яна кўплаб маълумот ва фактларни фанга тақдим этиши шубҳасиздир. Қуйида улардан айримларига тўхталамиз.

* * *

Қўлёзмалар давр руҳиятини акс эттирувчи манба сифатида

Манбалар – ҳоҳ улар тошбитиклар бўлсин, ҳоҳ қўлёзмалар бўлсин ёки литографик нашрлар бўлсин ўша ўзи мансуб даврнинг инъикосидир. Ватанимиз қўлёзма хазиналарида сақланаётган минглаб қўлёзма ёдгорликлар улуг аждодларимизнинг тафаккури, ўйу-туйғулари, илму маърифатлари, орзу ва армонларини мужассам этган битмас-туганмас хазинадир. Ушбу манбаларга нечоғлик ёндашиш ва қай йўсинда тадқиқ этиш муаммоси ҳамма даврларда ҳам долзарб бўлган. Хусусан, собиқ мустабид совет даврида бу манбаларни ўрганиш юзасидан кўплаб ишлар амалга ошган бўлсада, ушбу нодир ёзма намуналарга фақат бирор бир асарнинг манбаси сифатидагина баҳо бериш анъана тусини олган эди.

Истиклолдан сўнг уларни атрофлича, ҳар жиҳатдан: ҳам асар манбаи, ҳам ўша давр тарихий, маданий, адабий ва ниҳоят руҳий ҳолатини, кишилар дунёқараши ва тасаввур доирасини, илмнинг ёхуд бадииятнинг бирор бир жиҳатига муносабатларини акс эттирувчи манба сифатида қараш ва тадқиқ этиш имкони туғилди. Тадқиқ учун адабий қўлёзма ёдгорликлар, жумладан, тарихимиздаги энг талотўп ва ўтиш даври бўлган XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларида кўчирилган манбаларни олдик.

Ижодкор асарининг манба сифатидаги аҳамияти маълум. Айниқса, қўлёзма баёзларнинг адабий манба тариқасидаги талқини ҳақида олимларимиз тарафидан қимматли фикрлар билдирилганини юқорида эслатдик. Лекин биз қўймоқчи бўлган масала, уларни нафақат адабий манба сифатидаги аҳамияти, балки, аввало, ўзи

дахлдор бўлган даврининг маданий-маънавий ҳаётини ўрганишда, хусусан, аждодларимиз руҳий дунёси, адабий-эстетик қарашлари ва ўша давр адабий меъёр нормаларини билишимизда муҳимлигидир. Хусусан, ўша даврда энг машҳур бўлган икки шоир Муқимий (1850-1903) ва Ҳазиний асарлари ўрин олган қўлёзмалар мисолида масалага аниқлик киритсак.

Муҳаммад Аминхожа Муқимий Хўқандий ўз даврининг энг илғор, истеъдодли шоирларидан бири бўлиб, унинг адабий мероси 100 дан зиёд қўлёзма баёз ва мажмуалардан ўрин олган. Шоир шеърлари кўчирилган қўлёзмаларнинг энг қадимгиси 1881 йилда тузилган¹ бўлса, энг сўнггиси 1957 йилда тартиб берилган². Кўринадики, шоир асарлари унинг ёшлик йиллариданок машҳур бўлиб, вафотидан сўнг ҳам эътиборда бўлган. Зиёвуддинхон Ҳазиний ижодий меросини ўзида жам этган 30 дан ортиқ қўлёзма манбаларнинг таснифи ва тавсифи юзасидан ҳам шуни айтиш мумкинки, уларнинг тарқалиш доираси кенг.

Бу каби фактлар албатта мазкур шоирлар номининг машҳурлиги билан боғлиқ бўлиб, уларнинг бир неча жиҳатдан тадқиқ этилиши ҳам илмий жиҳатдан аҳамиятли ва қизиқарли маълумот-фактларни келтириб чиқарганини айтиш лозим. Бунда қўлёзмаларнинг илмий аҳамияти билан бирга, адабий-маърифий кўлами тадқиқ этилиб, манбалар талқин этилади. Ушбу жараёнда эса қуйидаги жиҳатлар диққатимизни жалб этди:

а) кўра билганимиз XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида кўчирилган қўлёзма баёзларда қайси ижодкорларнинг асарлари кўпроқ ўрин олганлиги;

б) асосан қайси мавзу ва характердаги шеърлар кўчирилганлиги;

в) манбаларда кўчирилган шеърлар сираси нимага мувофиқ ҳолда жойлаштирилганлиги;

г) ўша давр адабий муҳити, бадиият меъёри, асарнинг тушунилиш даражасида ижодкорларнинг мавқеи ва ўрни;

д) қўлёзма котибларининг асар ва матнга муносабати.

Мисол учун, Ҳазиний шеърлари ўрин олган қўлёзмаларда асосан бошқа мутафаккир шоирларнинг асарлари ҳам мавжудлигини кўрамыз:

1. Ўтмишда ўтган (туркийзабон ижодкорлар): Хожа Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Навоий, Фузулий, Машраб, Сўфи

¹ ЎЗР ФАШИ фонди, 1307 рақамли қўлёзма баёз.

² Қўқон Адабиёт музейи фонди, 462 рақамли қўлёзма баёз.

Оллоёр, Хувайдо, Амирий, Мажзуб, Азимий Хўқандий, Фазлий, Ғозий, Адо, Хижлат ва бошқ; (форсийзабон ижодкорлар): Саъдий Шерозий, Жалолиддин Румий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Бедил, Камол Хўжандий, Соиб, Сайидо, Зебуннисо, Имло (Ҳазрати Имлои Бухорий) ва бошқ.;

2. Замондош ижодкорлардан: Муқимий, Фурқат, Мухйи, Завқий, Қорий, Тажаллий, Рожий, Камий, Маҳжур, Насимий, Нодим, Зорий, Шавкат, Хислат, Муҳаййир ва бошқ.

Айрим манбаларда эса бошқа ижодкорлар қатори Муқимий ва Ҳазиний шеърларининг сони – биттадан ўнтагача, баъзан ундан ҳам кўп (хатто, Муқимийнинг юздан ортиқ, Ҳазинийнинг элликдан зиёд шеърлари кирган баёзлар оз бўлсада бор) келтириб ўтилган.

Яна баъзи манбаларни фақат ушбу шоирлар асарлари ва унинг ғазалларига бошқа шоирлар томонидан қилинган тахмисларидан ташкил топганлигини ҳам кўрамиз. Котибларнинг дунёқарашини ва руҳий оламидан келиб чиқиб; ёки қўлёзма буюртмачисининг истагига кўра тузилган, (мисол учун, Ҳазиний шеърлари киритилган) қўлёзмаларни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Диний-тасаввуфий (орифона) мавзудаги асарлар салмоқли ўринда бўлган манбалар¹;

2. Лирик ва ижтимоий (дунёвий) мавзудаги асарлар кўпчиликини ташкил қилган манбалар².

Албатта, мазкур таснифлаш нисбий бўлиб, ўтмишда котиблар бу ажримни кўзда тутмаганлар. Биз эса фақат, икки йўналишдаги асарларнинг манбаларда оз ёки кўплиги (сонига) қараб ажратдик, холос.

Бу каби фактлар ушбу баёз ва мажмуаларда ўрин олган асарлар нафақат, бадий адабиёт намунаси, балки ўша даврнинг маънавий-руҳий ва адабий ҳаётига оид бўлган кўплаб муҳим маълумотларни бериши билан ҳам аҳамиятлидир. Жумладан, юқорида кўйилган масалаларга ойдинлик киритади. Негаки, ушбу баёз ва мажмуалар қатъий буюртма ёки, котибнинг ўз талаб-ҳохишига кўра тузилган бўлиб, воқелик эса жамиятнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва албатта, руҳий аксидан иборатдир. Худди шунингдек, бу ва бунинг каби жуда кўплаб қўлёзма манбалар ўз даври кишиларининг

¹ Масалан, ЎзР ФАШИ фонди Х.Сулаймон бўлими 2572, 1502 рақамли ва Қўкон Адабиёт музейи фонди 680, 672, 45 рақамли қўлёзма баёзлар.

² Масалан, ЎзР ФАШИ қўлёзмалар фонди. 11414 рақамли, шу институт Х.Сулаймон бўлими 322 рақамли ва Қўкон Адабиёт музейи фонди 27 рақамли баёзлар.

шуурига, тафаккур даражасига ва ниҳоят руҳий оламига восита бўлувчи муҳим ёдгорлик намуналаридир.

Лирик асарларда тарих тасвири

Адабиёт ўз вазифасидан келиб чиққан ҳолда, тарихни, жумладан, тарихий воқеа-ҳодисаларни ва реал воқеаликни тўласича тасвирлашни ҳам мақсад қилиб олмайди. Лекин, адабий манбаларда у ёки бу тарих ҳодисаси ва унинг тасвири бирмунча тўлақонли ва жозибали берилишини ҳам рад этмаслик керак. Ёки, бошқача қилиб айтганда, тарихий ҳодисаларга ижодкор ўз руҳияти ва ғоясидан келиб чиқиб асарда бадиий буёқ бериши мумкин.

Албатта, шу тарздаги масалага у ёки бу даражада турлича муносабат билдириб келингани ҳам эҳтимол. Биз эса унга асосан Қўқон адабий муҳити мисолида бир қўр назар ташлашни ният қилдик. Негаки, мумтоз адабиётимизнинг XVII-XIX асрлар даври адабий муҳитлар теграсида ривож топган ва уларни изчил ўрганиш адабиёт тарихи тадқиқотчилари олдида қўндаланг турган кўплаб саволларга жавоб бўлади. Худди шунингдек, муҳит ижодкорлари томонидан яратилган асарларда тарихий маълумотларнинг нечоғлик акс этгани ҳамда, уларнинг бадиий қиммати ва аҳамияти кабилар шулар жумласидан. Диққат марказига олмоқчи бўлганимиз эса лирик турдаги шеърлардир. Лекин масаланинг моҳиятига кириш учун аввало, мазкур муҳитда яратилган тарихни акс эттирувчи бадиий асарларнинг мавзу кўлами ва жанр хусусиятига кўра таснифини келтириш лозим. Улар:

1. Тарихий-бадиий дostonлар;
2. Адабий-наsr намуналари;
3. Мумтоз лирик жанрдаги баъзи шеърлар.

Биринчи турдаги асарлар.

XIX аср давомида хонликдаги айрим ижтимоий-сиёсий воқеалар тарихини бадиий тарзда ифодалаган бир неча дostonлар яратилгани маълум. Мисол учун, Абдулкарим Фазлий («Умарнома»), Жаҳонотин Увайсий («Воқеоти Муҳаммадалихон»), Мутриб («Шаҳномаи девона Мутриб»), Андалиб («Шаҳномаи девона Андалиб»), Абдулгафур Исматий («Зафарномаи Худоёрхон»), Шавқий Намангоний («Жангномаи Худоёрхон» ёки, «Жомеъул-ҳаводис») ва Умидий Марғилоний («Мактубчаи Хон») дostonларини келтириш мумкин.

Улар маснавий йўли билан яратилган бўлиб, ҳажми ҳам турличадир. Шуниси аҳамиятлики, улардан Фазлий қаламига мансуб дostonгина форс тилида бўлиб, колганлари ўзбекча ёзилган. Шубҳасиз, мазкур дostonлар ўз даври воқеа-ҳодисаларини ёритишда қимматли маълумотларни берувчи манбалар ҳисобланади. Масалан, Увайсийнинг (1780-1845) асарида Муҳаммадалихоннинг Кошғар юришига чиқиши тасвирланган. Гарчанд, бу дoston тугалланмаган бўлса-да, у ўша давр ва сўз юритилаётган воқеани ўрганишда ҳамда тарих ҳақиқатини ёритишда ёрдам беради. Ёки, «Мактубчаи Хон»да Худоёрхон ҳукмронлигини сўнгги йиллари бадий аснода ҳикоя қилинган. Асар муаллифи, истеъдодли шоир – Умидий (Ҳавоий) мазкур воқеаларнинг кўпига ўзи шоҳид бўлган ва ҳаққоний тасвирлашга ҳаракат қилган. Масалан, бир ўринда шоир, рўй берган кўп кирғинларга сабабчи – Мусулмонкулнинг қатл этилишини тасвирлар экан, унинг ўғли Абдурахмон (Офтобачи)нинг ҳолатини шундай ифодалайди:

*Йигит гўдак эди Офтобачи бил,
Ажал етмай, тириклай қолди ул йил.
Хўқандлик шкида қифчоқдин ўн минг
Тамоми бош кесилди, хок ила тенг.
Қолиб Офтобачи дилда ниқори,
Кўнгил оинасида бир губори.
Қасосин хондин олмоқ эрди бир кун,
Адоват кўнглида эрди анингчун...¹*

Ушбу мисраларда муаллиф, келажакда отасидан ҳам ўтказиб жаҳолат, хиёнат ва разолатга борадиган, Офтобачининг кўнглидаги адоватни ҳаққоний равишда ёритиб бера олган.

Иккинчи турдаги асарлар.

Айнан хонлик тарихи билан боглик бўлган наср билан ёзилган тарихий асарлар кўп сонли (40та атрофида) эканлиги маълум². Аммо, кам бўлса-да, шундай прозаик асарлар ҳам борки, уларни шу муҳитда яратилган бадий насрнинг ўзига хос намуналари, десак янглишмаган бўламиз. Улар жумласига «Тазкиратул-авлиё», «Маъмулоти Соқибий», «Тазкираи Қайюмий», «Кўкон тарихи ва унинг адабиёти», Фурқатнинг айрим асарлари ва Муқимий мактубларини киритиш мумкин.

¹ Муҳаммад Умар кори Умидий Маргилоний. Мактубчаи хон. –Тошкент: ЎзР ФАШИ, 2007. 14-бет.

² Қаранг: Ш. Воҳидов. Кўкон хонлигида тарихнавислик. –Тошкент: Akademnashr, 2010.

Абдулазиз Мажзубнинг (XVIII аср – 1850 йиллар) «Тазкиратул-авлиё» (ёки “Тазкираи Мажзуб”) ёдномаси манқабавий (агиографик) форс тилидаги асардир.¹ Унда XVIII-XIX аср биринчи ярмида (асосан, Туркистонда яшаган) авлиё, олим ва ижодкорлар ҳақида турли ривоят ва ҳикоятлар берилган; шунингдек, тасаввуфнинг баъзи масалаларига тўхтаб ўтилган. Масалан, Махдуми Аъзам Косоний-Дахбедий, Мусохон Дахбедий, Шариф Хожа Тошкандий, Мирмаксуд Хожа эшон, Офоқ Хожа Эшон, Ҳазрат Имлои Бухорий, Домла Исо Охунд, Халифа Ҳусайн, Мавлавий Намангоний, Мавлавий Жабалий, Халифа Ашур, Мулло Лутфуллох Чустий, Халифа Абдуқаюм ва ҳоказо. Яна, Сўфи Оллоёр, Машраб, Мирзо Жони Жонон, Мирзо Бедил каби машхур шахслар ҳаёти ҳақида ва айрим тарихий воқеаларнинг мавжудлиги ҳам асар мундарижасини бойитган. Шу билан бирга, асар муаллифи ўзи кўрган ва билган тасаввуф билан боғлиқ воқеалардан ташқари, айрим муҳим тарихий фактларни ҳам ҳикоялар воситасида келтириб ўтади. Мисол учун, Кўқон тарихига бағишланган аксар асарларда хонликнинг айнан XVIII асрдаги тарихига оид маълумотлар нисбатан кам учрайди. Хусусан, бу даврдаги ҳукмдорларнинг ижтимоий-маданий фаолияти ҳақида манбалар деярли “индамайди”. Ушбу тазкирада эса хонлардан – Абдулқаримбек, Абдулрахимбек, Эрдонабий ва Норбўтабий билан боғлиқ айрим воқеалар ҳам сўзланади. Асарнинг бир ўрнида 1751-52 ва 1753-1766 йилларда тахтда ўтирган Эрдонабий (Абдулқаюмхон) нинг саройида бўлиб ўтган бир маснавийхонлик ҳақида маълумот бор. Унда хоннинг Мавлоно Румийнинг «Маснавийи маънавий» асарини шарҳловчи олим Мирмаксуд Хожа эшонга эҳтироми, у билан кўп бора ҳамсуҳбат бўлгани ва унинг маърифатли хон сифатидаги сиймоси акс этган.

Пўлатжон Қайюмовнинг (1885-1964) «Тазкираи Қайюмий» асари гарчанд, ўзбек адабиётининг қадимги даврларидан то XX аср бошигача бўлган жараёнини, алоҳида фигураларни сиралаш асносида ёритилган, антология тарзидаги асар бўлса-да, адабий ҳодисалар ва шоирлар ижодиётини баҳолаш давомида айрим тарихий воқеаларга ҳам муносабат билдириб ўтилган.² Домланинг яна бир асари «Кўқон тарихи ва унинг адабиёти»нинг қиммати эса – унда Кўқон тарихига оид баъзи бир уникал маълумотларнинг берилишидир.³

¹ ЎзР ФАШИ фонди, 2662 рақамли кўлёзма, 132 варак.

² П.Д.Қайюмов. Тазкираи Қайюмий. –Тошкент: ЎзР ФАКИ, 1998.

³ П.Қайюмов. Хуқанд тарихи ва унинг адабиёти. –Тошкент: Tamaddun, 2011.

Асар уч дафтардан иборат бўлиб, тарихий маълумотлар биринчиси (“Тарихий маълумотлар” қисми)дан ўрин олган. Масалан, “*Хўқанд шаҳарининг дарбозалари*”, “*Хўқанд шаҳарида бўлган тарихий бинолардан мадрасалар тўғрисида*”, “*Қўқон хонларининг авлоди*”, “*Саййид Султоннинг хон кўтарилиши*”, “*Қўқоннинг таниқли кишилари*”, “*Ўзбек уруғлари*”, “*Ўзбек элидан етишган машҳур шайхлар*” сарлавҳалари остида қизиқарли маълумотлар берилган. Ушбу мақолалар у қадар катта эмас. Лекин, қиска, аммо аниқ ва пухта бу маълумотлар муҳим факт бўлиб, тасвирланган воқеаларнинг бир қисмига муаллифнинг ўзи гувоҳ бўлгани билан аҳамиятлидир.

Энди, Муқимий ва Фурқат асарларига келсак. Улар ҳақида олимлар тарафидан фикр-мулоҳазалар баён этилган (хусусан, профессорлар Ғ.Каримов¹, А.Абдуғафуров², Ш.Юсупов³, А. Қаюмов⁴, Н.Жабборов⁵). Лекин алоҳида таъкидлашни истардикки, ушбу асарлар ўша даврдаги айрим воқеъликлар, хусусан, Қўқондаги колониал тузумдаги ўзгаришлар ва уларнинг аҳоли турмушидаги кўринишлари ҳақида маълум тасаввурлар берувчи, давр шахслари ва уларнинг ижтимоий ҳолатига доир ғоят қизиқарли йўсиндаги тасвирлар берилган асарлардир. Айтайлик, «*Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг ахволоти, ўзи ёзғони*» асари ана шундай асарлар жумласидандир. Муқимий мактубларининг аксари эса шахсий бўлиб, кадрдонларига дил изҳоридан иборат эса-да, улар орқали ўша давр зийлисининг аҳоли-руҳиясини ва ўз замонасига оний муносабатини билиш мумкин. Мисол учун, шоир Москвадаги Шарқ тиллари гимназиясида таҳсил олаётган жияни – Рўзимухаммад Дўстматовга ёзган қатор хатларида “камбагалчилик ва бечорачилик”дан нолиса, 1889 йил Тошкентга – Каримжон Камийга ёзган хатида ҳам “*Хўқандда ниҳоятда дилгир ва озурда*” эканлигини айтади. Ёки, исфаралик дўсти Иброҳим Хожа эшонга йўллаган мактубида ўзининг иссиқ кундаги аҳолини шундай муболағали тасвирлайди:

«...Ва лекин дар ин овор дар мадрасаи Ҳазрати Соҳиб шаб-ан ва рўз-ан истиқомат намуда. Даруни шаҳр чунон дўзах аст, ки аз

¹ Ғ.Каримов. Муқимий. Ҳаёти ва ижоди. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970.

² А.Абдуғафуров. Зокиржон Фурқат. –Тошкент: Фан, 1977.

³ Ш.Юсупов. Фурқат йўлларида. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984; Ўша муаллиф. Худоберхон ва Фурқат. –Тошкент: Шарқ, 1994.

⁴ А.Қаюмов. Шеърят жилolari. –Тошкент: Ўқитувчи, 1997.

⁵ Н.А.Жабборов. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. ДА. –Тошкент, 2004.

*шиддати тобиши офтоб жигари моҳиён дар қаъри дарё кабобаст
ва аз камоли гармийи ҳаво байза аз куни мурғон пухта меафтад...»¹*

Мазмуни: «...Ва лекин ҳозирги пайтда “Соҳиб Ҳазрат” мадрасасида кеча-кундуз истиқомат қиялпман. Шаҳар ичи чунон дўзахки, офтоб ҳароратининг шиддатидан дарё қаъридаги бауқларнинг жигари кабобдир ва ҳавонинг камоли иссиқлигидан тухум товуклардан ерга пишиб тушяпти...»

Учинчи твр асарларга эса биз алоҳида аҳамият бермоқчимиз.

Биринчи галда, “таърих” дея номланувчи хронограммаларни таъкидлаш зарур. Бундай асарларнинг энг ёрқин намуналари Имомали Қори Қундузийнинг (1786-1857) “Таворихи манзума”сида мужассам. Унда хонлар ва айрим давлат арбобларининг вафотлари, мансабга келишлари ва яна бошқа воқеалар шеърӣй йўл билан қисқача тасвирланиб, абҷад ҳисоби билан чиқадиган таърих айтилган. Яна бошқа Қўқон шоирлари томонидан ҳам бу жанрда иҷод қилинган. Масалан, Акмал Хўқандӣй (XVIII аср –1810) қаламига мансуб бир форсча таърихда шундай дейилади:

Бар он хатм шуд мансаби сарварӣ,

Ба Абдулқарим он шаҳи бобурий.

Бино кард шаҳре ба ин обранг

Ки, зад шишаи ҳафт кишвар ба санг.

Аз он табъи аҳли суҳан шод буд

Ки, таърихи у Мазохиробод буд.²

Мазмуни:

Сарварлик (подшоҳлик) мансаби бобурий шох Абдулқаримга хатм қилинганда, (У) сув рангидек (шаффоф) шаҳарни бино қилди. Бу билан етти кишвар (етти иқлим мамлакатлари)нинг шишаси тошга урилди. Бундан сўз аҳлининг табъи шод бўлиб (айтдилар), Унинг таърихи Мазохиробод бўлди.

Мазкурда таърих моддаси “Мазохиробод” сўзи бўлиб, ундан абҷад ҳисобида чиқадиган 1154 ҳижрий қамарӣй санани милодӣйга айлантирилса 1741 йилга тўғри келади. Бу эса Қўқон шаҳрининг ҳозирги ўрни янғидан бино бўлиб, иморатлар солинган санадир. “Мазохир” калимаси “ашёнинг кўриниши ва чиққан жойи” маъносини билдириши билан бирга яна “шарафланмоқ”

¹ Қўқон ўлкашунослик музейи фонди, алоҳида кўлёмза саҳифа.

² Тухфатут-таворихи хонӣй. Россия ФАШИ С.Петербург бўлими фонди, 440 рақамли кўлёмза, 5^а варақ; Ансобус-салотин ва таворихул-хавоқин. ЎзР ФАШИ фонди, 1413 рақамли кўлёмза, 15^а варақ.

мазмунини ҳам беради. Яъни, зукко шоир Акмал ўз шахрини “пайдо бўлиши ва чиққан жойи билан шарафланган, обод маскан” деб тарихга муҳрлаган. Шунингдек, унда яна Қўқон хонларининг келиб чиқишини Заҳриддин Муҳаммад Бобуршоҳга боғланишига ҳам ишора қилинмоқда. Демакки, Қўқон хонлари шажарасини теурийларга боғлаш, айрим тадқиқотчилар таъкидлаганидек, XIX аср бошларида эмас, балки ундан қарийб бир аср аввалроқ ҳам мавжуд эканлиги аёнлашади.

Ёхуд, Хусайнкули Муҳсиний (1860-1917) девонида ҳам ўндан ортиқ таърихлар бор. Улардан бири қўқонлик машхур нақшбандия шайхи Муҳаммад Ҳакимхон халифа вафотига айтилгандир. Унинг охири шундай:

...Суруши гайб дедики, Муҳсин:

“Ба фаоти таърих лак казолик.

Қаронгулигдур муридларига

Ки, бирдин ўчти чироғи солик”¹

“Чироғи солик” бирикмаси таърих моддаси бўлиб, абжад ҳисобида ҳарфлар рақамга айлантирилганда 1315 чиқади. Энди, “ки, бирдин ўчти чироғи солик” мисрасига кўра, солик (тариқат йўлчиси)нинг чироғи ўчирилса: яъни, “чироғ” сўзидаги 1 сонига тенг “алиф” ҳарфи олинса Ҳакимхон халифанинг вафот санаси келиб чиқади. Яъни, 1315-1=1314 (милодий ҳисобда 1897 йил).

Бу ерда тўғри шаклга эга “алиф” ёнаётган чироғ пилигини билдириб, “чироғ” сўзи ўртасидан “алиф”ни олиб қўйилса, бу сўз чиқмайди; яъни, “чироғ ўчади”. Шоир бу ўринда Ҳакимхон халифани ўз даври тариқат аҳлининг йўлини ёритиб турган чироғ-ёруғлик сифатида тасвирламоқда. Ҳамда, ул зотнинг вафоти билан ана шу нур ҳам сўнди, деган фикрни чиройли тарзда ифодалай билган. Муҳсинийнинг бу йўсин фикрларини Ҳакимхон халифа вафотига бағишланган бошқа (Ҳазиний ва Фидоий) таърихлар ҳам тасдиқ этади.

Яна, мумтоз лирик турдаги асарлар – ғазал, мухаммас, мусаддас кабилардан ҳам унча-бунча тарихий асарда берилмаган ёки эътибор қилинмаган фактни илғаб олиш мумкин, деб ўйлаймиз. Ўрнак тариқасида уч тахаллусда (“Нодира”, “Комила”, “Макнуна”) ижод қилган Қўқон маликаси Моҳларойим (1792-1842) шеърларига мурожаат қилсак. Унинг ўнлаб асарлари турмуш

¹ Девони Муҳсиний. ЎзР ФАШИ фонди, 7392 рақамли қўлёзма, 150^аб варақ.

Ўртоғи, шавкатли хон ва истеъдодли шоир Амир Умархон ёди ва унга бағишланган фироқномалардан иборат. Аммо, Нодиранинг кейинчалик ёзган бир неча шеърида ўғилларига мурожаати ҳам ўрин олган. Уларда биринчи галда Муҳаммадалихонни – “Хон” дея тилга олинади. Сўнгра, набираси (Муҳаммадалихоннинг ўғли) – Муҳаммадаминни ва ундан кейингина кичик ўғли Султон Маҳмудхонни эслайди. Бироқ, кўп ўринда унга “Валинаъм” ёки “Валнаъми Султон” деб мурожаат этади. Баъзи мисраларида эса, Султон Маҳмудхоннинг “чечак” касали билан узоқ муддат бетоб бўлганидан қайгу чеккани ва унинг тузалганига шукронасини билдиради:

*Лиллаҳил ҳамд ки аз хосияти давлати Хон,
Офийат топди чечакдин Валнаъми Султон...¹*

Албатта, онанинг фарзандига қайгуриши табиий ҳол. Лекин, ўша давр ҳукмдор табақасининг бир-бирига муносабатини ва хонларнинг аҳволи билан боғлиқ бундай ўринларни лирик қайфиятдаги шу каби шеърлар воситасида ҳам билиб олса бўлади.

Мавриди келганда, яна бир муҳим масалага муносабат билдириш ўринли. У ҳам бўлса, мумтоз адабиётга мансуб бирор лирик асардаги у ёки бу ибора ёхуд ўхшатишни айнан бирор бир воқеа-ҳодисага тақаш. Чунки, бадиият намунасида, хусусан, лирик асарда аниқ ном ёки ишора (адресат) кўрсатилган бўлсагина, маълум бир хулоса чиқарилса ўринли ва тўғри бўлади. Мисол учун, ўтган асрнинг 60 йилларида Муқимийнинг жуда гўзал ёзилган баркамол асарларидан бири – “Ахтаринг” радифли ғазалини шундай сиёсий тус бериб таҳлил этилган эди. Уша талқинда жумладан шундай дейилади:

«Рамзлар, кинояли иборалар билан ёзилган бу шеър мазмунини диққат билан ўрганиш шуни кўрсатдики, Муқимий қандайдир бир “жиноят”да айбланиб, ҳукумат маъмурлари томонидан таъқиб этилган ва қочишга, яширинишга мажбур бўлган...»²

Бундай галат талқинга эса ғазалнинг қуйидаги матлаъси сабаб:

*Подшоҳ йўқлатсалар ногаҳ, гадо, деб ахтаринг,
Тутманг ҳаргиз номими, бахти қаро деб ахтаринг...*

Ваҳоланки, шоир таржимаи ҳоли юзасидан олиб борилган

¹ Нодира-Комила. Девон. Нашрга тайёрловчи: М.Қодирова. –Тошкент: Халқ меъроси нашриёти, 2001. 273-бет.

² Ғ.Каримов. Муқимий ҳаёти ва ижоди. –Тошкент: Адабиёт ва санъат 1970. 77-бет.

сўнги тадқиқотлар бундай воқеа аслида бўлмаганини кўрсатмоқда. Мазкур шеърда эса ошиқнинг маъшуқасига нисбатан мурожаати ва висолга етолмаганидан афсус надомати акс этган, холос.

Ёки, севимли шоиримизнинг яна бир машҳур – “*Ақлу ҳуш учти бошимдин, эй пари, девонаман...*” дея бошланувчи дилбар ғазалидан мувашшаҳ санъатига кўра чиқадиган “Адолхоним” исми ва:

*...Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фаргонаман.*

дея тугалланадиган мақтаъсидан келиб чиқиб, Муқимий ва Муҳйи (1835-1911) ўртасидаги “совуқчилик”га сабаб кидириш баҳси ҳам бир неча йил мукаддам кўтарилган эди.¹

Бизнингча, аввало, ким нима дея фараз билдиришидан қатъий назар, “Мулки Ҳинду Марвдин” иборасидан шоир Муҳйининг исми – “Муҳйиддин” сўзи араб ёзуви талабларига кўра чикмайди; мисрада муаммо санъати ва унга ишора ҳам йўқ.

Иккинчидан, мазкур исм чикмагач, аслида ғазал Муҳйи билан боғлангани ва унинг Адолхонимга аталиб, шу аёл туфайли икки ижодкор ўртасидаги муаммонинг қўйилиши ҳам асосланмайди.

Мувашшаҳ масаласи эса анъана билан боғлиқдир. Маълумки, XIX аср иккинчи ярми мумтоз адабиётимизда мувашшаҳчилик кенг урф бўлган. Масалан, ўша давр ижодкорларидан Ҳазинийнинг йигирма, Қорийнинг ўттиз, Фурқатнинг қирк, Муҳйининг эса қирқдан ортиқ ва ниҳоят, Муқимийнинг ўзида етмишдан зиёд мувашшаҳ бор. “Адолхоним” мувашшаҳ-ғазали ҳам ана шулар сирасидан бўлиб, шоирнинг кўп сонли мухлисларидан бирининг илтимоси ёхуд тақлифига биноан ёзилган. Бундай дейишимизга сабаб, ўша даврдаги аксар мувашшаҳлар, бирор бир шеърият ихлосмандининг ўзи ёқтирган киши номига атаб шоирдан шеър ёзиб бериш ҳақидаги сўровига мувофиқ яратилар эди.

Учинчидан, Муқимийнинг бу шеъри 1880 йиллар охири – 1890 йиллар бошидаги ижод маҳсулларидандир. Ҳақиқатда яшаган Адолхон эса бу икки шоирдан анча ёш бўлиб, баҳсга сабаб шеър дунёга келганида, у тахминан 7-8 яшар кизалоқ бўлганлиги эҳтимол. Чунки, Адолхонга дугона дея таъкид этилган халқ артиси, моҳир санъаткор Лутфихоним Саримсоқованинг (1896-1991) ёши билан қиёслаганда ҳам бу ўринда бир англамсизлик бор. Устига-устак, Муҳйининг ўзи ҳам Муқимийдан 15 ёш катта эди. Энди унинг Адолхондан қанча

¹ Ш.Юсупов. Муқимий ва Муҳйи // Ўз АС. 1996, 21 июнь.

ёш улуг эканлигини бир чамаласак ҳам, бу “мухаббат учлигини” тасаввур этишнинг ўзи мантикқа хилоф. (Балки, бу Адолхон Муқимий шеърида номи мувашшаҳ қилинган шахс эмасдир.)

Ваниҳояттўртинчидан, мунозарага сабаб бўлиб, тадқиқотчиларни ўзига бу қадар жалб этган асосий жиҳат назаримизда ғазалдаги сўнгги байт яъни, мақтадир. Шоир унда бошқа бир ердан келиб эътибор топиш мумкинлигини ва ўзининг “айби” “мардуми Фаргона” эканлигини “афсус-надомат” билан билдиради.

Бироқ, шуни ҳам таъкидлаш керакки, бундай мотив, яъни ўз-ўзини қайсидир маънода маломат қилиш ва нолиш оҳанги, Муқимийдан олдинги шоирлар ижодиди ҳам учрайди. Тўғрироғи, бу жиҳат мумтоз шеърият услуги учун анъанавий хусусиятлардан биридир. Масалан, ўша – XIX асрнинг биринчи чорагига қадар яшаб, ижод қилган Ғозий Хўқандий ҳам бир мухаммасида шундай ёзади:

*...Ўзга ердин келсам эрди, ортар эрди иззатим,
Ғозиё, айбим будурким, шоири Хўқандийман.¹*

Шу билан бир қаторда, кўплаб Қўқон шоирларининг конкрет ва реал ижтимоий воқеъликни тасвирлаган ғазал ва мухаммаслари борки, унда ўша даврдаги халқнинг ҳаёти, баъзи хонларнинг сиёсатидан норозилиги каби ҳодисалар акс этган. Айтайлик, Махмур сатиралари бу каби шеърларга мисол бўла олади. Ёки, кейинги даврдаги Қорий, Муқимий, Завқий, Зорий, Ёрий каби шоирларнинг баъзи шеърларида мустамлака шароитида Қўқон ва унинг атрофида яшаётган халқнинг аҳволи, жамият ҳаёти ва тарихий воқеълик акс этган. Масалан, Муқимий ҳажвиётининг воқеалари ва қаҳрамонлари айнан юқорида тилга олинган халқ вакиллари ва тарихий шароитдир. Унинг замондоши Завқий шеъриятида ҳам ижтимоий-сиёсий мотивлар яққол сезилади. Айниқса, шоирнинг бир неча мухаммас, мусаддас ва маснавийларида Қўқонда рўй берган тарихий ҳодисалар тилга олинади ва уларга муносабат билдирилади. Масалан, “Қиссаи Фаргона” шеърида:

*...Куюб икки тараф Хиштлиқ масжиддин ҳавли, дўқонлар,
Билинг, то бу тараф Хишткўфруку ҳам Жомеъ, Каффонлар,
Асар йўқ расталардин, куйдуруб бу номусулмонлар,
Куюб кул бўлди беҳад кўп “Далойил” бирла “Қуръон”лар,
Худодин ўзга билмас, бу нечук асрор, Фаргона...²*

¹ А.Қаюмов. Қўқон адабий муҳити..., 92-бет.

² Завқий. Ажаб замона. Шеърлар..., 74-бет.

Парчада келтирилган Қўқондаги мавжуд жой номлари асар ёзилган вақт – 1918 йил, февраль ойида шаҳар босқинчилар хужумидан қай аҳволга тушганини билдиради. Бу ишларнинг сабаби ва “номусулмонлар” кимлигини эса Завқий шундай изоҳлайди: *“Мусаллат қилди ноҳақ феълимиздин болшувикларни...”*

Бу каби узвий ва аниқ тасвир эса ҳамма шоирлар ижодида ҳам кузатилавермайди. Шу ўринда бир муаммога диққатни қаратсак. Ижодкорнинг воқеликка муносабати ихтиёрийми, мажбурийми ёки тақлидийми?..

Албатта, ҳар қандай ижодкор ўзи хоҳлаган вақтда, истаган асарини ёзади. Аммо, мумтоз адабиётимиздаги айрим тарихий-ижтимоий мавзудаги асарларнинг яратилишига эътибор қилинса, доим ҳам биз айтгандай бўлавермаган чиқади.

Маълумки, XIX асрнинг сўнги чорагига келиб бадий адабиётда туркум (цикл) шеърлар яратиш ўзига хос тарзда урф бўлган. Мисол учун, Псандий, Мухйи, Муқимий, Завқий, Зорий, Қорий, Рожий ва Ғурбатнинг фирибгар Виктор Ахматов ҳақидаги “Бектур”, “Бектурбой” ҳажвларини эсласак. Ёки, Худоёрхон тақдири билан боғлиқ манзумалар Фуркат, Завқий, Зорий, Мухаййир ва Котиб томонидан қаламга олинган.

Яна бир катта туркумга сабабчи бўлган воқеа 1902 йил 16 декабрь куни Андижонда рўй берган даҳшатли зилзила эди. Мухйи, Муқимий, Зорий, Псандий, Ҳазиний, Камий, Ибрат, Насимий, Шавқий, Фаёз, Хатмий, Дабири, Шохий, Олим Нурий ва Ҳамза (Ниҳоний) каби шоирлар бу воқеа таъсирида ғазал, мухаммас, мусаддас ва таърихлар битганлар. Туркумни Мухйи ва Насимий бошлаб берган, дейиш мумкин. Муқимийнинг бу ҳақдаги шеъри эса вафотидан сал аввалроқ «Туркистон вилояти газети» (ТВГ)да босилган (1903, №15). Умуман, ўша – 1903 йилнинг январь-май ойлари оралиғидаги «ТВГ»нинг бир неча сонидан шу туркумда турли шоирларнинг асарлари кетма-кет босилиб турган.

Муқимийнинг таъкидланган асарни ёзиш тарихига назар солсак қизиқ бир жиҳат равшанлашади. У жиянига юборган сўнги (сана қўйилмаган, тахминан, 1902 йил охири ёки 1903 йилнинг аввалида ёзилган) мактубида шундай дейди: *«...Ва яна ушбу Фарғона мамлакатлари ичра Андижон деган бир шахримиз бўлур эрди, бунда зилзила бўлди. Баъзи одамлар штимоси бўйинча, ночор бетоб одам бўлсам ҳам, беш-олти мисра назмга келтуруб, таърих бўлиб эрди. Бойларга ўқуб эшиткизилса, керак бўлур, деб хатга қўшиб юбордим...»*

Эътибор қилинса, шоир негадир “баъзи одамлар илтимоси бўйинча” демокда ва жиянига ҳомий бўлган Москвадаги “бойларга ўқуб эшиткизилса” дея “хатга кўшиб” юбормоқда. Муқимий, бу тахлит мактубларига кўра, умрининг охирги йилларида кўп касал бўлган ва беҳолликдан ижод қилишга ҳам кўли бормаган. Бундан эса шоирнинг бетоблик ҳолида ночорлигидан деярли шеър ёзмаётгани ва ушбу таърихни ҳам ўз хоҳиши билан эмас, балки, айнан “илтимос бўйинча” битгани англашилади.

Биз бошқа шоирларнинг мазкур – “зилзила туркуми”даги асарларини яратиш тарихига доир маълумотга эга эмасмиз.

Аммо, даврнинг яна бир истеъдодли шоири Абдуллажон Насимий Хўқандий (1866-1941) ҳам “Бечора андижонлик” шеърда зилзила воқеасига ўз муносабатини билдиргани маълум (ТВГ. 1903, №8). Бироқ, аниқланишича, у мазкур воқеа билан боглик яна бошқа асар ҳам яратган. Дастхат мусаввада (қоралама)сида бу шеърига шундай кириш сўзи ёзган:

«Таърих санаи 1320 йилда гурраи моҳи шавволда эрди. Хўқанд шаҳрини “Жомеъ”сига азбаройи намози Ийди Рамазон учун йиғилган мардум ҳузурларида мазкур Хўқанд шаҳрини қўрбоиши – Қўрбоиши додҳоҳ лутфу марҳамат узасидин камоли маъюслик даражасида жаноби ҳазрати Вожибул Вужуд даргоҳига зореъ ва тазарру бирла бош уруб Андижон мамлакатидеги бечораларни, бу юрган бенамоз, шаробхўр, фосиқларни инсофин тилаб, жумла мўъмин бандаларни ушбу замони ибратнамонинг офатидин сақлагил, деб қўл кўтариб дуо қилгонларида мазкур жамъ бўлгон мардум “омин” деб, йиглаб турганларини камина Хўқанд шаҳрида баққоллиг растасида турғувчи фақирул-аҳқар Мулло Абдуллажон батахаллуси Насимий назм силкига тартиб берди»¹

Йиғирма байтдан иборат мазкур маснавий эса шундай бошланади:
*Қўрқаманким ер ютар деб элни бул афъолига,
Кўб хиёнат содир ўлди амлаку амволига...*

Шеър давомида эса одамларнинг йиғилиб дуо қилгани, мусибатга учраганларнинг тавба қилишлари лозимлиги кабилар баён этилган. Ва у шундай якунланади:

*...Эй Насимий, тавба қил, тақдир ишига чора йўқ,
На ёзилмиш, банда кўргай сафҳаи девонига.*

¹ Абдуллажон Насимий мусаввадаси, 107^а варақ. Шахсий кутубхона.

Кузатишимизга кўра, Насимийнинг ушбу маснавийсидаги воқеага ёндашув “Бечора андижонлик” шеърисидагидан ўзгачарок.

Албатта, қай бир шеърини аввалроқ яратгани ҳақида кескин бир сўз дейиш қийин. Лекин, муаллиф сўз юритаётган воқеани ва шу шеър тарихини “1320 йил ғурраи моҳи шавволда” деб кўрсатишига бинотан, “Ийди Рамазон” намози ўқиладиган шаввол ойининг боши яъни, 1-куни ёзган. Агар, зилзила ўша йил рамазон ойининг 14-куни (16 декабр)да содир бўлганини назарда тутсак, шоир айтаётган воқеа бундан 15 кунча кейинроқ, аниқроғи 1903 йилнинг 2 январига тўғри келади.

Демакки, Абдуллажон Насимий олдин ушбу маснавийни, сўнгра “Бечора андижонлик” шеърини ёзган (*ТБГ*. 1903, №8) ва унда аввалги фикрини бирмунча ўзгартирганини кузатиш мумкин. Чунки, бу шеърни Насимий ўзи ихлос қўйган устози Муҳйининг шу туркумдаги “Андижона” радифли мухаммаси йўналишида яратади. 18 банд (90 мисра) ҳажмдаги каттагина ушбу мухаммасида Муҳйи – дахшатли зилзила воқеаси учун Андижон халқига итоб қилмаслик, бу тақдирнинг иши эканлиги, шаҳар зилзиладан аввал обод ва яхши эди, қабилдаги фикрларни таъкидлайди (*ТБГ*. 1903, №3). Мана унинг дастлабки банди:

*Таън айламанг азизлар, зинҳор Андижона,
Ҳақ амри бирла бўлган ҳамвор Андижона,
Қилган экан муқаддар Жаббор Андижона,
Доим дуо-у ҳайрат даркор Андижона,
Сан айлама маломат зинҳор Андижона...*

Зиёвуддинхон Ҳазинийнинг шу туркумдаги “Этма” радифли мусаддасида эса буткул бошқа кайфиятни кўрамиз. Шоир руҳиятига хос мискинлик ва хоксорлик ила Яратгандан бандаларнинг гуноҳини тилаш шеър моҳиятини ташкил этган. Туркумга оид яна шундай мусаддасни Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг (1889-1829) “Ниҳоний” тахаллуси билан, 1906-1914 йиллар давомида ёзиб борган, мумтоз жанрдаги шеърларидан иборат девонида ҳам кўриш мумкин. Ҳар икки шоир шеърининг бошланғич бандлари шундай:

Ҳазиний –

*Гуноҳимни, Худоё, рўзи маҳшарда ҳисоб этма,
Манга муширику кофирлар қаторида азоб этма,
Жаҳаннам оташига куйдуруб жисмим кабоб этма,
Санга қилдим тазарруъ, ноумид айлаб итоб этма,
Ўзинг раҳм айлагил, Фарғонани зери туроб этма,*

Бу дорул-мулкни Тошканд, Андижон янглиг хароб этма..¹.

Ниҳоний –

*Худоё, ҳолимизни ушбу кундин ҳам баттар қилма,
Балолар тийғи келса, бошимизни беситар қилма,
Биза бу зиндаликни оқибат бир кун заҳар қилма,
Бу беш кунлик жаҳондин ҳасрато бирла ўтар қилма,
Илоҳо, Андижондек зилзила бирла хабар қилма,
Бизи Фарғонани ҳам бир кун зери-забар қилма...²*

Шу муносабат билан проф Л.Қаюмов таъкидлаган эди: «*Табиий офатларнинг одамлар хулқ-атвориға алоқаси йўқлигини тушуниб етмаган ёш шоир Ҳамза ҳам устозларига эргашиб ёзган шеърда мавжуд жамиятда ёмон кишилар кўпайиб кетганлиги, ноҳақлик авж олганлиги туфайли зилзила бўлганлигини қайд қилади...*»³

Албатта, бу фикр ўша давр мафкураси яъни, собиқ шўро тузуми туфайли юзага келган, ҳам дейлик. Лекин, шундан кейинги мулоҳаза илмий нуқтаи назардан мунозаралидир. Унга кўра: «...*Андижон зилзиласи 1902 йил декабрь ойида бўлган. Демак, Ҳамза 14 ёшларида, Муқимий тириклигида у билан бир шаҳарда, бир руҳда ижод қила бошлаган ва демократик адабиётнинг ёш вакили сифатида адабиётга кириб келган..*»⁴

Биринчидан, Ҳамза Муқимий билан ҳамшаҳар бўлганидан фахрланган ва ундан ўрганганлиги табиий ҳол. Аммо, бу унинг “демократик адабиётнинг ёш вакили” бўлди дегани эмас. Негаки, «Девони Ниҳоний»нинг “демократик” эмас анъанавий мумтоз адабиёт таъсирида яратилгани баҳсталаб эмас. Хусусан, сўз мавзуи бўлган асари ҳам.

Иккинчидан, Ҳамзанинг Андижондаги зилзилага бағишланган шеъри, гарчанд бир хил мавзуда бўлса-да, Муқимий асаридан тубдан фарқ қилади. Ва, юқорида кўриб ўтганимиздек, у Ҳазиний тўра шеърининг “қолипи”дандир. Айтиш мумкинки, Ҳамза ушбу шеърни ёзишда, бошқа шоирларнинг бу тахлит асарига эмас, айти жанр ва бир хил вазнда, Ҳазинийга назира қилган. Яъни, таъкидланган туркумдан Ҳазиний услуби ва анъанасига амал қилиб асар яратган.

¹ Ҳазиний. Девон. Нашрга тайёрловчи: О.Жўрабоев. –Тошкент: Tamaddun. 2010. 225-бет.

² Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик, 1-т. –Тошкент: Фан, 1988. 266-бет.

³ Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик, 5-т. –Тошкент: Фан, 1980. 387-бет.

⁴ Ўша ерда.

“Девони Нихоний”даги ушбу ва яна бошқа бир қатор шеърларда ҳам Ҳазинийга эргашиш кучли. Бироқ, шуни ҳам таъкидлаш зарурки, аслида Ҳамзанинг руҳиятида Ҳазиний каби ғам ва мунг сезилмайди. Чунки, ижодкор Ҳамзанинг кўнгили олами ва кайфиятида жўшқинлик ва ҳақпарастлик яққол намоёндыр.

Учинчидан, Ҳамза ушбу шеърини айнан “14 ёшларида” эмас 17 ёши (1906 йил)да яратган. Бунга доир ҳужжатни шоир ўз қўли билан тузган.¹

Муаллиф «Девони Нихоний»ни тартибга солаётган 1914 йилда Ҳазиний тўра нафақат Фарғона балки бутун Туркистонда “шоир оташзабон” сифатида танилган, унинг асарлари “машҳур ва марғуб” эди. Шунингдек, шоирнинг тўплами – «Баёзи Ҳазиний» 1910 ва 1915 йиллар давомида пайдар-пай саккиз маротаба Тошкентнинг Орифжонов, Лахтин ва Порцев матбааларида босилиб турган; кўплаб шеърлари куйга солиниб, қўшиқ қилинган эди. Ҳазиний шеърятидан таъсирланиш масаласи ҳам айнан шу жиҳат билан алоқадордыр. Фикримизча, янгиликка интилувчан ёш Ҳамза Ҳазиний шеърларидан ўрганган ва унга маълум қадар тақлид ҳам қилган. Буни эса, шаклланаётган ижодкор учун, табиий ҳол дея қабул қилиш керак.

Шундай қилиб, Андижон зилзиласи ҳақидаги асарларнинг яратилиши билан боғлиқ айрим жиҳатлар борасида, қуйидагича натижаларга эга бўлиб чиқмоқдамиз.

1) Муқимийнинг зилзилага бағишланган шеърда фожеадан ҳароб бўлган халқ ва унга ёрдам берувчилар тавсифланган эди. Фикримизча, бу тахлит асарлар орасида энг реал ва аниқ тасвирлар ҳам айнан Муқимий асарида мужассам;

2) Гарчанд, мавзу бир хил бўлса-да унга ёндашув, тўғрироғи, муаллифнинг қай ҳолатда воқеадан нечоғлик таъсирлангани муҳим ўрин тутган;

3) Бир хил тарихий мавзуда Муқимий каби “илтимосга биноан”, Мухйи каби таассуф билан, Ҳазиний каби мусулмонлар учун қайғуриб, Насимий каби замона аҳволи, воизнинг маърузаси ва устоздан таъсирланиб, Ҳамза каби эса устозларга тақлидан асар яратиш мумкин экан.

Албатта, бу ўтмиш муаллифларга заррача бўлса-да итоб қилиш эмас. Фақат, бадий асардаги тарихий воқеликнинг тасвирланиши

¹ ЎзР ФА Давлат адабиёт музейи, Ҳамза архиви, 590 рақамли ҳужжат.

биринчи галда ижодкорнинг аҳвол-руҳиясига боғлиқ эканлигини таъкид этмоқ, холос.

Адабий манбалар, хусусан лирик асарларда, тарихий ҳодисаларнинг тасвирланиши ҳақида яна қўплаб бошқа ижод намуналари ми-солида ва яна ўзгача бир тур нуқтаи назар билан ҳам талқин қилиш мумкин. Аммо, юқорида таъкидлаганларимиздан, хулоса қилиб айта оламизки, Қўқон адабий муҳити доирасида яратилган айрим бадиият намуналари, жумладан баъзи лирик жанрлардаги асарлар, хонлик ва кейинги мустамлака даври тарихи билан боғлиқ бир неча фактларни беради, ёки бирор реал воқеага аниқ муносабатни акс эттиради. Уларни атрофлича ўрганиш ва таҳлил этиш эса тарихни тўлақонли акс эттиришда ёрдамчи манбалардан бири бўлиб қоли-ши шубҳасиздир. Адабиёт эса ўзининг энг олий вазифаси – инсони комилни васф этиш ва таърифлашдан тарих давомида чекинмагани аён бўлиб бораверади.

* * *

*Ҳар бир тўғрию нотўғри, ютуғу
нуқсонни унинг ўз жинсидан қидир.*
Абу Райҳон Беруний

II боб.
Абдулла Қаҳҳор асарлари:
қўлёзмалар, нашрлар ва талқинлар

А.Қаҳҳор (1907-1968) XX аср ўзбек халқи маънавияти, маданияти ва адабиётининг энг унутилмас сиймоларидан бири эканлиги шубҳасиздир. Республикамиз 1-Президенти И.Каримовнинг “Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисида”ги қарорида ҳам “Ўзбек адабиёти ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган атоқли адиб” дея алоҳида таъкидланган эди.¹

Ёзувчи ўз ҳаққоний сўзи билан даврининг фарзанди ва адиби. Унинг асарлари ҳамон ўз бадиий жозибаси билан ўқувчилар оммасини жалб этиб келмоқда. Шунинг учун, Қаҳҳор асарлари истиқлол йилларида ҳам ўз аҳамияти ва долзарблигини йўқотган эмас.

“Нурли чўккилар” ҳикоясининг бир ўрнида шундай тасвир бор: *“Зухра юзи шувут эмас, хотинларнинг кўнгли сўрашини ҳам, бунга жавобан «кўнглимини кўтарганларинг учун раҳмат» деган маънодаги гапни ҳам эскилик деб билгани учун шунақа қилиб турган экан, Фотимага ялт этиб қаради:*

— *Нимадан уяламан, эркин муҳаббат масаласини Навоий, Толстойлар кўтарган! — деди-ю, бурилиб уйга кирди-кетди.*”²

Муаллиф ҳикоя қаҳрамони Зухрани характерини очиш учун шу гапни киритган. Бу биринчи жихатдан. Иккинчидан асар 1965 йил ёзилган. Бу даврда ҳама нафақат собиқ мустабид совет давлатида балки дунёнинг жуда кўп ривожланган мамлакатларида “эркин муҳаббат” тарафдорлари кўпайиб кетган эди. Улар фикрларига асос топиш учун улуғ классикларнинг ишқ ҳақидаги асарларини ўз таъбирларича талкин қилишарди. Бу ўринда ҳам гўёки Навоий ва Толстойни “эркин муҳаббат масаласини кўтарган” дея Зухра ўз номашруъ ва ғайрияхлоқий қилмишини оқламоқда.

А.Қаҳҳорнинг ёзувчи сифатидаги маҳорати шундаки, ҳикоя давомида Зухранинг қанчалик ношуд ва ҳаётга номувофиқ эканлигини унинг ўз хатти-ҳаракатлари орқали очиб берган. Навоий номи-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. 2007 йил, 8 январь. № ПК-556.

² А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жиллик, 2-ж. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. 354-бет.

ни ҳам у ишонган “эркин муҳаббат”га зарра қадар алоқасизлигини мана шу чизгиларда кўрсатган...

Энди бевосита мавзуга кирсак.

Сарлавҳанинг ўзиёқ мавзу ҳақида сўзлайди. Лекин масала шундаки, ушбу тадқиқ учун танланган мавзу моҳиятидан келиб чиқиб, иккинчи бобни айнан ҳазрат Навоий асарларига А.Қаҳҳорнинг муносабатини ёритишдан бошлашни лозим кўрдик. Бунинг эса ўз навбатида яна икки сабаби бор. Биринчиси, Алишер Навоий ижодиёти адабиётимиз чўққиси бўлиш билан бирга, бу даҳо ижодкорга кейинги авлод адибларининг муносабати ва унинг асарларини нечоғлик англай билганликлари ҳам қизиқ. Шунингдек, тадқиқимизнинг иккинчи қисмини Навоий номи ва асарлари билан бошлашни хайрли, деб билдик. Қолаверса, биз матн талқини ва уни тадқиқ этиш билан боғлиқ айрим масалаларни мумтоз ва замонавий адабий матн дея ажратмасдан, умумадабиётимиз матнларини яхлит олишга жазм этганмиз.

Абдулла Қаҳҳор XX аср ўзбек адабиётидаги Ойбек, Мақсуд Шайхзода ва Иззат Султон каби Навоий ижодиёти билан профессионал даражада шугулланмаган. Унинг бу борада бирор махсус мақоласи ҳам маълум эмас. Бироқ, ёзувчи қаламига мансуб бир неча асарлар борки улар орқали А.Қаҳҳор Навоий ижодий меросини нечоғлик яхши билганига амин бўламиз. У айрим асарларида улуғ шоирнинг бир неча асарларидан шундай кўчирмалар келтирадики, бу билан Навоийни теран англай олгани ва унинг асарларидаги ғояларни ифодалашга интилганига гувоҳ бўлиш мумкин.

Ёзувчи “Барон Фон Ринг” фельетонига эпиграф сифатида куйидаги байтни келтирди:

Бировким тамаъ риштае қилғуси,

Анинг бирла бўғзидин осилғуси.

Бу “Садди Искандарий” достонининг 35-бобидан¹. Мазкур боб эса Искандарнинг жаҳонгирлик муддаоси билан Хуросон, Мовароуннаҳр ва Кашмирни фатҳ этиш учун юришлари, бу йўллардаги айрим саргузаштлари ҳақидадир.

А.Қаҳҳор фельетони 1942 йил – фашистлар Германиясининг дунёга дағдағаси авжига чиққан вақтда ёзилган. Асар қисқа. Унда Қаҳҳор-

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 11-т. Ҳамса. Садди Искандарий. –Тошкент: Фан, 1993. 251-бет.

га хос сатира билан фашистлар орзу қилаётган келажак сароб эканлиги кўрсатиб берилган. Уларнинг фотиҳлик иддаоси ва орий (олий ирқ)лик даъвосининг таги пуч эканлиги, бу айнан тамъни ришта қилиб олганлик билан баробарлигига ишора қилинмоқда. Тарих ҳам буни исбот қилди. Яъни, фашистлар айнан “бўғзидан осил”дилар.

Ўткир мунаққид бўлган Абдулла Қаҳҳор “Шакл ва мундарижа ҳақида” мақоласида арузда ёзилган шеърлардаги мазмун-маънога тўхталиб, уларда ўзбекча сўзлар қанча-ю, араб ва форсча сўзлар нечта қўлланилаётганига эътиборни қаратади. (А.Қаҳҳорнинг арузга муносабати ҳақида кейинги фаслда батафсил тўхталамиз.) Ушбу мақолада Алишер Навоийнинг биратўла учта байтини келтирадики, бу билан ўз фикрини асослашга ҳаракат қилган. У дастлаб келтирилган байт машҳур бўлиб, А.Қаҳҳор мақоласида шу шаклда берилган:

Аширқат мин акси шамсул-каъс ановурлуҳудо,

Солики роҳи ҳақиқат ишқи айлар иқтидо...

Ушбу мақола кейинчалик А.Қаҳҳорнинг беш жилдлик асарлар тўпламининг охириги жилдига киргизилган¹. У эса 1989 йил нашрдан чиққан. Ваҳоланки, Навоий асарларининг йигирма жилдлик мукамал асарлар тўплами бу вақтда нашр этила бошлаган. Устига-устак, айнан мазкур ғазал ўрин олган икки жилд (“Бадойиъ-ул-бидоя” 1- ва “Ғаройибус-сиғар” 3-) 1987 ва 1988 йиллардаёқ китобхонлар кўлига етиб борган эди.

Албатта, матнни инжа тушунувчи Кибриёхоним бу нашрлардан хабардор эканлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Аммо нимагадир Қаҳҳор асарларини нашрга тайёрловчиси бўлган К.Қаҳҳорова Навоий ғазали матлаъсини аслиятдагидек – тўғри шаклда бермайди.

Асли эса қуйидагича:

Аширқат мин акси шамсул-каъси ановурлуҳудо,

“Ёр аксин майда кўр” деб, жомдин чиқти садо...²

Мазмуни: “Эрталаб чиққан қуёш косасининг аксидан ҳидоят нурлари порлаб кўринди ва Худонинг жамолини унинг тажаллисидида кўр, деб оламдан садо чиқди”³.

¹ А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж. –Тошкент: адабиёт ва санъат, 1989. 186-бет.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 1-т..., 29-бет; Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 3-том..., 25-бет.

³ Н.Комилов. Маънолар оламига сафар (Алишер Навоий ғазалларига шарҳлар).

Абдулла Қаҳҳор келтирган байтнинг иккинчи сатри эса “Ҳақиқат йўлига кирган солиқ (йўловчи) ишққа иқтидо (эргашиш) қилиши керак” деган мазмунда келмоқда.

Афсуски, ёзувчи архивида мазкур мақоланинг қўлёзма-си сақланиб қолмаган. Шунинг учун, К.Қаҳҳорова тайёрлаган матнга кўра шундай хулоса қилиш мумкинки, Абдулла Қаҳҳор ўз мақоласида Навоий матлаъсини келтиришда анъанавий ва машхур девон матнидан эмас, бошқа бир нусхадан фойдаланган. Шунга кўра, байтнинг иккинчи мисраси маълум нашрларниқидан фарқ қилади.

Аммо кейинги келтирилган матлаъ аслиятга мувофиқ. У улуғ шоирнинг “Бадоеъул-васат” девонининг 314-ғазалидандир.

*Эй, жамолу нозу ишванг бир-биридан хўброқ,
Қоматинг марғубу андин пайқаринг марғуброқ...¹*

Кейинги келтирилган қўшмисра “Маҳбулбул-қулуб” асарининг 123-танбеҳида берилган маснавийнинг дастлабки икки сатридир.

*Хирадманд чин сўздин ўзга демас,
Вале бари чин ҳам дегулик эмас...*

Шеърнинг тўлиғи эса шундай:
*Хирадманд чин сўздин ўзга демас,
Вале бари чин ҳам дегулик эмас.
Киши чин сўз деса зебо дурур,
Неча мухтасар бўлса, авло дурур.²*

Гарчанд ёзувчи ўз нуктаи назарини акс эттириш учун мисол тарикасида бу мисраларни келтирса-да, фикримизча, улар Қаҳҳор учун тасодифий шеърлар эмас. У, мумтоз адабиётни айниқса, Навоийни яхши англаб ва доимо мутолаа қилар эди. Кибриёхонимнинг хотирлашича:

“Абдулла Қаҳҳор шеърятни яхши кўрар, Навоий, Муқимий, Фурқат, Бобурнинг жуда кўп газал, рубоийларини ёддан билар эди...”³

Бу эътирофга шахсан тўлиқ ишонаман. А.Қаҳҳор уй-музейидаги ёзувчи кутубхонасида Муқимий шеърлар тўпламининг кўплаб

–Тошкент: Tamaddun, 2012. 13-бет.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 5-т. Хазойинул-маоний. Бадоеъул-васат. –Тошкент: Фан, 1990. 227-бет.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14-т..., 125-бет.

³ К.Қаҳҳорова. Чорак аср ҳамнафас. –Тошкент: Ёш гвардия, 1987. 68-бет.

саҳифаларига ёзувчи турли белги ва қисқа фикрлар битиб қўйганини кўрганман. Ҳақиқий билимдон ўқувчи китобни шундай мутолаа қилади.

Адиб 1941 йил ёзилган “Поэзия – юсак санъатдир” мақоласида таъкидлайди:

“Бирдан ялт этган шоирдан катта аланга чиқишини кутдик. Лекин афсуски, мана шу алангани кўрмадик ва кўрмаётирмиз. Чустий ҳамон «йилт» этганича турибди. Унинг аланга олишига кўп нарсалар халал бераётитти. Бу халал бериб турган нарсалар уни кўзга шу қадар майиб қилиб кўрсатадики, ҳатто Навоий айтган типдаги шоирлардан ажратолмай қолади киши.

«Яна адно табақасида жамоатедурларким, назм била фақат кўнгуллар хушнуд ва хурсанд, розию баҳраманддурлар. Ва юз машаққат бирла бир байтким боғлаштургайлар, ва даъво овозасин етти фалақдин ошургайлар. Сўзларида не ҳақойиқ ва маориф нўшидин ҳаловат ва назмларида не шавқ ва шиқ ўтидин ҳарорат. Не шоирона таркиблари аҳсан ва не ошиқона сўзу дардлари шуъла-афкан. Баъзидин агар гоҳе бирар яхши байт воқеъ бўлур, аммо ўн онча ёмон даъво ҳам зоҳир бўлурки, ул ҳам зойеъ бўлур.

Агар бир нозук маънида писандида печ қилур, аммо ўн онча нопи-санд даъво била ани ҳам ҳеч қилур. Гўё ўзларига ақидада мувофиқ-дурлар ва сўзларига эътиқодда муттафиқ. Турфароқ буқим, ҳар бирининг сўзида маъно озроқ ва ўзида даъво кўпроқ...» («Маҳбубул қулуб».)

Чустийнинг алангаланишига тўсқинлик қиладиган нарсаларнинг биринчиси, Навоий айтгандай «даъво овозасин етти фалақдин» оширгани, иккинчиси саводсизлигидир...»¹

Бу ўриндаги шоир Чустийга нисбатан А.Қаҳҳорнинг танқиди баҳсимиз мавзуи эмас. Бироқ, таъкидлаш жоизки, муаллиф ўз фикрини ҳам аниқ, ҳам тўғри, ҳам етарли далил билан асослаб берган. У келтирган парча эса “Маҳбубул-қулуб”нинг “Назм гулистонининг хушнағма кушлари зикрида” дея аталувчи қисмининг охириги ўринларидир².

Не тонгки, А.Қаҳҳор Навоийдан жуда ўринли далил келтирган. Бу мақоланинг номига ҳам, у ёритаётган мавзуга узвий боғлиқдир.

Худди шу мақоласида у яна ёзади:

¹ А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж... 59-60-бетлар.

² Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 14-т... 26-бет.

“Маълумки, замон ўтиши, давр алмашуви билан кишиларда фикр ўзгаради. Ҳозиргидек бурунги шоирлар ҳам ўқувчининг ҳиссига таъсир қилиш учун аксари унинг ўзида бўлган тайёр ҳисдан фойдаланганлар. Масалан, маълум давр кишиларида Худо, Каъбага нисбатан маълум бир ҳис бўлган. Шунинг учун:

*Муаззин Каъба тоқи узра гулбонги самад урди,
Бараҳман дайр айвонида оҳанги санам чекти –
– деган мисралар уларга таъсир қилган.”¹*

Эътибор қилинса, мақола ҳали манфур Сталин қатагонлари давом этаётган йилларда ёзилмоқда. Бу вақтда бутун бошли мақолада ўтмишда халқимизнинг эътиқодий қарашига дахлдор фикр айтиш ва “Худо”, “Каъба” сўзларини келтириб, исбот учун Навоий байти-ни бериш жасорат ва ҳақгўйлик эди.

Абдулла Қаҳҳор жуда усталик билан, бадийий приём ишлатиб фикр маромини эътиқодий заминга бурмоқда. У “маълум давр” деб ўтмишга ишора қилса, шу юрт шоирлари ўша ўтмишдош шоирларнинг авлоди эканлигини ҳам эслатиб, уларнинг эътиқодий қарашлари бадийий адабиётда, хусусан шеърятда баралла бўй кўрсатганига ишора қилмоқда. Энг муҳими “маълум бир ҳис” доимо бўлишини таъкидламоқда. Буни энди ёзувчи Навоийнинг “Наводируш-шабоб” девони 606-ғазалидан² келтирган байт билан далилламоқда. Албатта, мақолани бир қур кўз югуртирган китобхон ундаги танқид билан андармон бўлиб, мақоланинг асл муддаосидан бебаҳра қолади. Лекин матнга теран назар ташланса, унинг матностидан мазмунлар чиқиб келади.

Ёзувчининг “Ғап арузда эмас” мақоласида (у 1946 йил ёзилган) шоир Собир Абдулла шеърятига танқидий нигоҳ бор. Аммо мақоланинг сарлавҳасиёқ арузни эмас муқаддас тилимиз бойликларини билмай, муносиб асар ярата олмаётган ижодкорларни танқид қилингани сезилади. Унга кўра: *“Шўро даврида ўсган, шўро мактабида ўқиган, шўро ёзувчиси деб аталган шоирни нима учун шўро даври китобхони лугатсиз ўқиёлмайди? Шўро даври ёзувчиси асарни кимга деб ёзади? Жаҳон адабиёти классикларининг энг машҳур асарларини бутун маъноси, гўзаллиги билан таржима қилишга яраган ўзбек адабий тили наинки Собирнинг ан-*

¹ А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-жилд..., 60-бет.

² Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 4-т. Ҳазойинул-маоний. Наводируш-шабоб. –Тошкент: Фан, 1989. 437-бет.

чайин фикрларини, сира ҳам мураккаб бўлмаган туйғусини ифода қилишдан оғиз бўлса?! Ўзбек тилида яхши фикр ва туйғуларни ифода қилиб бўлмайди, деган назарияни Навоий бундан беш юз йил бурун тор-мор қилган!”¹

Хўш, муаллифнинг бу мулоҳазалари ҳозир ҳам ҳақ ва долзарб эмасми?! У тилимизнинг қудрати, жозибаси, гўзаллиги ва энг муҳим бадий мукамал асар ярата оладиган мумтоз тил эканлиги исбот талаб қилмайдиган қонунлигини Навоий номи билан ҳақли кўрсатмоқда.

1956 йил ёзилган қисқа ва сермаъно “Талант” номли нутқ-мақола-ласида эса: “Биз бугун поэзиямизда кўндан учирма бўлиб юриб, энди дадил қанот қоқаятган, баъзан йиқилиб тушса ҳам, лекин шеърининг баланд чўққиларини кўзлаётган бирмунча ёшларимизни кўриб қувонгани йиғилдик.

Ким билади, бу ерда кимлар ўтирипти экан! Ҳали чиқиб ўз асарларини ўқиб берадиган ёки кейинги шунақа йиғилишларда ўқигани навбат кутиб турган ёшлар орасида ўз замонасининг Навоийси, Пушкини бўладиган одам йўқ деб ким айта олади? Агар бўлса битта- иккитамикан?

Ўша муборак кунларга етишиганимизда бугунги ва шунга ўхшаган бошиқа йиғилишларимизни ўз замонасининг Навоийси, Пушкини бўлиб қолган одамлар ҳам эслайди, бу ерда унинг биринчи парвозини кўрган одамлар ҳам эслайди.

Ўшандоқ муборак кунларга етишишига умидимиз катта. Умид қилиши учун ҳамма шарт-имконият мавжуд: талантимиз бор, талантни ҳалқимиз бағрининг ҳарорати билан ундиради, ўстиради. Лекин талантни ўстириши аввало талант эгасининг ўзига боғлиқ.

Навоийнинг бир ҳикматли сўзи бор:

Гарчи қуёштин парвариши олам юзига оmdir,

Саҳрода қумгоғу тикан, бўстонда сарву гул бутар.

Яъни: қуёшнинг нури барчага баробар бўлса ҳам, саҳрода тикану бўстонда сарву гул битади.

Бу жуда чуқур, жуда зўр гап, дўптини ерга қўйиб, хўп ўйлаб кўрадиган гап...”² дея таъкидлайди. Мақола ёш истеъдод (талант)ларни тарбиялаш, камол топтириш ҳақида. Келтирилган матн давомида

¹ А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж...., 76-77-бетлар.

² А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж...., 102-103-бетлар.

диққат этсак “ўз замонасининг Навойиси, Пушкини” жумласи икки бора такрорланади. А.Қаҳҳор урғу бермокдаки, ҳар бир халқнинг абадий буюк шоири бўлади. Бу руслар учун А.С.Пушкин, биз учун Алишер Навоий. Ўсиб келаётган ижодкор авлод биринчи галда шулардан озуқа олган ҳолда, тарбияли равишда улғайиши зарур. Шундан сўнггина “ўз замонасининг Навойиси, Пушкини” чиқиши мумкин.

Бу фикрни қувватлаш учун эса “*жуда чуқур, жуда зўр гап, дўптини ерга қўйиб, хўп ўйлаб кўрадиган гап*”ни яъни ҳазрат Навоий байгини баёни билан келтиради. Ушбу қўшмисра аслида “Бадоеъул-васат” девонидаги 37-қитъадандир.¹ Қитъага Навоий қўйган сарлавҳага эътибор берайлик: “*Шаҳ лутфи ом бўлса ҳам, барчага тенг тарбият бўлмасқа жиҳат айтур ва хуришддин равиан далил кўргизур*”.

Гарчанд шоҳнинг оммага лутфи ҳақида сўз кетаётган бўлса-да, моҳиятан қитъанинг ўзи тарбия ва унинг маҳсули ҳақидадир. Демак, бу ўринда ҳам Абдулла Қаҳҳор улуғ Навоийнинг мутаффақирлик ва мураббийлик ёғдусини теран ҳис қилган ҳолда унинг энг мувофиқ битикларидан бирини келтиради.

Умуман, Навоийни тушуниш ва шарҳлаш даъвосида бўлмаган Қаҳҳор ўз чиқишларида Навоийни чуқур эҳтиром қилувчи, ҳассос англовчи сифатида кўзда ташланади. Юқорида келтирилган мисолларнинг ўзиёқ у Навоий ижодини яхши билгани ва доимо мутолаа қилиб турганига далолатдир.

Шу билан бирга у Навоийни халқимиз учун доимо ўрнак шахс эканлигига урғу берган. 1962 йил ашулачилик муносабати билан Камтар, Ямин Қурбон, Маъруф Қориев номли қўшиқчи шоирлар ўринсиз танқид қилинган мақолага жавобан “Ашула тўғрисида” номли чиқиш қилади. Унда жумладан шундай келтиради:

“Муаллифлар ҳеч бир далил-исботсиз Камтарнинг шеърларини ёмонга чиқариб, унинг «Унутма» деган шеърига сиёсий айб тақмоқчи бўлишади. Бу шеърда шундай сатрлар бор:

*Ёш умринг ўтар, фасли баҳорингни унутма,
Халқингни безар қабру мазорингни унутма.*

Бу: «Ёшлигинг ўтиб кетади, қабринг Навоий, Улугбек қабри сингари халқингни безаши кераклигини унутма», деган сўз.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 4-т..., 498-бет.

Мақола муаллифлари қоровул чақиршади: «Вой-дод, ҳозирги замон одамлари коммунизм қуришни қўйиб, қабру мазор тўғрисида ўйлаши керакми!»

Бундан ортиқ шаллақшлик, бундан ортиқ шармандароқ «тоғорабозлик» бўлмас!»¹

Мақоладаги ҳажвий оҳанг остида эса миллий меросимизни ҳар турли йўл билан топташга интилаётган мустабид шўро тузуми мафкураси тарғиботчиларига зарба берилмоқда. Иккинчи жиҳатдан эса мумтоз адабий ва маданий меросни асраш миллат фарзанди бўлган барчага бурч эканлигига ишора қилинмоқда. Инчунин, “Шижоат ҳақида” мақоласида у келтиради (мақола 1963 йил ёзилган): “Улуғ Навоий ҳаққониятга келганда, вазирлик либосини ечиб ташлаб «қора халқ» қучоғига отилган...”²

Аруз масаласи ва шеър матни

Мумтоз адабиётимизнинг не-не ноёб асарлари аруз вазнида яратилгани сир эмас. Навоий таъбири билан айтганда “аруз фани шариф фандур”³. Аввал араб, сўнг форс ва туркий шеърятда асосий ўлчов вазни сифатида аруз қўлланилган. XI асрга оид туркий ёзма ёдгорлик – “Қутодғу билиг” тўлиг аруз вазнида ёзилган. Юсуф Хос Ҳожиб, гўё аруз туркий халқлар ижод маҳсулидек шундай ёзганки, бу муҳташам асар равон ва енгил ўқилади.

Умуман ўтмишда аруз вазнига ҳеч бир ижодкор қарши чиққан ёки эътироз билдиргани ҳақида маълумот йўқ. Аксинча, аруз қонун қоидалари бузуб ёки унга риоя қилинмай ёзилган асарлар қораланган. Яъни, аруз гўёки канон сифатида қаралган.

XX асрнинг биринчи чорагида эса ўзбек шеърятда бармоқ вазни етакчилик қила бошлади, Европа адабиётига хос шеърый ўлчамлар кириб кела бошлади. Ўзига хос ажойиб шеърят намуналари пайдо бўлди. Аруз эса борган сари “истеъмолдан тортила” бошлади. 30-40-йилларига келиб аруз шеър тизимига бирқадар

¹ А.Қаххор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж., 169-бет.

² А.Қаххор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж., 179-бет.

³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 16-т. Мезонул-авзон. –Тошкент: Фан, 2000. 45-бет.

ёвқараш, “эскилик сарқити” дея менсимаслик ва умуман мумтоз меросга беписандлик оҳанглари пайдо бўлган эди. Ўша давр матбуотида арузга қарши баъзи чиқишлар бўларди. 1946 йилда Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам “Гап арузда эмас” номли мақоласи эълон қилинади.¹

Бирок, “Абдулла Қаҳҳорни ундан олдин аруз ғанимлари деб танилган кимсалар қаторига қўшиб бўлмайди. Чунончи, ёзувчи арузли шеърларда, биринчи навбатда, ўткир фикр ва теран ғояни талаб қилди, уларнинг шаблон ва мавҳум фикрлардан холи бўлишини хоҳлади”.²

У китобхон тушуна олмайдиган, унга эстетик завқ бермайдиган, бир қолипдаги сўзлар йиғиндисидан иборат арузий шеърларни тоқат қилолмайди. Аруздаги шеърлар ҳам биринчи галда чуқур фикр ва теран ғояни бера олишини истайди. Бир хилдаги “шеър ёзиш мажбурияти” шоирни бўғиб қўйиши, ўстирмаслигини таъкидлайди.

Ўша вақтдаги – Қаҳҳор танқидига дучор бўлган аксар арузий шеърлар шундай эди. У кейинчалик “Шақл ва мундарижа ҳақида” мақоласида: *“арузнинг муסיқаси билан ниқобланган, аслида пуч, бадииятга алоқаси йўқ шеърлар кўпайиб”* кетаётганидан қайғуради.

Ёзувчининг аруздаги шеърларни бадий мукаммаллиги ҳақидаги фикрлари жуда ўринли. Улар қуюнчақлик билан айтилган. Фақат бир нарсага ойдинлик киритиш керакки, унинг ўзи арузни яхши билганмиди?

Бу саволнинг тугилиши табиий. Бунга эса бироз батафсилроқ жавоб излаш керак. Негаки, аруздан беҳабар ижодкор арузда ёзилган шеърлар ҳақида баҳс юритиши, айниқса танқидий руҳда фикр билдириши учун, унда аруз илмидан боҳабарлик албатта зарур.

Маълумки, Абдулла Қаҳҳор дастлабки ижодини шеър машқи билан бошлаган ва ҳатто, улардан бир канчаси матбуотда ҳам чоп этилган эди. Ҳажвий характердаги “Ой куйганда” номли илк шеъри “Муштум” журналининг 1924 йил 8-сонида эълон қилинган. Шундан сўнг, “Омин”, “Салла-тўн”, “Эшагим”, “Эшонлар”, “Эшоним-

¹ А.Қаҳҳорнинг арузга муносабатига доир бирор жиддий тадқиқ ёки мақола эълон қилинмади. Фақат, проф. Аҳмад Абдуллаевнинг “Абдулла Қаҳҳор ва аруз муаммоси” мақоласидагина бу борада яхши мулоҳаза билдирилган (қаранг: “Сино” журнали. 2007/куз. №27. 20-23-бетлар).

² А.Абдуллаев. Абдулла Қаҳҳор ва аруз муаммоси..., 20-бет.

нинг бошларидан ўтганлари” каби шеърлари ҳам “Муштум” журна-ли саҳифаларида дунё юзини кўрган.

Афсуски, бу шеърларнинг қўлёзма нусхалари бизга етиб келма-ган. Бирок, ёзувчи уй-музейи А.Қахҳор архивидаги арабий хатда-ги ёзмалар орасида бошқа бир неча шеърлар ҳам сақланиб қолган (2971, 3516, 3517, 3647, 3648, 3726, 3737, 3800 рақамли ҳужжатлар).¹

Аммо, уларнинг ҳаммаси ҳам Абдулла Қахҳор томонидан би-тилган эмас. Жумладан, 3517 рақамли ҳужжат аслида 1920 йиллар-га оид газетадан кесиб олинган саҳифа бўлиб, унда Ботур тахал-лусли шоирнинг тўртликлари ўрин олган. 3516 рақамли ҳужжатда эса Тиллахонова имзоси чекилган уч тўртлик ёзилган. Шунингдек, 3647 рақамли ҳужжатда “Бургалар шаънига байт” номли ғазал (8 байт), 3648 рақамли ҳужжатда “Бўламиз борча колхўз” радифли ға-зал (14 байт), 3800 ҳужжатда эса форс тилида шеър бўлиб, уларнинг муаллифи кўрсатилмаган.

Лекин, 2971, 3726 ва 3737 рақамли ҳужжатлардаги шеърлар Аб-дулла Қахҳор қаламига мансуб асарлардир.

Авалло, ҳужжатлардаги маълумот, қолаверса, назм намуналари-нинг услуб ва мазмуни уларнинг А.Қахҳор ижодига оид эканлигига далолат қилади. Қолаверса, Кибриё Қахҳорова ҳам буни тасдиқ эт-ган.²

Мисол учун, 3737 рақамли ҳужжатда Қахҳорнинг аруз вазнида-ги машки – мухаммас жанридаги ҳажвий шеъри ўрин олган. Матн араб ёзувида сарғиш қоғозга қора сиёҳ билан 1932 йил 22 май куни ёзилган. Унга ёзувчининг насрдаги кичик муқаддимаси ва охирида якунловчи хулосаси ҳам берилган. Матн қуйидагича:

“Мулло Абдуллоҳ Хўқандийнинг истироҳат ва ижод боғида таиналик ва гўристоналик ва тапҳоликдин ранжсида бўлгани ва яна хоб жойининг бесаранжомлигини азият тортқони ваҳмидин камоли бетоқат бўлиб бир мухаммас айғони.

Мухаммас

*Вой дегум, Холиқо, ҳар ким боғни этса интисоб,
Очимдин ўлдим эй буродарлар, бўлак йўқми азоб?
Берса бир коса карам шўрбо бўлур эрди савоб,*

¹ Абдулла Қахҳор архиви каталоги (араб ёзувидаги ҳужжатлар тавсифи). Нашр-га тайёрловчи: О.Жўрабоев. –Тошкент: Мухаррир. 2011. 110-113-бетлар.

² Чорак аср ҳамнафас..., 69-бет.

*Бошима бўлди бало ё шошқолоқлик, ё “Сароб”,
Қайға кетди ўтга мойи томчилаб тургон кабоб.*

*Пашиша кўнса бурнима кўрмоққа ҳолим йўқ нафар,
Айтқоли розу дилим йўқ одамизоддин асар,
Бошима тушкан минг мушкиларимдин ол хабар,
Ҳофизим қурбақая, чолғучилар искабтопар,
Бўлғуси заҳару заққум узлатда нўш этсам шароб.*

*Чодире ўрусча тобуд дер ва ёки такла ҳад,
Кўрпанинг ўнг бетиди “қоттиқ ёмоқлар” беадад,
Сўрининг устига чиқсак чарс эшакдай феъли бад,
Бир кеча Литфўнд мудири ўзи ётсин бўлса мард,
Калта-ю, синган оёққа гишт қўйиб бўлдим хуноб.*

Ўртоқ Сафарўв ёки Ойдин опа!

Мухаммаснинг биринчи бандида айтилгонлар албатта муболага, кечки овқат келгунча нафс чуқиллаганда келган илҳом. Аммо иккинчи бандида муболага йўқ. Ишдан қўйса ҳам битта-иккита одамнинг бўлгани дуруст экан, агар шу бир-икки кунда одам келмаса қочиб кетаман.”

Маълум бўладики, 1932 йилнинг май ойида Абдулла Қаҳҳор Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг боғига ижод қилиш учун чиқади. Аниқроқ қилиб айтганда, “Сароб” романи устидаги ишларини давом эттириш учун. Афтидан, ўша даврдаги уюшма боғидаги шароит у қадар яхши бўлмаган. Ёзувчи энгил ҳажв билан у ердаги аҳволдан шикоят қилиш билан бирга, “*истироҳат ва ижод боғида*” маълум муддат ёлғиз қолганини ўша вақтдаги уюшма мутасаддилари (Н.Сафаров ва Ойдин)га билдирмоқда.

Мухаммас арузнинг рамал баҳрида ёзилган (рамали мусаммани маҳзуф).

Вой дегум, Хо / лиқо, ҳар ким / боғни этса / интисоб

- v - - / - v - - / - v - - / - v -

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

А.Қаҳҳор илк мисрадаёқ мумтоз анъана ва услубга биноан Холиққа (Яратгучи Аллоҳга) мурожаат қилиб, ўз ҳоли ва боғнинг аҳволидан шикоят қилади. Шеър давомида А.Қаҳҳорга хос мутойи-

ба оҳанги бўртиб турса-да, услуб ва бадиият жиҳатидан Муқимий ва Завқий сатираларининг йўналишини илгаш қийин эмас. Бир қанча ўринлар, жумладан “*Ҳофизим қурбақаю, чолғучилар искаб-топар...*” мисраси ҳам Муқимий ҳажвларидаги тасвирларни ёдга солиши шубҳасиз.

Худди шунингдек, яна икки шеър ҳажвий тематикададир. Бири А.Қаҳҳорнинг бир ош базми ҳақидаги шеъри бўлиб, у 1934 йил сентябрь ойида ёзилган (2971 рақамли ҳужжат). Матн араб ёзувида кўк сиёҳ билан саргиш қоғозга битилган. Мана у:

*Билмадик ош қолди усталда совуб, мулла Сафар,
Ол, олиб кетса хотунингга тортуқ айла наст назар,
Бир ота ўғулларини шунча ажратса магар,
Биз қозонбошига бормасмиз ўшал гар бўлса зар
Капғиру кўсовини бошингга ургил, баччагар.*

*Ошни хўб урдинг, оқиздинг тирсакдан ёғлар,
Ўйнадинг тарбузни еб ҳар ён отиб пўчоғлар,
Дедилар: “Айб этмангиз Мажнунни ақли соғлар”,
Термулиб ўртода ўлтурган гариб ўртоғлар
Борму инсоннинг отаси – хар, онаси – мочахар.¹*

Бу ҳам рамали мусаммани маҳзуф вазнидаги мухаммас бўлиб, унинг матнидан бир ошхўрликдан сўнг ёзилган машқ эканлиги маълум бўлади. Ўша даврадаги ҳолатни Қаҳҳор кулгили тасвирлашга ҳаракат қилган. Мухаммас бир қадар равон, ўхшатиш ва тасвирлаш бор. Лекин зўраки чиққан. [Шундай бўлса-да, ҳужжатнинг ўзи фактик жиҳатдан муҳим қийматга эга. Бу ҳақда китобнинг “Сароб” романи ҳақидаги ўрнида тўхталамиз.]

Архивдаги учинчи шеър эса анча йил кейин – 1964 йилнинг 5 июлида ёзилган (3726 рақамли ҳужжат). Бу А.Қаҳҳорнинг хотинлар ҳақидаги ҳажвидир. Дастхат матн сафсар сиёҳи билан оддий саргиш қоғозга араб ёзувида ёзилган.

Шеър жанрини китъа деб белгилаш мумкин. Арузнинг ҳазажи мусаммани солим баҳрида:

*Оқарди соч, кетди нури кўзинг бўқлашди аммо шоир,
Битар бас мода аҳли сўрамас манбаи рў догингни.*

¹ Бу сўнги мисра “Чорак аср ҳамнафас” да берилмаган.

*Бу мода аҳли сўргай бор янгилик шарбатинг, гофил,
Мадоринг қуриганда ташлагай пуфлаб пўчогингни.
Жимовъ важҳига бирдин узгай, ҳеч азият этма,
Дилинг комига ҳосил ўлди, ўгур орқа ёгингни.¹*

Парадигмаси: v - - - / v - - - / v - - - / v - - -

Рукни: мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун

Мазкур шеърлар матнидан А.Қаҳҳорнинг аруз вазнидан анчайин хабардор эканлиги ва бу вазнда ижод қила олиш қобилиятига ҳам эга бўлган, дея оламиз. Бу эса ёзувчининг арузни билмаганидан эмас, аксинча уни яхши билиб, ўзбек тилига хос бўлмаган жиҳатларинигина танқид қилганига ишора қилади.

“Гап арузда эмас” мақоласида шундай ёзади: *“Аруз вазнининг адабиётимизда қайтадан жонланиши кўпроқ Навоий юбилейига тайёрлик кўра бошлаган кунларимиздан бошланди. Жиндаккина табъи назми бўлиб, арузда ўзича машқ қилиб юрган бирмунча кишилар ҳам шу юбилей муносабати билан адабиётга яқинроқ келиб, матбуотда аруз вазнидаги бир-иккита шеър — назми билан кўрина бошлади.”²*

Мана ўша вақтда ўзига хос “арузбозлик”нинг пайдо бўлиши. Ана шу кампаниянинг пешқадам вакилларида бири шоир Чустий ва Собир Абдулла эди. Шубҳасиз, Набихон Чустий (1904-1983) ва Ўзбекистон халқ шоири С.Абдулла (1905-1972) XX аср ўзбек адабиётидаги энг яхши арузнавис шоирларимиздан.

Лекин, Қаҳҳорнинг бу икки мақоласи 1941 ва 1946 йилда ёзилганини кўзда тутсак, унда бу шоирлар ижодининг дастлабки палласи ҳақидаги қарашларни акс эттирган. Ва уларнинг ижодий қоқинишларини Қаҳҳор мунаққид сифатида тўғри илғай олганига ва ҳақли танқид қилганига шохид бўламиз.

Масалан: *“Чустийнинг ҳамма ишқий шеърларида деярли классик Эрон адабиёти, Навоий даврида оригинал бўлган, Умархон даврида бир қадар сийқаланган ва Муқимий, Фурқатлар даврида тамом шаблон ҳолга кириб қолган образли сўзлар, ифодалар қайтарилди: сарв, қомат, оҳу кўз, лаъл ва шакарлаб, жон мурғи (ҳеч бўлмаса “жон қуши” ҳам эмас!), шамшод қад, булбули хушишхон, маҳлиқо, моҳи тобон, қош меҳроби, шахду шакар, қанду набот, бодаи васл...*

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 111-бет.

² А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж., 71-бет.

Гап буларнинг кўпи шаблон эканлигидагина эмас. Бундан ташқари яна икки нарсани кўзда тутиш керак:

1. *Шу ташбеҳлар, шу ифодалар ҳозирги катобхонга етадими?*
2. *Етган тақдирда шулар воситаси билан яратилган гўзаллик ҳозирги бизнинг китобхоннинг эстетик завқига тамом мос тушадими?*

Ташбеҳнинг вазифаси нуқтаи назаридан қараганда биринчи саволга ҳеч иккиланмасдан салбий жавоб бериш мумкин. Китобхон сарв-шамшодга ўхшатиш қад-қоматни тасаввур қилиш учун аввал сарв билан шамшодни яхши билиши керак...”¹

Мазкур фикрларга кўшилмасликнинг иложи йўқ. У нафақат Чустий, умуман арузда ижод қилишга бел боғлаган ҳар бир ўзбек шоирига тегишлидир.

Демакки, Абдулла Қаҳҳор аруздаги шеърлар ҳақида фикр юритганда, аввало, унинг матнига диққат қилади. Матн ўзбекчами? Яъни, уни ўқиган ўзбек шеърсевари ундан янги нарса олабидими, завқланадими? Ўз тилининг луғавий бойлик хазинасидан ярарлана оладими? Ниҳоят, замондош учун бу ижод маҳсули нима беради?

Шу ва шундай саволлар А.Қаҳҳорни гўё “арузни қораловчи” сифатида кўрсатарди. Аслида-чи? Аслида эса у кўйган масалалар ҳақли, кўяётган саволлар эса жавоблантирилиши керак, муаммони эса ҳал этиш лозим. Диққат қилинса, ўша машҳур мақоласини “Гап арузда эмас” дея номлаган. Шунинг ўзиёқ масала моҳиятига аниқ ишора қилиб турибди. Мақолада тилга олинган шоирларнинг ижодини эса А.Қаҳҳор фақат равнақ топишини истаган.

Ёзувчининг архивида яна бир шеър тўплами бор. Бу унинг ўқувчилик йилларига оид дафтарчадир (3824 рақамли хужжат). Унинг номи “Шаркий дафтари” (Кўшиқлар дафтари) бўлиб, уни А.Қаҳҳорнинг Кўқондаги Фарғона музофот уч йиллик таълим-тарбия билим юртидаги сабоқдоши Рафиқ Искандарий тузган (1922 й.). Дафтарда “Ватан”, “Санжоқ”, “Шарқ озодлиги”, “Доғбоши”, “Чанокқалъа”, “Улуғ Тангрим”, “Жиход марши”, “Озодлик”, “Истиқбол”, “Туркистон” каби марш ва кўшиқлар матни ўрин олган.

Бу нима дегани? Ҳали ўқувчилик чоғидаёқ Ватан, Озодлик ҳақидаги шеър-кўшиқлар билан улғайган бўлажак ёзувчи учун асар мат-

¹ А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж..., 62-бет.

ни хоҳ арузда бўладими, хоҳ бармоқдами, хоҳ насрдами у албатта бадиият ва сўз салмоғидан айри бўлмаслиги керак эди.

Абдулла Қаҳҳор: ёзувчи – шахс – зиёли

Нобель мукофоти соҳиби Уильям Фолькнер “Адабиётда ёзувчи эмас, ёзилган асар муҳим” деган эди. Тўғри, адабиёт яратилган асарлари ила ўлчанади. Лекин тарихда қоладиган асар бита олгудек иждоқор, биринчи галда, ўз даврининг пешқадам зиёлиси ва том маънодаги шахс бўлиши зарур.

Ёзувчининг салоҳияти, индивидуал услуби, тили, образ яратиш маҳорати ва ниҳоят бадиий сажиясининг шаклланиб бориши ўз-ўзидан бўлмай, бунинг учун машаққатли меҳнатга тўлиқ йиллар керак. Бу ўринда А.Қаҳҳор архиви ҳақида сўзлашдан бироз илгарилаб, ундаги мавзумига боғлиқ айрим қайдларни келтириб ўтмоқчимиз. (Архив борасида кейинги фаслда тўхталамиз.)

Битиклар орасида XX асрнинг бошларида истеъмолда бўлган чойқоғозга ёзилган бир ҳужжат бор (№3821)¹. Ўша даврда ё қоғоз тақчиллигидан ёки, мазкурга ёзиш қулайлигидан унинг олди ва орқаси ҳам тўла.² Муҳими, чойқоғоздаги матн Абдулла Қаҳҳорнинг ёшлик (эҳтимол ўқувчилик) йилларидаги араб ёзувидаги дастхати (тахминан 1920 йилларнинг бошлари). Унда шундай берилган:

“Алининг тасвири

Али 9 ёш бир бола. Ёшига қараганда бўйи узунроқ. Заиф, кучсиз эмас. Бироз бўғдой ранг, вужуди заиф. Ўша. Сиймо, ранг қошнинг четида қора холи бор. Бурнини устида бироз чечакнинг доғи кўрунади. Али бирдек эскирганроқ қора тузурка киёдур.

Алининг бошқача тасвири (хато тасвир)

Али кичкина бир бола, унинг кўзи, бир бурни, бир оғзи, икки қўли ҳам ва икки оёғи бор. У бизнинг хизматчимиз бўладур. Ўзи етим бўлганидан бизнинг уйда ётиб турадур.

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 113-бет.

² Ўзбекистон халқ шоири Чархийнинг ҳам айнан шундай қоғозга ёзган бир шеър матни бизда сақланади.

Хулоса

Бир нарсани ҳеч кўрмаган – танимаган кишиларга танирлиқ қилиб таъриф қилмақни тасвир дейиладур. Бир нарсани ё бир киши тасвир қилмақ ўлан уни бошқа кишиларга ўхшати нарсалардан ва кишилардан айрарлу ерларини бирам-биром топиб сўзламоқ ва ёзмоқлик бўладур.”

Кўриниб турибдики, ёзувчи ҳали ёшлик йиллариданок бадний тасвирлаш, қаҳрамоннинг ҳолатини яратиш ва уни жонлантириш устида кўп ишлашни ўз олдига мақсад қилиб олган. Хужжатдан эса муаллиф ёзувчи бўла олмоқ учун, аввало, энг оддий тасвир воситаларидан фойдаланишни ўрганиб боргани маълум бўлади. Ундаги *“Алининг тасвири”* ва *“Алининг бошқача тасвири”* сарлавҳали кичик бандлар ҳам қаҳрамон тасвирлашнинг ибтидоий турини кўрсатмоқда. Ҳатто, иккинчи тасвирнинг ёнига *“Хато тасвир”* деб ёзиб ҳам қўйган. Балки, бу ёш Абдулланнинг адабиёт дарсларида олган ўзлаштирмаларидандир. Ҳар ҳолда, унинг архивидаги энг кичик қоғоз парчалари ва улардаги ёзувлар ҳам муаллиф ижодий лабораториясини хусусан, унинг ёзувчилик иқтидорига эришиш ва бу санъат сирларини ўрганиш йўлларини билишимиз учун жуда ҳам муҳим малзама эканлигини исбот этади.

Ёки, А.Қаҳҳорнинг Тошкентга илк келиши билан боғлиқ бир хотира қайди ҳам маълум (хужжат №3659). Унда жумладан шундай дейилади:

“Тошкентга кетишда аям ирим қилиб мени кузатмади. Дадам станцияга кузатиб чиқди.

- Тошкентга тушишинг билан бир пиёла қатиқ ич, туз, бир чимдим турпоқ егин.

Кўз ўнгимда мачитнинг мадрасасида бир хужра. Шаъм. Парвона. (Фитратнинг шеъри. Ўзбекистон шоирлари)...”¹

Матн охирида эса муаллиф куйидаги рўйхатни беради:

“...Устодлар. Қамчинбек, Ғози Юнус, Фаҳмиддин, Юнус Кофир, Санжар Сиддиқ, Алошов, Аъзам Аюб, Мир Ҳусайн, Аҳмадҷон Ёқубов, Комил Алиев, Усмонхон, Рамз, Наби Расулий. Танишлар. Абдуллоҳ Қодирий, Чўлпон, Элбек, Ойбек, Ғайратий.”²

Кўринадики, Қаҳҳорнинг Тошкентдаги “устод” ва “танишлар”и асосан ижод аҳли. Демак, у илк дамларданок ўз олдига ижодкор бў-

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 114-бет.

² Ўша манба, ўша бет.

лишдек катта мақсадни қўйган. Мазкур хусус кейинчалик ёзганларидан ҳам билинади. Шу билан бирга унинг яна кўплаб қораламалари ҳам борки (айримларига “Ёшлар билан суҳбат” дея ном қўйилган ва кейинчалик шу номда китоб ҳам чиқарган), уларнинг аксари ёзувчилик меҳнати ва масъулияти, ижод жараёни, усули ва бадиияти ҳақидадир. Мисол учун, улардан бирида муаллиф “*Китобхонни тортадиган усул*” ҳақида ёзади (ҳужжат №3748)¹.

Яна, Абдулла Қаҳҳор ҳақиқатдан ҳам ўзбек тили ва адабиётининг бугуни ва эртаси учун куйинган, унинг ҳар бир “майда” масаласига ҳам жонсараклик билан ёндашган ватанпарвар ва миллатпарвар зиёли эди. Ўзбек тилининг нозик жиҳатларини билган адиб тилимиз имкониятлари ва бойлигини тўласича кўрсатиш кераклиги, алифбо эса тилга мос бўлиши ва яна бошқа масалалар ҳақида ўз фикрларини билдирганки, бу архив ҳужжатларидан маълум бўлади (№3750, 3751, 3753, 3782 ва бошқ.). Ёхуд, таржимачилик борасида оригиналдаги ҳар бир ибора ва сўзни таржимада акс эттиришда ниҳоятда диққатли бўлиш кераклиги, бирор хориж адибини айнан бир таржимонгина давомли суръатда ўгириши тўғри эмаслигини маълум қилади. Мисол учун, бир ўринда у ёзади (ҳужжат №3664):

*“1. Чехов асарларини бир ва ёки бир қанча таржимонларнинг маҳри қилиб қўйиш ярамайди. Бир кунки келар, эҳтимол бошқа таржимонлар бизнинг таржималар ҳақида шундай дер: “Таржима қилай деб уларни чаглаштириб юбориш”... 2. Биз таржимани ким қилганлиги эмас, қандақ қилганлигига қарашимиз керак...”*²

Гап таржима ҳақида кетар экан, А.Қаҳҳор мохир таржимон бўлиши билан бирга, ўзининг асарлари ҳам бир неча хориж тилларига таржима қилиниб, нашр этилган. Лекин адиб сохта шуҳрат ва шов-шувга “ўч” бўлмаган. Бундай қатъий хулосага унинг бир хати асосида келмоқдамизки, уй-музейидаги 2347 рақамли ҳужжат ушбу фикрни тасдиқ этади. 1964 йилнинг аввалида А.Қаҳҳорга Қозондан Ясир Шамсуддинов исмли таржимондан мактуб келади. Бу хатда “Синчалак” киссаси татарчага ўгирилгани, босилган биринчи нусхалар тез сотилиб кетиб, нашриёт яна қайта нашрга туширишни сўраётгани билдирилган. Шу сабабли таржимон асар муаллифидан иккинчи босмасига изн истайди ва таржима юзасидан Қозонда эълон қилин-

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 125-бет.

² Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 120-бет.

ган мақола (Сарвар Адхамов “Эр юракли Саида”) газета қирқмасини ҳам илова қилиб жўнатган. Қаххор эса қисқа, лекин мазмундор жавоб беради. (Унинг сақланиб қолган нусхаси, афтидан қоралама бўлиб, Я.Шамсуддинов хатининг орқасига қора қалам билан араб имлосида тез ёзилган).

Мана ўша матн:

“Ўртоқ Шамсуддинов! Таржимани кўриб чиқдим. Таржимадан яхши таассурот қолди. 2-босмаси чиқадиган бўлса икки йилдан кейин янги куч ва малака билан қайта кўриб чиқсангиз қолган китоб таржималарингиз яна ҳам самаралироқ бўлар эди. Таржиманинг ҳаммасини солиштириб чиқишга вақт бўлмади, шундақ бўлса ҳам иккита катта-катта камчилик сездим.

1. Таржима ўзбекчадан қилинган деб ёзилган. Ҳолбуки, русчадан олингани менимча кўз-кўз жойлари бор. 2. Бир қанча ерда ўзингиздан қўшгансиз Шу иккита катта камчиликни албатта тузатиши керак. 7 / II. 64.”¹

Зийрак ва некният адиб адабиётимизнинг равнақи ва келажаги кимларга боғлиқлигини, уларнинг иқтидори не чоғлик эканлигини ҳам тўғри башорат қилган. XX аср ўзбек адабиётининг 60-90 йиллар даври А.Қаххор фикрларининг не қадар тўғри эканлигини кўрсатди. Бу давр адабиётимизнинг истеъдодли вакиллари – О.Ёқубов, П.Қодиров, Э.Воҳидов, А.Орипов, Ў.Ҳошимов, У.Назаров, Ш.Холмирзаев, Ў.Умарбеков кабиларнинг ижодига А.Қаххор ўз вақтида эътибор билан қараган, ҳар бирининг қандай асар яратаётгани ва унинг иқтидорига аҳамият берган. (Бундай фикрлар қайд этилган кўлёзма ҳужжатлар ҳам ўндан ортик.)

Абдулла Қаххор чин маънода ўз даврида адабий тафтишчи ёки адабий танқидчи ўлароқ кўзга ташлангани ва унинг фикри кўплаб ижодкорлар учун муҳим бўлганлигини ҳужжатлар тасдиқлайди. Унга келган кўпчилик мактубларнинг мазмуни ҳам шу мавзуга дахлдор. Бошловчи ёзувчилар қатори, илм ва ижод аҳлига таниш бўлган қаламкашлар ҳам адиб фикрига мушток эди. Мисол учун, 1958 йилнинг 29 декабрида таниқли олим ва адиб Тўхтасин Жалолов ёзади (ҳужжат №2527, араб имлосида):

“Муҳтарам Абдулла ака! Тажриба учун ёзган бир ҳикояни сизнинг муҳокамангизга олиб келдим. Мен сизнинг танқидингиз-

¹ Абдулла Қаххор архиви каталоги..., 102-бет.

ни мақтов ўрнида қабул қиламан. Танқид – нечоғлиқ жиддий ва шафқатсиз бўлса шунча яхши, чунки гап танқидчининг асари устида боради. Қимматли вақтингизни олишига журъат қилганим учун қайта-қайта кечирим сўрайман. Боқий эҳтиром: Т. Жалолуф”¹

Яна бир муҳим жиҳат борки, ёзувчи энг аввало ўз шахси ва ижоди-га ниҳоятда диққат этувчи бўлган. Сўнгра бошқа ижодкор ва замондошларига “танбех берган”. Танбехни ҳам ўринли ва жоиз бўлсагина айтишни лозим кўрган. Мисол учун, “Муштум” журнали М.Жабборов исмли бир киши ҳақидаги танқидий материалларини А.Қаҳҳорга жўнатади ва назаримизда ёзувчидан фельетон ёзиб беришни сўрайди. Адибнинг, айни дамда мунаққиднинг, ушбу ҳодисага жуда босиқлик ва ўта мушоҳада билан муносабатда бўлгани “30.01.1959” саналик мактубидан маълум бўлади. Қаҳҳор учун биринчи галда воқеа ортидаги шахс кимлиги эмас, унинг инсоний қиёфаси муҳимлиги сезилади. Жумладан, мазкур хатда айтилади (хужжат №3777):

“Муштум” ҳажвномасига.

Муҳиддин Жабборов ҳақидаги материал билан танишдим. Материалдан Муҳиддин Жабборов ким, қанақа одам, унинг хулқи-ахлоқи қанақа, бу гуноҳи тасодифми ёки ўзининг товламачилик табиатидан келиб-чиққанми билиб бўлмайди. Мен бу одамни бутун депутатлик доирасида шарманда қилгани, унинг ҳаётини узоқ йиллар давомида заҳарлагани қўл қўйганимда шуларни билишим керак. Агар Жабборовнинг бу қилмиши – қилмишларидан бири бўлиб, ўзи фельетонбон одам бўлса унинг башарасини йирик планда кўрсатиб яхшироқ фельетон ёзиш керак. Гап фақат шу ўғирлик устида кетаётган бўлса бу ҳақда фельетон чиқаришдан кўра материалларни ёш ёзувчилар семинарига юбориб, (...) муҳокама қилиш фойдалироқ бўлар. Менинг бу фикримни тахририятнинг бошқа аъзоларига ҳам маълум қилишни сўрайман.

Абдулла Қаҳҳор”²

Абдулла Қаҳҳор яшаган давр ҳозирги бизнинг авлод учун жуда ҳам сирли ва кўп жиҳатдан мубҳам. Кейинги – истиқлолдан сўнг маълум бўлаётган ҳолатга кўра у каби инсонларнинг ҳақ сўзни айтиши осон эмас, ҳаттоки имкони бўлмаган. Лекин, Қаҳҳор барибир маврид билан тўғриси айти олувчи ростсўз инсонлиги маълум. Ана шу ҳақиқат

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 109-бет.

² Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 101-бет.

тимсоли бўлиши нутқлар, ўқдай иборалар қаерда? Нега улар асосан хотиралар оркали етиб келган? Ёзувчининг нашр этилган асарлари орасида нима учун улар учрамайди? Ваҳоланки, адиб вафот этганига ярим асрча бўлди, холос. Сўзимиз мавзуи архив хужжатлари ана шу каби саволларга бирмунча жавоб беради. Муаллифнинг ён дафтар саҳифалари ёки алоҳида варақларга ёзган айрим қайдларида уларнинг баъзисига дуч келиш мумкин. Мисол учун, ёзувчининг “партиянинг солдати эмаслиги” ҳақидаги нутқи машҳур. Фикримизча, унинг бир парчаси ёки унга тайёрлов матн “Ҳаёт лавҳалари” номли дафтар саҳифаларидин ўрин олган (хужжат №3656). Мана ўша парча:

“Партия.

Фалончи (баъзи одамлар) “сен партиянинг солдатисан, партия қаерга юборса, ҳатто бозорқўм қилиб юборса ҳам бораверасан” деди. Ҳақиқатда бозорқўмлик мартабасига пора бериб бўлса ҳам минишни мўлжаллаб турган эди. Ҳақиқий коммунист “партиянинг солдатини” – автомат эмас, унинг тўла ҳуқуқли, мамлакатни идора қила олган партиянинг ҳақиқий аъзоси, мамлакат сиёсий ва иқтисодий, маданий ҳаётида актив курашчи, фикр айтадиган, мунозара қилишга қудрати етадиган бўлиши керак. Сталин ҳам аъзоларини солдат, граждандарни “ватбат” қилишга ҳаракат қилган, бунга қисман эришган эди. Сталин давридаги чимрашлар мана шунинг натижаси эмасми?..”¹

Ёки, А.Қаҳҳор ўзига нисбатан танқид ёхуд эътироз муносабати билан Ёзувчилар уюшмасида чиқиш учун ёзган қайдлардан бирида адабий ва ижтимоий ҳақиқатни ойдинлатишга қанча куюнгани сезилади (хужжат №3737, рус тилида). У ёзади:

“Создано вокруг себя ореал – так говорить неправильно, нечестно!.. А.Якубов – с 1955 г. Х.Назир – 1950 г. Умарбеков – П.Кадыров – с 1946 г. (рассказ пред колода) Учкун – с 1961 г. (три рассказа) Норматов – с 1960 г. (письмо) Х.Гулям – 1952 г. (первый критик)...

Я знаю, что теперь, после моего выступления организуются не один выступления, то есть так называемой отпор. Но эти отпоры вряд ли достигает цели, ибо публика теперь совсем иная, она уже свободна от давления периода культа Сталина. Долой Сталинизм! Да здравствует свобода!”²

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги.... 96-бст.

² Абдулла Қаҳҳор уй-музейи фонди. 3737 ракамли хужжат.

Куйидаги ҳужжатда (№3746) эса ёзувчи айнан 1960 йиллардаги ижтимоий-сиёсий ҳолатни беришга интиланган: *“...Вақтида болта кўтариб одам овлаган ҳукуматнинг ўзию, энди бу жиноятини одамларга тўнкаётитти: Усмон Носир ҳалол одам экану уни одамлар чаққан эмиш. Ҳукумат ҳамма гуноҳларини шунақа юваётитти. Отилганлар, кесилганлар оқланаётитти, лекин булар кимнинг чақуви билан ҳалок бўлганини айтилмайди...”¹*

Ўз навбатида, бу каби ёзмаларда А.Қаҳҳорнинг давр сиёсатидан бохабарлиги, очиқ фикрли зиёли эканлиги, ҳар қандай вазиятда ҳам ҳақиқатпараст бўлиб қолганлиги равшанлашади.

Умуман олганда, Абдулла Қаҳҳор архивини илмий ўрганиш давомида яна кўплаб факт ва ҳужжатларга дуч келиш мумкин. Ёзувчининг бу бисоти билан муфассал танишиш, асарларининг қўлёзмаларини ўрганиш натижасида аслида унинг шахсияти, ижодидаги сатрости маъноларни англаш, биографиясининг муаммоларини кузатиш, талқин ва таҳлил қилиш, унинг объектив ва субъектив омилларини аниқлаш мумкин. Албатта, ёзувчи оғир даврда яшаган. Ҳар бир ўйлаган фикрини қоғозга тушуравермаган. Лекин мазкур қўлёзма ва қораламаларни тадқиқ этиш муаллиф мушоҳадалари ва унинг ижодий устахонасини адабиёт аҳлига яқинроқдан кўрсатиб беришга асос бўлади.

Абдулла Қаҳҳор вафоти муносабати билан Ўзбекистон халқ шоири Чархий ёзган марсия мухаммасда шундай сатрлар борки, улар шу фаслга мос интиҳо бўла олади:

*Унинг ижоди мақбули жаҳон, ҳозиржавоб эрди,
Вале ҳар ишга қаҳрин наштари ҳам тезтоб эрди,
Суханда тезтоб эрди, валеқ олийжаноб эрди,
Вафо аҳлига жони садқа, меҳри беҳисоб эрди,
На чора, юмди кўз, кетди кечиб дарду даводан ҳам...*

Ёзувчи архиви ва қўлёзмалари

Абдулла Қаҳҳор бадий оламини, асарлари ва уларнинг вариантлари, хатлар, ёзишмаларини тўлиқ ва муфассал ўрганиш ва илмий тадқиқ қилиш қизиқарли ва муҳим аҳамият касб этади.

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 122-бет.

Ёзувчи яшаган охирги уй ҳозирда уй-музей ҳисобланади. Йилига уч-уч ярим минг зиёратчи ташриф буюриши кузатилган. Бу дегани кунига ўртача 8-10 одам Қаҳҳорни эслагани уйига келади, яқинроқ танишади. Бу ҳам ёзувчи бахтининг бир кўринишидир!

А.Қаҳҳор асосан XX асрнинг 30-йилларида ёзувчи ўлароқ эл назарига тушган ва қарийб 40 йиллик ижод йўли давомида унинг асарларининг бир неча қўлёзма вариантлари – архив юзага келган. Бу ноёб архив каталоглаштирилиб¹, 316 та ҳужжатга илмий тавсиф берилди.²

Адиб уй-музейдаги материалларнинг ҳаммаси ашёвий ҳужжат ҳисобланиб, ёзувчи ҳаёти ва ижодининг бирор лавҳасини, жонли хотирасини ҳозирги ёш ва келажак авлодга гўёки тиклаб беради.

Авалло, ушбу архивни сақланиб қолишида адибнинг умр йўлдоши, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходимаси Кибриё Қаҳҳорованинг номини эслаш лозим. Унинг Қаҳҳор номи ва асарларини тарғиб этишдаги муносиб хизматлари маълум. Шу билан бирга, ёзувчидан қолган бир парча битиккача асралиши ва уларни бугунга келиб фанга тақдим этилаётгани, ҳеч иккиланмай, шу инсон туфайли, деб билиш лозим. Негаки, ёзувчи бисотида ҳатто аёллар ҳақидаги ҳажвий шеъри борлигини юкорироқда кўрдик (ҳужжат №3726³). Мана шунинг ўзиёқ, К.Қаҳҳорова А.Қаҳҳор архивини ардоқлаб, асраганини кўрсатади.

Архивнинг энг қизиқарли жиҳати шундаки, А.Қаҳҳор ўз асарлари ва бошқа қораламаларини араб ёзувида битган. У ҳам бўлса, 1928 йилгача амалда бўлган, ислоҳ этилган эски ўзбек ёзув тури. Устига-устак, адиб йиллар давомида бу ёзувда ўз ёзма услубига ҳам эга бўлиб қолган. Умуман олганда ҳар бир хаттотнинг ўз услуби бўлиши бор гап. Лекин бу ўринда масала бошқача. А.Қаҳҳор кўз ўнгимизда хаттот сифатида эмас, ўз ёзмаларини келажакка қолдирган ёзувчи ўлароқ гавдаланади. Унинг дастхати бир қараганда равон арабий хат. Бирок, ислоҳли алиф-

¹ Уларнинг бир қисми сақланиб қолган ва бир муддат Ўзбекистон ФА (собик) Х.Сулаймонов номли Қўлёзмалар институти сўнгра, Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи фондида эди. Ҳозирда эса бу нодир архив материаллари ҳақли равишда адиб уй-музейида сақланмоқда.

² Қаранг: Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги...

³ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 111-бет.

бо бўлгани ва хаттий услуби сабабли уни ўқиб кетиш осон эмас. Фақат, давомли равишда матн билан ишлашгина мутолаа малакасини ҳосил қилади. Қўлёзмаларда нелар борлиги, муаллиф айнан нималарни оқ саҳифаларга қоралагани эса сирли ва қизиқарлидир.

Мазкур архивдаги ҳужжатларни шундай тасниф этиш мумкин: 1) А.Қаҳҳор бадий асарларининг қўлёзма вариантлари (қиссалар: “Ўтмишдан эртақлар”, “Муҳаббат”, “Зилзила”; пьесалар: “Ташвиш”, “Аяжонларим”; айрим ҳикоялар).

2) Ёзувчи публицистикасига оид баъзи намуналарнинг қўлёзмалари (мақола, тақриз, очерклар).

3) Муаллифнинг баъзи воқеа, ҳодиса ёки чиқиш муносабати билан қайд этиб қўйган қораламалари (улар ичига ёзувчининг бошқа ижодкорлар асари муҳокамаси учун ёзган қайдлари ҳам бор).

4) Ёзувчининг турли асарлари учун тўплаган материал, кузатиш, бадий топилма, қайд, образлар рўйхати ва ҳисоблари (“Ўтмишдан эртақлар”, “Муҳаббат”, “Зилзила”, “Тобутдан товуш”).

5) А.Қаҳҳорнинг турли йилларда ёзган шеърӣ машқлари.

6) Дафтарлар (турли сафарлар, курултойлар муносабати билан ва ўқувчилик, талабалик йилларида тугилган).

7) А.Қаҳҳор ёзган ва унга келган айрим мактублар.

Ушбу ҳужжатлар биринчи галда ёзувчи биографияси, ижодий лабораториясини ўрганишда жуда муҳим ва бирламчи манбалардир. Қолаверса, улар ижодкорнинг маънавий ва руҳӣ дунёси, атроф-муҳитга, адабий жамоатчиликка муносабати, турли ижтимоӣ-сиёсий фикрлари борасида ҳам маълумот бера олади.

Шуни айтиш зарурки, адиб архивидаги ёзмаларнинг катта қисми 1950-60-йилларга доир ҳужжатлар. Афсуски, 1930-40-йилларга оид бундай манбалар жуда кам, санокли. Бу албатта, дастлабки йилларда А.Қаҳҳорнинг оилавий ҳаётидаги носозликлар ва бир неча жойга кўчиши билан боғлиқ бўлса, эҳтимол. Бироқ, ҳужжат ва материалларнинг сакланиб қолган мавжуд қисмидан ҳам Қаҳҳорнинг адиб ва шахс сифатидаги кифоаси акс этади, дея оламиз.¹

Қўлёзмалар кўп жиҳатлари билан ижодкор борлигини кўрсата олувчи манбалардир. Уларни яна ҳам атрофлича тадқиқ

¹ О.Журабоев. Ардокли дастхатлар // Tafakkur. 2012, 4-сон. 42-48-бетлар.

этиш эҳтиёжи сезилаверади. Тўғри, мазкур қўлёзмаларнинг ҳаммаси ҳам кўзда тутилган мақсадни, том маънода, очиб бермаслиги мумкин. Бироқ, уларнинг ҳар бирида муаллиф айтишга улгурмаган мазмунлар яширин бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Зероки, муаллифнинг китобхон учун мўлжалланмаган қоралаларини тадқиқ этиш асар матни тарихини ўрганишга ёрдам беради.

А.Қаххор архивида эса қораламалар кўпгина. Улардан бири 3724 рақамли хужжат уч варақдан иборат муаллиф дастхати. Матн араб ёзувида оч жигаранг қоғозга сафсар сиёҳ билан ёзилган. У «*“Қўшчинор”нинг қисқача мазмуни*» деб номланиб, шундай бошланади:

“Саидмуқимжон тасодифий равишда ўз тўпидан – батрақлар тўпидан айрилиб муштумзўр оиласига кирган ва шунинг учун қўлхуздан четда қолган эди...”

Охири эса:

“...Биратўла – уйлардан иборат бўлган капсанчилар қишлоғи янги тиндаги сартияликнинг қишлоққа айланади. Ҳанифа билан Саидмуқимжоннинг тўйи бўладиган кун Ватан уруши бошланадигу, тўй урушдан кейинга қолади.”

Муаллиф бу аннотацияни нима учун ва кимга ёзгани бизга маълум эмас. Балки, романга қўл ураётган 1939 йил, ўз-ўзига асар режаси сифатида, қайд этиб қўйгандир. Чунки, мунаққид О.Шарафиддиновнинг таъкидлашича: “...адиб “Қўшчинор” устидаги ишни урушдан олдин – камида 1939 йилда бошлаган”¹.

Ушбу хужжатда “Қўшчинор” ва кейинчалик унинг қайта ишланган варианты “Қўшчинор чироглари” романини тадқиқ этувчилар учун бир неча муҳим факт мавжуд. Биргина далил. Асарнинг ҳар икки вариантыда ҳам бош қаҳрамон *Сиддиқжон* деб номланган. Мазкурда эса *Саидмуқимжон* дея ёзилган.

Аммо, бу хужжат негадир “Қўшчинор” ҳам, “Қўшчинор чироглари” ҳам атрофлича таҳлил қилинган ҳеч бир тадқиқотга тортилмаган. Ҳатто, роман ҳақида изланишлар олиб борган О.Шарафиддинов² ва Р.Кўчқор³ назаридан ҳам четга қолган.

¹ О.Шарафиддинов. Абдулла Қаххор (эссе). -Тошкент: Ёш гвардия, 1988. 161-бет.

² О.Шарафиддинов. Ўша асар, 160-191-бетлар.

³ Р.Кўчқор. Меъ билан мунозара қилсангиз... –Тошкент: Маънавият, 1997.

Архивдаги 3702 рақамли хужжат эса Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳақидаги фикрлардан иборат. Тўғрироғи, академик шоир Ғафур Ғуломнинг хотираларини А.Қаҳҳор қоғозга туширган. Хужжат катта эмас, 1 варақ холос. Матн араб графикасида қора қалам ва кўк сиёҳи билан оқиш қоғозга ёзилган.

Мана унинг матни:

“Ҳамза

Бир неча хотинлари тотор қизлари эди. Ўзи инқилобгача бўлган тотор адабиёти билан яқиндан таниши эди. Шунинг учун ҳам бир талай илгариги шеърларида тотор таъсири, тилига тоторчага тортиб бориши, тоторчага ўхшаши чаштушка¹лар ёзганлиги маълум. (Хотинига ёзган хатлари, шеърлари.)

Инқилобдан илгариги Хоразмга ҳам тотор маданияти таъсири кучли. Ҳамза бу ерда бўлган.

Демак, тотор ўртасида бўлган инқилобий фикр билан танишлиги жуда мумкин. Тотор адабиёти орқали революцион рус жамоатчилиги фикрлари билан таниши бўлиши мумкин.

Ғ.Ғулом август 1960.”

Кўриниб турибдики, матнда аниқ фактдан кўра тахмин кўпроқ акс этган. Ҳамза биографияси ва ижодий меросини акс эттирувчи манбалар бундаги фикрларни қай даражада тасдиқлайди ёки рад этади, бу иккинчи масала. Бизга муҳим бўлгани шуки, А.Қаҳҳор ўзига қизиқ туюлган маълумотни аниқ адресати билан қайд этгани ва унга ўзидан ҳеч бир қўшимча ёки изоҳ киритмаганидир.

А.Қаҳҳор архивдаги бу каби ёзмалар ва асарларининг қўлёзма вариантлари катта қизиқиш туғдиради. Бу эса ўз навбатида ёзувчи асарларидаги матний таҳрирлар билан боғлиқ бўлиб, кейинги фаслга ўтамир.

Матн аниқлик талаб қилади, сўнгра сирларини очади

Абдулла Қаҳҳорнинг “Қотилнинг туғулиши”, “Зилзила”, “Ўтмишдан эртактар”, “Муҳаббат” қиссалари ва “Сароб” романи ажойиб асарлар сифатида ажралиб туради. Зероки, бу бадиий наср намуналар

¹ Айнан шу сўз, арабий матн ичида, кирилл ёзувида берилган.

рининг матности сирлари, муаллиф айтмоқчи бўлган нозик фикрлар, унинг ижодкор сифатидаги истеъдод қирраларини кашф этишда эса асарларнинг саҳиҳ матнигина муҳим малзама-материал бўла олади.¹ Шунингдек, диққатли китобхон, собиқ шўролар тузуми даврида битилган бу асарларда, ёзувчи аслида нима демоқчи, унинг калбининг тубида қандай оғриғу дардлар яширин бўлганини ҳам илғайди.

Келинг, энди бевосита матн ва матности мазмунларга, биринчи галда “Ўтмишдан эртақлар”нинг яратилиши ва матни ҳақида...

Қисса бир неча жихатдан ёзувчининг бошқа асарларидан фарқ қилади. Биринчи галда у автобиографик характерда бўлиб, маълум маънода адабий-тарихий қийматга ҳам эга. Ёзувчи ушбу қиссани ёзиш учун бир неча йил эмас, бир умр тайёргарлик кўрган, дея ола-миз. Фактларга мурожаат қилайлик.

Кибриёхоним ўз хотираларида А.Қаҳҳор “Ўтмишдан эртақлар”-ни ёзаётган кезларда унинг таржимаи ҳолига тез-тез қайтганини эслайди. Яна ёзадики: “...*Дастлабки учрашувларимизда* (яъни, 1944 й.) *ўтмишдан эртақ ёзиш ниятлари бормиди, йўқмиди билмайман. Аммо ўша воқеаси* (яъни, К.Қаҳҳорова таржимаи ҳоли воқеаси) *йи-гирма йил хаёлларида сақлаганларига қараганда, шундай мақсадла-ри куртак очган эди, дейиши мумкин*”.²

Демак, К.Қаҳҳоровага кўра Абдулла Қаҳҳор сўз юритилаётган асар ёзишга 1944 йилда иштиёқ пайдо қилган.

Ёзувчи архивидаги ҳужжатларга биноан 1950 йиллар охири 1960 йилларнинг бошида шу қиссага доир материаллар йиға бошлаган. Мисол учун, 3656 рақамли ҳужжат – “Ҳаёт лавҳалари” деб номланган дафтарда адибнинг хикоялари рўйхати, персонажлар диалог-лари, сюжет яратиш ҳақидаги айрим фикрлар ва ҳоказолар ўрин олган. Бизга муҳим бўлгани шуки, дафтар 1955 йилдан 1962 йилга доир қайдлардан иборат. Бир ўринда эса “Болалик” дея сарлавҳа қўйилиб, “14.08.62” санаси битилган ва қисса учун айрим хотира-лар, қариндошлари ҳақида маълумотлар ва баъзи воқеаларни қисқа-

¹ Масалага шу нуктаи назардан ёндашган олима Марҳабо Қўчқоровага миннатдорчилик билдираман. У “Ўтмишдан эртақлар” қиссабининг тадқиқига бағишланган монографиясида таҳлилни айнан биз томонимиздан амалга оширилган илмий-танқидий матн асосида олиб борган ва бир қанча янгиликлар кашф этган. (М.Қўчқорова. “Ўтмишдан эртақлар” тадқиқи. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2016.)

² К.Қаҳҳорова. Чорак аср ҳамнафас.... 17-бет.

ча берган. Ёки, 3640 ва 3657 рақамли ҳужжатлар ҳам блокнот бўлиб, 1960 йилга оид. Уларда ҳам шунга ўхшаш маълумотлар учрайди.

Адиб ҳикояларидан олтитасининг сарлавҳаси остида “Ўтмишдан” изоҳи берилган. Аслида яқин ўтмиш муаллиф учун бир умр энг муҳим мавзу бўлиб келгани аён. “Ўтмишдан эртақлар”нинг киришида¹ ҳам муаллифнинг ўзи бунга доир эскартишларини ёзади: *“Болалигимда зехнимга чўкиб қолган хотиралар уйғонди, юзага чиқди, ўша вақтдаги халқ ҳаётини кўз олдимга келтирдим. Мана шунинг натижаси бўлиб, ўттизинчи йилларнинг ўрталарида гам-ғуссага тўла «Ўғри», «Томошабоғ», «Бемор», «Анор», «Миллатчилар» вужудга келди. Бу ҳикояларни кенг китобхонлар оммаси ҳуши қабул қилган...”*²

У “зехнимда тошдек чўкиб ётган хотиралар”ни “Бир-икки сўз”ида икки бора келтиради, “ўттизинчи йилларнинг ўрталари” ва “1960 йилда” дея таъкидлайди. Буни у “Ўтмишдан” изоҳи билан ёзган олти ҳикояси: “Ўғри”, “Томошабоғ”, “Бемор”, “Анор”, “Миллатчилар” ва “Даҳшат”ни “Ўтмишдан эртақлар” қиссаси билан боғлаш учун беради. Шунингдек, ўзи кўрган тарихни ҳикояларда беришга интиланганини очиқламоқда.

Ҳақиқатда ҳам адиб ўзи айтган муддат оралиғида мавзуга қўл урмаган. Агар таъкидланган ҳикояларни муаллиф ўзи эслаган мавзуга кўра бир туркумга бирлаштириб, ёзилиш санасига биноан эътибор берсак “Томошабоғ”ни 1935 йил, “Миллатчилар”ни эса 1937 йил ёзиб, узоқ жим бўлиб кетди ва 1960 йилда “Даҳшат” пайдо бўлди.

Бу ҳикоялар ҳақида бир қатор адабиётшунос-мунаққидларнинг тадқиқлари бор. Жумладан, атоқли олимлар – М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов ва У.Норматовнинг асарларида улар яхши таҳлилга тортилган. Шу сабабга кўра ҳикояларнинг ғоявий-бадий жиҳатлари ҳақида тўхталмоқчи эмасмиз. Фақат, таъкидлашни истардикки, Абдулла Қодирий ўзининг икки романи – “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” орқали халқимизнинг кейинги хонликлар даврини гўзал тарзда бадий асар қилиб, тарихимизни жонлантириб берган бўлса, ундан кейинги чор Русияси мустамлакачилиги даври,

¹ Кўчирмаларни қиссанинг энг охириги нашридан келтирамиз: Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Нашрга тайёрловчи, изоҳлар муаллифи ва илмий-танқидий матнларни тузувчи: О.Жўрабоев. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2015.

² А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд..., 90-бет.

хусусан XX аср бошларини, Абдулла Қаххор мазкур ҳикоялар ва “Ўтмишдан эртақлар” қиссасида ана шундай жонлантира олди.

Лекин муаллиф кўрадики, бир неча ҳикоя қобигига булар сигмайди ва ягона бир тизимдаги каттароқ асарга эҳтиёж сезади. Бунга доир очик эътирофи ҳам сақланиб қолган.

Тахминимизча, қиссанинг “Бир-икки сўз”ини у ўнлаб, ҳатто юзлаб қайта ёзган. Улардан бири 3666 рақамли хужжат. Муаллиф қўл-лэмаси. Матн араб ёзувида бинафшаранг сиёҳи билан оддий қоғозга ёзилган. Қиссага киришнинг қоралама варианты:

“Халқимизнинг яқин ўтмиши адабиётимизда акс этган эмас. Фурқат ва Муқимийлар замонидаги адабиётда халқ ҳаётининг қўланкасигина бор, буни ҳар ким ҳам илғаб ололмайдди. Бунинг ўша замондаги шоирларга боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган бир талай сабаби бор.

*Ўз вақтида ёзилмай қолган рўмонлар, қиссалар, ҳикоялар энди ёзил-
ётитти. Ойбекнинг “Қутлуғ қон” рўмони, “Болалик” тўвести, М.К.Исмо-
илийнинг “Фаргона тонг отқунча” рўмони шулар жумласидандир.*

*Бу мавзуга мен ҳам қўл уриб, 1930 йилнинг ўрталарида беш-ол-
тита ҳикоя ёзган эдим, энди яна шу мавзуга қайтиб, ўз вақтида
ёзилмаган ҳикоялардан тўплам туздим. Тўпламга кирган ҳамма ҳи-
коялар кўзим билан кўрган, бошимдан кечган ҳодисалар бўлса ҳам
ҳозирги ёшларга эртақдай туюлади. Шунинг учун тўпламни “Ўт-
мишдан эртақлар” деб атадим.”¹*

Мазкур эътирофнинг бироз юмшатирилган, қаххорона “ба-
дийлашган” шаклини эса охириги – китоб қилинган вариант-
да кўриш мумкин. Адиб қиссани “*ҳаёт лавҳаларидан эсимда
қолганларини қаламга олгим келиб қолди*” дейди ва уни кўрган
“*1930 йилда тузилган... бир танқидчимиз гашилик қилиб*” қолган-
нини ёзади.

Қаранг, юқорироқда таъкидланган дафтарни ҳам “*Ҳаёт лавҳала-
ри*” деган эди. Танқидчи эса – О.Шарафиддинов эмасмикан, деган
ўйга борасан. Негаки, ёзувчи билан бу адабиётшунос кўп ҳамсухбат
бўлар ва назаримда А.Қаххорга “*Жуда зулмат-ку, китоб ўқувчида
огир таассурот қолдирмасмикан*” деб фақат у айта оларди.

Ёзувчи “юмшайди”: “*Мен китобни “Ўтмишдан лавҳалар” деб
атамоқчи эдим, майли, шуларнинг ҳам кўнгли тўлсин, китобни
“Ўтмишдан эртақлар” деб атай қолай.*”

¹ Абдулла Қаххор архиви каталоги..., 18-19-бетлар.

Бу энди омма, яъни “қўнгил тўлсин” учун, замонабоп гап эди. Аслида ёзувчи асарини аллақачон, ҳатто ёзмасидан олдин шу ном билан атаган. Яъни, бу қисса номи билан туғилган асардир. Ҳатто номи ўзидан олдин пайдо бўлган.

Абдулла Қаҳҳор “Сароб” романини ёзаётган чоғларидаёқ шу мавзунни кўзлаган. Асарнинг бир ўрнида Саидий ва Эҳсон суҳбати орасида шоир Кенжанинг китобчаси борасида сўз кетади. Саидий “Ўтмушдан эртаклар” сарлавҳали шеър устида тўхтайти.¹

Бу ерда айнан шу номнинг келтирилиши ва унга урғу берилиши бежиз эмас. Бундан келиб чиқадики, ёзувчи 1944 йилда эмас ҳатто ундан олдинроқ, 1930 йиллардан мазкур қисса ёзишни мақсад қилиб қўйган. У бунинг учун ҳатто Қўқондаги ўқувчилик даври ашёларини сақлаб келган.

Аслида А.Қаҳҳорнинг 1920 йиллар тугул 1930 ва 40-йилларга оид қўлёзмалари ҳам жуда кам сақланган. Лекин айнан Қўқондаги ўша ўқиш йилларига доир бир неча ҳужжатни ёзувчи ардоқлаб келган. Улардан бири юқорирокда ёдга олинган “Шарқийлар дафтари” бўлса, яна бири ўша билим юрти деворий газетаси ва дарслар жадвалидир (3561 рақамли ҳужжат).

Бу деворий газета икки ҳафтада бир марта чиққан. Унда “Икки йил тўлди”, “Кўклам”, “Кичкина ҳикояча”, “Фаргона” номли мақолалар ва шеър ёзилган. Газетанинг чап томони бўш, унинг юқорисига дарс жадвали ёпиштирилган (7 март, 1924 й.).

Яна бир шундай ҳужжат А.Қаҳҳор ўша мактабда ўқиб юрган даврида тутган дафтари (№3476). Араб ёзувида. Бошланишида тарих фани ўрин олган. У Қўқон хони Муҳаммадалихоннинг тахтга ўтириши билан бошланган: *“Муҳаммадалихоннинг тахтга ўлтириши 1237чи ҳижрия бўлуб, 21 йил хонлик қилгач 1258нчи ҳижрия ўлдирилди...”*

Шу йўсинда Шералихон, Муродхон, Худоёрхон, Маллахонларнинг тарихи қисқача ёзилган. Ундан кейин Арабистон ва Эрон тарихи баён қилиниб матн тугайди. Орада 10 варақ бўш қолдирилгач, грамматика (наҳв ва сарф) фанига катта ўрин берилган. Навбатдаги фан жугрофия (география) Европа тавсифидан бошланиб, Кичик Осиё ҳақидаги маълумотлар билан яқун топган. Кейинги саҳифаларда “Имло” фани ўрин олган. У тамом бўлгач, орада яна 5 варақ бўш қолдириб, турли ҳикоячалар кўчирилган. Сўнгра арифметика,

¹ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 2-жилд. Сароб. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. 350-бет.

геометрия ва ботаника фанларига оид конспектлар олинган. Улар 1923 йил январь ойида яқун топган. Дафтарнинг қолган саҳифалари рус тилидан олинган сабоқлардир.

Фикримизча, А.Қаҳҳор уларни нафақат болалик-ўқувчилик йилларидан хогира ўларок, балки келгусида яратажак асарига муносиб материал сифатида ҳам асраган. Чунки, “Ўтмишдан эртақлар” киссасининг охириги ўринларида (“Қўқон харобалари орасида”) айнан ўша мактаб билан боғлиқ хотиралари бадий тарзда ўз ифодасини топган. “Бир томондан, дунёвий билим, ҳарбий интизом, иккинчи томондан, диний-исломий таълим; айни пайтда, миллий-туркий ифтихор ва шу билан баробар инқилобий шўровий тарғибот ёнма-ён давом”¹ этган воқеликни муаллиф асарга киритган.

Мана бир ижодий ниятнинг амалга оширилиши учун бир умр кетиши мумкинлигига далолат.

“Санъат – материал қаршилигини енгиб туғилади. Ҳеч бир шедевр қийинчиликсиз пайдо бўлган эмас.”² А.Қаҳҳор ҳам ўз шедеврини яратиш учун неча-неча материалу хотиралар қобиғидан энг муҳимларини, асар учун керак бўладиганинигина танлаб олишга, “материал қаршилигини енгишга” муваффақ бўлган.

О.Шарафиддиновнинг хотирлашича, қисса нашр қилинмасдан олдин Ёзувчилар уюшмасидаги муҳокамада “асарда болалик романтикасини сингдириш керак” деган мулоҳаза ҳам билдирилган.³ Бироқ, ёзувчи бунга амал қилмаган. Негаки, у “бутун ижоди давомида романтикадан кўра характерларни бевосита кўрсатишни маъқул” билар эди. Қиссанинг кўламида ҳам аниқ-тиниқ характерлар галереяси романа ўтмиш билан ўқувчини таништиради. Агар романтик бўёқ берилиб, жилоланганда реаллик ва эзгин тасвирлар хиралашиб қоларди.

“Ўтмишдан эртақлар” кириш сўзни кўшиб ҳисоблаганда, 18 ҳикоя жамланмасидан иборат саргузашт-қиссадир. Унда муаллиф ўз болалигида кўрган-кечирган воқеа-ходисалардан бир қанчасини бадий йўсинда тасвир этади. Қиссадаги воқеалар 1913 йилдан 1922 йилгача бўлган даврни қамраб олади. Бир оила – уста-темирчи Абдуқаҳҳор

¹ У.Норматов. Университет сабоқлари ва илҳомлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007, 4-сон. 14-бет.

² Ян Парацзовский. Алхимия слова..., С.222.

³ О.Шарафиддинов. Истеъдод жилолалари / Китобда: А.Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик, 1-т. –Тошкент: Бадий адабиёт, 1967. 22-бет.

оиласининг Қўқон ва унинг атрофларидаги қишлоқларда кўрган-кечирганларини ҳикоя қилади. Шу жиҳатдан асар автобиографик (таржимаи ҳол) характерини касб этиши билан ҳам аҳамиятли.

Энди асар матни, аниқроғи унинг илмий-танқидий матни билан боғлиқ жиҳатларга тўхталайлик.

XX аср ўзбек ижодкорларидан ҳеч бирининг на шеърӣй ва на насрий асари илмий-танқидий матн бўлган эмас эди. Бу биринчи тажриба матншуносликдаги мавжуд мумтоз наср намуналарини танқидий матнларига таянган ҳолда амалга оширилди.¹ Биз ана шу тажрибалардан унумли фойдаланиб, XX аср ўзбек насри намунасига яъни, А.Қаҳҳор асарларига нисбатан қўлладик.

Қаҳҳор насрининг баъзи матний хусусиятлари, жумладан вариантлар юзага келиши ва ёзувчининг таҳрир маҳорати ҳақида баъзи тадқиқлар маълум (бу ҳақда ўрни билан тўхталамиз). Бироқ, шу кунга қадар ёзувчи асарларининг айнан қўлёзма ва матнларига оид изчил илмий ишлар амалга ошган эмас эди. Ваҳоланки, архивда муаллиф асарларининг бир қанча дастхат (автограф) нусхалари мавжудлигини эслатдик. Уларга кўра “Ўтмишдан эртаклар”, “Муҳаббат” қиссаларининг илмий-танқидий матнлари, “Сароб” романи, “Зилзила”, “Қотилнинг туғулиши” қиссалари ва “Ташвиш” пьесасининг қисқамали матнлари ҳозирланди. Аввало, “Ўтмишдан эртаклар”нинг кўлами, ғояси, бадияяти, тили ва ёзилиш усули қўйлаб тадқиқларга муносиб манба бўлиб хизмат қила олади. Лекин бу каби тадқиқларни тўласича амалга ошириш учун, аввало, асарнинг саҳиҳ матни – илмий-танқидий матн зарур. Қиссанинг эса уч дастхат нусхаси сақланган (иккиси араб, бири рус графикасида). Адиб ҳаётини ақс эттирувчи бу асарнинг қўлёзмалари сақланиб қолгани сабабли, қайси ўринларига ёзувчи қай даражада ўзгартиришлар киритгани маълум бўлади. Қўлёзмаларнинг саҳифаларида муаллиф томонидан сатрлар ўчириб тузатилган, таҳрир қилинган; баъзиларига эса қўшимча варақчалар ёпиштириб, матн қўшилган. Улар ҳаммаси ушбу сатрлар муаллифи томонидан амалга оширилган қиссанинг илмий-танқидий матни² учун асос бўлиб хизмат қилди.

¹ Масалан: Алишер Навоӣй. Махбубул-қулуб. Возлюбленный сердце. Сводный текст подготовил А.Н.Кононов. –М.Л.: Изд.АН, 1948.

² “Ўтмишдан эртаклар” қиссасининг илмий-танқидий матни ва илк варианты. Тузувчи-тайёрловчи: О.Жўрабоев. –Тошкент: Tamaddun. 2011. -168 бет.

Сохадаги бу “биринчи тажриба” борасида мулоҳазалар баён қилинган чиқиш ҳам қилинди¹. Масала моҳиятидан келиб чиққан ҳолда баъзи янглиш анланган ўринларга шу ўринда изоҳ бериб ўтамиз.

Адиб қўлёзмаларини илмий тавсифлаш давомида “Ўтмишдан эртақлар” қиссасининг қўлёзма ва босма нусхалари матни устида ишлашга ҳам тўғри келди. Натижада бирмунча тафовутлар борлиги кўрилди ва илмий-танқидий матн тузиш режаси пайдо бўлди.² Шу тариқа, бир йил муддат давомида ушбу тадқиқ юзага келди. Энди мазкур қиссанинг қўлёзма-дастхат нусхалари ва барча нашрлари ушбу сатрлар муаллифи уй-музейга боргунча ҳам бор эди. Шу вақтгача бирор марта ёзма тугул ҳатто оғзаки равишда ҳам ёзувчи асарларини илмий-танқидий матн қилиш фикри билдирилмаган. Нима учундир 2011 йилга келиб, айнан танқидий матн амалга ошгач, уни гоёси-ю, бошланмасини бошқага нисбат берилгани ажаб!..

Шунингдек, нашрдаги “имловий хатолар”ни қисса муаллифининг ва илмий-танқидий матн тайёрловчисининг хатолари тарзида берилади. “Абдулла Қаҳҳорнинг саводхонлигини шубҳа остида қолдириш нотўғри”лиги эса ҳақли таъкидланган. Имло қоидалари ва шевага оид сўзларга доир мулоҳазалари билан масала яратилаётган ўринга тақризчининг ўзи асосан жавоб берган. Албатта, ушбу тадқиқда техник жиҳатдан айрим хатоларга йўл қўйилган. Зероки, ҳар қандай тадқиқот ҳам у ёки бу нуқсондан ҳоли бўла олмайди. Хатолар, “жуда кўп ва ниҳоятда ибтидоий” бўлмаса-да, бор эди.³

¹ Нусратулло Жумахўжа. Янги танқидий матн // ЎзАС. 28 октябр. 2011.

² 2007 йили “Б8-Ф8-023 Абдулла Қаҳҳор уй-музеи фондида сақланаётган қўлёзмаларни илмий ўрганиш ва каталогини нашрга тайёрлаш” мавзuidaги фундаментал грант уй-музей тарафидан ютиб олинади. Аммо илмий лойиҳа раҳбари ишни дастлабки йилиёк ташлаб кетади. Шунда, адабий маъба ва матнлар билан ишлаш борасида етарли ходимлар мавжуд бўлган, Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейига мурожаат қилинади. 2009 йил устоз С.Ҳасанов лойиҳа иштирокчиси сифатида лойиҳа илмий раҳбарлигига каминани тавсия этдилар. Тадқиқотнинг мақсад ва вазифаси эса, номидан ҳам кўришиб турганидек, ёзувчи архив материаллари (асосан, эски ўзбек ёзувидаги ҳужжатлар)ни илмий тавсифини тайёрлаш ва каталог тартибида нашрга ҳозирлаш бўлиб, лойиҳа доирасига адиб асарларининг илмий-танқидий матнини ҳозирлаш ҳам, нашр этиш ҳам кирмас эди.

³ Матннинг кейинги саҳиҳ нашрида улар буткул тузатилган: Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Ўтмишдан эртақлар. Нашрга тайёрловчи, изоҳлар муаллифи ва илмий-танқидий матнларни тузувчи: О.Жўрабоев. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. 88-227-бетлар.

Бирок, соф илмийлик нуқтаи назаридан ёндашилса масала ўз-ўзидан ойдинлашар, муаммо яратишга ўрин қолмас эди. Атоқли рус олими Д.С.Лихачев матншуносликнинг вазифалари ҳақида тўхта-лар экан, матншунос асар муаллифининг истагига қарши ўларок, китобхон учун мўлжалланмаган қораламаларни тадқиқ этиш орқа-ли, асар матнининг тарихини ўрганиб боришини таъкидлаган эди.¹

А.Қаҳҳорнинг қўлёзма (қоралама)лари оддий эски ёзувда эмас, ўқилиши бирмунча мушкул араб алифбосига асосланган ислоҳ этилган эски ўзбек ёзувида эканлиги аввалроқ эслатилди. (Ҳатто, мутахассислар кўриб тегишли хулоса чиқаришлари учун 1-қўлёзма (Қ1) нусханинг дастлабки уч қисми факсимилье тарзида китоб охи-рида берилган ҳам эди.) Бундай матн билан ишлаш жараёни му-раккаблаштириши билан бирга, баъзи мунозарали ўринларни ҳам юзага чиқарди.

Танкидий матн тузиш принципидан келиб чиққан ҳолда, таянч қўлёзмада сўзлар қандай ёзилган бўлса шундай табдил қилиб бер-дик (*келматти*, *урмакчи*, *икави*, *дўкан*, *топилабермади*, *даррав*, *ўти-ришитти*, *кетаётитти* каби), нусхалар аро фарқни эса (улар юзлаб) матн остида изоҳ тарзида кўрсатиб кетилди. Шунингдек, асос нусха-да муаллиф томонидан қўлланилган тиниш белгилари (“нуқта”, “вер-гул”, “сўроқ”, “ундов” кабилар) ҳам жорий нашрда айнан сакланди.

Зероки, матншуноснинг бош вазифаси матнга хиёнат қилмаслик ва асл нусхада қандай берилган бўлса, нусхалар аро фарқлар билан илмий-танкидий матнда кўрсатиб боришдир. Бу ишда ҳам шунга рия қилинган. Имло хатоси дейилаётганларнинг аксари аслида хато эмас, у матннинг бори.²

Модомики, муаллиф ўз асарининг бир қанча ўринларида қои-даларга мувофиқ бўлмаган ўз ёзма услубини саклаган экан, нега уни, асл матнга хилоф ўларок, сунъий равишда имло қоидаларига мослаштириш керак?! Масалан, “*қоқмади-я*” сўзи муаллиф дастха-тида “и” (йо) ва “я” (“йо”, “хойи хавваз”) ўртасига чизикча (дефис) қўйиб ёзилган. Шунинг учун, биз ҳам айнан бердик.

Бирок, “*қолдийу*”, “*бўлдийу*”, “*бўлиттийу*” каби сўзларда эса чизикча йўқ, “йо” ҳарфининг тепасига “у” ўқилиш белгиси қўйилиб

¹ Д.С.Лихачев. Текстология. Краткий очерк. –М-Л.: Наука, 1964. С.5.

² Бу борадаги холис фикрлари учун М.Қўчқоровага миннатдорлик билдираимиз. У ўз монографиясида бунга махсус тўхталган («Ўтмишдан эртақлар» тадқиқи..., 93-96-бетлар).

кетилаверган. Замонавий имло қоидасига биноан бу сўзлар “қолди-ю”, “бўлди-ю”, “бўлибди-ю” тарзида ёзилиши кераклигини биламиз. Муаллифнинг автограф матни бунга йўл қўймайди-да!..

Илмий нашрда, хусусан илмий-танқидий матнда аслият сақланмоғи зарур. Асарнинг оммавий адабий-бадий нашрларида эса имло қоидаларига таяниб иш кўриш мумкин. Бунда ҳам барча ўринларда эмас. Негаки, ёзувчининг ўзига хос сўзлари ва топилма иборалари тахрирдан зарар кўрмаслиги лозим.

Диққат этилиши керак бўлган яна бир жиҳат шуки, муаллиф асарда тасвирлаётган давр муҳитини яратиши учун қаҳрамонни ҳам ўша давр ва маконга мувофиқ гапиртиришидир. Мисол учун, ёзувчи бир ўринда қўқонликлар шеvasига хос “*эртагаси*” сўзини қўллайди. Қисса нашрларида бу сўз адабий тилга мувофиқ “*эртасига*” деб ўзгартирилган. Ёки, “*шўрва солди*” ибораси “*шўрва қайнатди*” дея “тўғриланган”. Агар шундай ўзгаришлар бутун асар матни бўйлаб амалга оширилса, ёзувчининг ўз тили, нарса ва ходисаларни англатишдаги ифода мароми, услуби бузилмайдими?!

Айниқса, “Ўтмишдан эртақлар” – бола кўзи билан кўриладиган воқеалар, бола тили билан бериладиган асар эканлигини назардан соқит этмаслик зарур. Биографик характердаги асарларда бу жиҳатга диққатли бўлиш тақозо этилади. Чунки, бу асар, бадий бўлиш билан бирга, ўз навбатида XX аср бошларидаги халқимиз тарихининг бир қанча лавҳаларини акс эттирувчи қийматга ҳам эгадир.

Устига устак, “яхшигина сўзбоши мақола”даги росмана ташаккур изҳори “илтифот” ҳисобланиши қизиқ. Ёхуд, сўзбошида тадқиқот юзасидан қилинган иш ва изланишнинг асосий моҳиятини ёзиш, олим ўзи кузатган ва ўрганган материални баён қилиб бериши “менга ургу кучайгани” бўладими?! Ажаб хулоса... Проф. Ҳамид Сулаймон ҳам “Хазойинул-маоний”ни ўзи тайёрлаган нашрининг сўнгсўзида бу ишда “қимматли фикр ва ажойиб мулоҳазалар билдирган”, ҳамкорлик қилган ва ёрдамлаган бир неча олимларни санаб, уларга ташаккур билдирган-ку?!¹

Шунингдек, “нозик масала” дея сергакликка чорланаётган “китобнинг муаллифлиги масаласи” эса ундан-да ажаб!..²

¹ Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. IV жилд. –Тошкент, 1960. 842-843-бетлар.

² “Ўтмишдан эртақлар” кассасининг илмий-танқидий матни ва илк варианты» (Тошкент: Tamaddun, 2011) номли китобнинг муаллифлигини тортишиш ўринсиз.

Энди, ушбу нашрнинг адабий-бадиий эмас, ҳатто илмий-оммабоп ҳам бўлмай, 100 ададдагина чоп этилган *илмий нашр* эканлигини кўздан қочирмаслик керак. Лекин, бу жавоблар ҳам қониқтирмас; рус тилидаги аннотацияда, “книга”дан сўнг “подготовленный” сўзи тушиб қолиб, балки таҳрирда хато ҳам ўтгандир. Бирок, китобнинг 10-саҳифасидангина асар матни бошлангани ва 9-саҳифада эса йирик ҳарфларда: “Абдулла Қаҳҳор. ЎТМИШДАН ЭРТАКЛАР (саргузашт қисса). Илмий-танкидий матн. Тузувчи: Отабек Жўрабоев”, 130-саҳифада эса: “Абдулла Қаҳҳор. ЎТМИШДАН ЭРТАКЛАР. Илк вариант (дастлабки уч қисм) факсимилеси билан нашрга тайёрловчи: Отабек Жўрабоев” дейилган-ку! Қани, эътирозга сабаб бўлаётган, муаллиф номини кўрсатиш борасидаги таомил ёки қоида бузилганлиги?..

Фикримизча, танкидий матнга муаллиф қаламига мансуб асл матнни тузиш йўлидаги матншуноснинг уриниши дея қаралмоғи тўғри бўлади. Шунда ҳам зинҳор-базинҳор, тузувчи мукаммал матн яратдим, дея даъво қилолмайди. Чунки, ижодкорнинг қўлёзмалари устида ишлаш давомийдир ва бугун мукаммал нусха дея қаралган ҳамда илмий-танкидий матнга асос бўлган қўлёзмадан ҳам аҳамиятлироқ манба эртага топилиб қолиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Бирок, мавжуд қўлёзма матнлар бор экан, матншуноснинг олдида учта муҳим вазифа туради¹:

- 1) Асарнинг асосий (таянч) матнини аниқлаб олиш;
- 2) Матнга муаллиф ихтиёридан ташқари янглиш ўринлар қилиб қолиб-қолмаганлигини танкидий ўрганиш;
- 3) Шундай янглиш ва хатоликларни батараф қилиб каноник матнни белгилаш.

Сўз мавзуи қисса ҳам ёзувчи тарафидан бир неча вариантда яратилган ва улар танкидий матн учун асос бўлган. Лекин, асарнинг “илмий-танкидий матни ҳам Абдулла Қаҳҳор қаламига мансуб” деган фикр ножоиз. Агар адиб ўз асарининг танкидий матнини яратган бўлса, олим шу ишга қайта қўл урармиди?! Биз томонимиздан,

Танкидий матн тузган ва нашрга ҳозирлаган мутахассис кссага асло муаллифлик даъвосини қилмайди.

¹ В.С.Нечаева. Проблема установления текстов в изданиях литературных произведений XIX и XX веков / В книге: Вопросы текстологии. –Москва: Академия наук, 1957. С.37.

энг аввало, таъкидланган қондалар асосида қисса матни ўрганилди. Асосий (таянч) нусха аниқланди ва бу нусхани ҳам бошқа қўлёзма вариантлар билан қиёслаб чиқиб, каноник матн ҳолига келтиришга ҳаракат қилинди. Бунинг учун мумтоз асарларнинг танқидий матнларини тузиш услубини ХХ аср ўзбек насри намунасига қўлланди ва бу ишда манба – ёзувчи киссасининг дастхат-қўлёзмалари ҳамда асар нашрларини қиёслаш имконининг мавжудлиги асос бўлди. Ана шу каби жиҳатлар ва Абдулла Қаҳҳордай сўз санъаткори асарининг тили, услуби, бадиияти ҳамда таҳрир масалаларини тадқиқ этувчилар учун муносиб манба бўлажак асл матн ёки муаллиф матнига энг яқин матн яратиш мақсад эди.

Муқовада тайёрловчи-тузувчининг номи кўрсатилиши эса жаҳон китобатчилигида кузатиладиган ҳол. Узоққа бормайлик, Бобур девонининг Ш.Ёрқин томонидан амалга оширилган Кобулдаги харикки¹ ва Б.Южелнинг Истанбул нашрида² ҳам тайёрловчи номи муқовада кўрсатилган. Яна, юргимиз тарихига оид манба “Мунтаҳобут-таворих” танқидий матнининг Токиода амалга оширилган нашр муқовасида ҳам тайёрловчилар номи берилган³. Ёки, машҳур асар “Мажолисул-ушшоқ”нинг Техрон нашри⁴ муқовасида ҳатто муаллифи (Камолиддин Хусайн Гозургоҳий) берилмай, асар ва уни нашрга тайёрловчи номи кўрсатилган, холос. Ва бу жиҳат асар муаллифларининг шаънига ҳам, нуфузига ҳам ҳеч соя ташламайди.

Худди шунингдек, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам!⁵

¹ Девони Захириддин Мухаммад Бобур. Бо муқаддима, муқобала ва тасҳих Шафика Ёрқин. Кобул 1362 (1983); Дарё дар гуҳар. (Девони комил Захириддин Мухаммад Бобур.) Бо муқаддима, муқобала ва тасҳих Доктор Шафика Ёрқин. Кобул 1387 (2008).

² Babur divani. Gramer, Metin, Sozluq, Tipkibasim. –Ankara, 1995.

³ Muntakhab al-tawarikh. Vol.I. Muhammad Hakim khan. Edited by: Yayoi Kawahara & Koichi Haneda. Tokyo, 2009; Muntakhab al-tawarikh. Vol.II. Muhammad Hakim khan. Edited by: Yayoi Kawahara & Koichi Haneda. Tokyo, 2006.

⁴ Мажолисул-ушшоқ (Тазкираи урафо). Асар: Амир Камолиддин Хусайн Гозургоҳий. Ба эҳтимоми: Фуломризо Табатабойи Мажид. 1376 (1998).

⁵ Қолаверса, баҳс мавзуи китобнинг муқовасида рангли расм ҳам берилиб, охирги маълумотлар саҳифасида у рассом А.Абдуллаев каламига мансуб А.Қаҳҳор портрети эканлиги таъкидланган. Айтгандай, “мусаххих белгиланмаган” деган илдоага хилоф ўларок, худди ўша ерда муҳаррир (О.Давлатов) ва мусаххих (Г.Емберганаева) номлари кўрсатилган.

Шунингдек, машинкаланган нусхани “қўлёзма деб аташ ўринли эмас”, “автограф терминини қўллаш мақсадга мувофиқ” деган мулоҳаза ҳам билдирилади. Биз машинкаланган нусхани “қўлёзма” деганмиз. Калима ўлароқ “*дастхат*”, “*қўлёзма*” ва “*автограф*” сўзлари моҳиятан бир маънода бўлиб, матншуносликда улар истилоҳ ўлароқ, қўлланиш ўрнига кўра ҳар бири ишлатилаверади. Тилимизнинг янги изоҳли лугатида ҳам “қўлёзма”га уч маънода изоҳ берилган: “1. *Илмий, бадий, тарихий ва ш.к. асарнинг қўлда ёзилган ёки ёзув машинкасида ёзилган, компьютерда кўчирилган матни, нусхаси...* 2. *Қўлда ёзилиб, китоб шаклига келтирилган асар; ёзма ёдгорлик...* 3. *Ноширликда: муаллиф томонидан нашириётга тақдим этилган матн...*”¹.

Шу билан бирга, танқидий матнда “*нотаниш*”, “*тушунарсиз, изоҳталаб*” дейилган сўзларнинг аксари ҳам шу лугатда мавжуд (“*қулантаёқ*”, “*ҳаси*”, “*тархашлик*”, “*пояки*”, “*сепсилди*” каби). Бадий адабиётда ҳам бу сўзлар ишлатилади. Мисол учун, “*қулантаёқ (ёки, қулантаёқ)*” сўзини Шойим Бўтаев “*Кўрғонланган ой*” романида қўллайди.²

Матншуносликда асар вариантлари унинг илмий-танқидий матнини яратишда асос омиллардан. Лекин, фақат шу жиҳатнигина ушбу асарлар танқидий матнини яратишга сабаб бўлди, десак у қадар тўғри эмас. Негаки, яна таҳрир масаласи ҳам бўлиб, асарнинг қўлёзма ва босма нусхалари саҳифаларида улар бир талай. Шунингдек, асар нашрларида тушириб қолдирилган ўринлар ҳам илмий-танқидий матнда ўз аксини топган.

Мисол учун, “*Ўтмишдан эртақлар*” қиссасининг бошланиш қисмида муаллиф кириш сўзи учун узок изланган ва тараддудланганини юқорида эслатдик. Буни исботловчи ҳужжатлардан бирида киришнинг 15 варианты бор (ҳужжат №3280). Асар таркибидаги ҳикояларнинг вариантлари эса ўзаро қиёсий таҳлилга эҳтиёж туғдиради. Таҳрирлар ўрнини асарнинг қўлёзма ва босма нусха саҳифаларини диққатли кузатган ўқувчи илғамай қолмайди. Ўз навбатида дастхатлар бу таҳрирларнинг қанчалик қизиқарли ва муҳим эканлигини кўрсатади. Масалан, “*Арафа*” ҳикоясида ёзувчи бир персонаж – Саидақбархон эшон ҳақида ёзар экан, унинг ёш Абдулла билан

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати, 5-жилд. –Тошкент, 2008. 405-бет.

² Ш.Бўтаев. *Кўрғонланган ой*. Роман. –Тошкент: Шарқ, 1998. 10-бет.

кўл бериб кўришганини, кафти жуда юмшоқ бўлиб, унга бу хурматли муносабат ёққанини тасвирлайди (хужжат №3293). Аммо, кўлёманинг кейинги ўрнида мазкур қисм устозига нисбат берилиб, “Муҳаммаджон қори” ҳикоясига ўтказилади (хужжат №3295).

Ёки, асарнинг дастхат матнида тугал таҳрир этилмай ноаниқ бўлиб қолган ўринларни, муаллифнинг ўзи босма нусхада ҳал этган. Айтайлик, “Тешиктош” ҳикоясида асар қахрамони – Бабар мардикорликка пул берганини айтади (хужжат №3290). Ҳикояда тасвирланишича бу вақтда қиш эди. Аммо, кейинги “Оқ пошшонинг арзандаси”да мардикорчилик воқеаси ёзда кўтарилгани билдирилади (хужжат №3291). Шунинг учун, А.Қаҳҳор Бабарнинг юзбошига мардикорлик учун пул берган ўринни босма нусхага киритмаган. Яна, “Худо” ҳикоясидаги меҳмон келганда кампирнинг дилхиралик чиқариш ҳодисаси ҳам бу ёзмаларда икки хил берилган.

Бу каби таҳрирлар кўп. Уларнинг аксар қисми ёзувчи томонидан амалга оширилган бўлса-да, баъзилари муаллиф вафотидан кейин ҳам рўй берган.

Абдулла Қаҳҳор тил ва сўзга жуда диққатли муносабатда эди. Ушбу асарнинг ҳам бир қанча ўринларида нозик маъноли жумла, ибора ва сўзларни ишлатган. Ишлатганда ҳам тежаб-тергаб, жойига қўйиб ишлатган. Мисол учун, “Муҳаммаджон қори” ҳикоясидаги қорига рақиб ака-ука ҳақида ёзувчининг “*Бухорода ўқиб келган*” жумласи босма нусхаларда (ноширлар томонидан) “*Бухорода таҳсил кўрган*”га ўзгартирилган. Лекин, кейинги ўринда, бу жумла яна қайтарилади. Ваҳоланки, муаллиф дастхатидаги матн тўғри эди. Негаки, аввало, “*ўқиб келган*” билан “*таҳсил кўрган*”нинг фарқи бор. Қолаверса, ана шу фарқдаги нозик маънони кўзда тутган адиб бир жумлани икки бора ўринсиз такрорламайди.

Ёки, асарнинг 1988 йилги нашрида шу ҳикоядаги “*Ҳаммамизни домла мумкин қадар қаттиқроқ шовқин солиб ўқишга мажбур қилар эди*” ўз жойида эмас, битта гапдан кейинга олинган. Бу билан эса ёзувчи кўзлаган мазмунга путур етказилган.

Ёхуд, айрим сўзларни ўзгартирилиши. Масалан: *эртагаси* – *эртасига*, *қилаётинти* – *қилаянти* (ёки *қилаятибди*), *босмакчи* – *босмоқчи*, *устумига* – *устунига*, *атала солиб* – *атала қуйиб*, *ҳол-бақудрат* – *баҳоли қудрат*, *ҳечам бўлмаса* – *ҳеч бўлмаса*, *суяк шўрва солди* – *шўрва қайнатди* кабилар. Аслида бундай сўз ва ибо-

ралар, баъзиларга кўра имло хатоси бўлмай, муаллифнинг ўз сўзлашув ва ёзув услубига хосликни кўрсатади.

Сўз мавзуи таҳрирларнинг бир қисми муаллиф вафотидан кейин ҳам рўй бергани сезилади. Қаҳҳор асарнинг кўп ўринларида нозик маъноли ибора ва сўзларни жойига қўйиб ишлатган. Мисол учун, ҳамма нашрларда “дўппи” сўзи берилган (“Валихон сўфи” ҳикояси). Албатта адабий тил нуқтаи назаридан бу тўғри. Лекин, қўлёзмада ёзувчи муаллиф гапидагина “*дўпти*” деб беради, қахрамон нутқида эса “*тўпти*” деб ёзилган. Яъни, яратилаётган образ ўз макони шеvasига мувофиқ сўзламоқда.

Ёки, “*вағиллаш*” деган сўзни ёзувчи бир неча бор қўллайди. Бир ўринда Ғаффоржон “*вағиллаб*” (112-бет), бир ерда Хайри “*вағиллар*” (137-бет), тўрт жойда эса кампирни “*вағиллаган*” ини келтиради (122, 123, 124, 126-бетлар). “Дахшат” ҳикоясида эса адиб бу сўзни шамолга нисбатан ишлатган. Демак, бу сўз хунук овоз чиқариш маъносида берилган. Мазкур сўз кейинги давр ижодкорларидан Анвар Обиджон хотираларида ҳам шу тарзда учрайди.¹

Энди бевосита ижод жараёни ва асар ёзишнинг ўзига хослиги нуқтаи назаридан келиб чиқиб, матн масалаларига ёндашилса ҳам А.Қаҳҳор ҳар бир асарини ёзишга шунчаки эмас, балки ҳар бир детал ва воқеалар силсиласига алоҳида эътибор билан қараганига шохид бўламиз. Асарида ўзига ёқмаган детал, ёхуд воқеалар бўлса, ўша ўринни муаллиф яна қайтадан ёзишга киришган. Шу сабабли ҳам Абдулла Қаҳҳор асарларининг кўплаб вариантлари вужуд келган. Сервариант “Ўтмишдан эртақлар”ни ҳам соф илмий-назарий қарашлар асосида тадқиқ этиш ёзувчи ижодий лабораториясини чуқур ўрганишда муҳим омил ва асос бўлади.

“Қотилнинг туғулиши”, “Зилзила” ва “Муҳаббат”

“Қотилнинг туғулиши” қиссасининг қўлёзмаси сақланмаган, китоб ҳолида эса 1933 йил чоп этилган² холос. Шундан сўнг, на

¹ А.Обиджон. Ажинаси бор йўллар. –Тошкент: Ўзбекистон, 2015. 168-бет.

² Абдулла Қаҳҳор. Қотилнинг туғулиши. Ўз ССЖ Давлат нашриёти. –Тошкент-Боку, 1933. 3-41-бетлар. (1928-1940 йилларда амалда бўлган лотин алифбоси асосидаги ўзбек ёзувида чоп этилган.)

муаллиф, на унинг тадқиқотчилари бу асарга мурожаат этишмаган.¹ Фақат, ёзувчи таваллудининг 80 йиллиги муносабати билан у “Шарк юлдузи” журналида Кибриё Қаҳҳорова томонидан қайта эълон қилинган (1987 й., №9). 2015 йилда илк нашр ва журнал нусхасини ўзаро қиёслаб, нашрга ҳозирладик.²

Қиссада мустақил ҳаёт йўлида адашган Саттор исмли йигитнинг бошидан кечирганлари, унинг фожиаси ҳикоя қилинади. Назаримизда, асар нафақат 1930 йиллар балки ҳамма даврларда ҳам инсон ва унинг тарбиясида жамият ва муҳитнинг тутган ўрнини кўрсатиш нуқтаи назаридан долзарбдир. Асарда образлар силсиласи, сюжет линияси, композиция ва ечим бор. Қаҳрамонлар тасвири ва воқеани баён қилиш услуби анча равшон берилган. Шу билан бирга, у ёзувчининг илк ижодий машқларидан бўлгани сабабли баъзи тугалланмаган ўринлар, маромига етмаган тасвирлар ҳам кўзга ташланади.

Муаллиф 1930 йиллардаги ижодиди турли хил услубларни қўллаб кўргани ушбу қиссаданок сезилади. ““Қотилнинг туғулиши”да ёзувчи энг қийин, кўп ёзувчиларга насиб қилмаган йўлдан юрди. Ўз қаҳрамонининг ички дунёсига назар ташлади”, дейди Саид Аҳмад.³ Ҳақиқатан ҳам қиссада маҳорат билан қаҳрамоннинг ички олами, руҳиятини тафтиш этишга интилинган. Лекин, “даврнинг буюк чақириқларига лаббай деб жавоб бермаган бу қиссани танқид гурзи билан кутиб олди. Салбий қаҳрамон асарнинг бош персонажи бўлишга ҳақсиз, дедилар”⁴.

Асарда тугал образлар ва мантикий изчиллик кўриниб туради. Аввало, асар ошқора руҳи нуқтаи назаридан бутун бошли панфлет, ҳаттоки фожеий панфлетга ўхшайди. Ўз даврининг турли табақа кишиларини ҳажв қилган. Шунингдек, жамиятни ўзини ҳам ҳажв этган. Фақат, у ички, ботиний чизгиларда кўринади.

¹ Биргина Ҳ. Абдусаматовнинг “Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк” китоби (-Тошкент: Бадиий адабиёт, 1960) ва Й. Солижоновнинг ““Қотилнинг туғулиши”дан “Сароб”гача” мақоласида (Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. №6) қисса ҳақида эсланган.

² А. Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Қотилнинг туғулиши. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. 7-51-бетлар.

³ С. Аҳмад. Ижод ва жасорат сабоғи // ЎЗАС. 1992, 18 сентябрь.

⁴ С. Аҳмад. Ўша мақола.

Ҳажвий воқеа, умуман қисса воқеаларининг кўп қисми, асосан ўша давр жамиятига эскилик қолдиги сифатида бўлган такада содир бўлади. Бу ерда савдогар ҳам, собиқ полициячи ҳам, темир йўл ходими ҳам, махсум домла ҳам, ҳаммол ҳам, девона ҳам бор: Уларни кўкнори ва унинг кайфидаги алдам-қалдам воқеалар бирлаштириб туради. Саттор уларга тасодифан ошно бўлиб қоладию, *“бахт излаб юргандини ҳам унутди”*. Чунки у *“оламнинг коридан хафа эмас, аламзада ҳам эмас; фақат бахт излаб жасҳонгаишта бўлган йигит”*.¹

Саттор саргузашт излаб колхозга боради, поездлар бўйлаб кезади, сандираклайди. Худпарастлик сари илдамлайверади. Нагжада, ўз нафси туфайли, ўғирликка қўл уриб, поезд тагида қолиб, оёқларидан ажралади. Унинг бирдан-бир дўсти – ити тарк этмайди. Аммо такадаги “нондўстлари”нинг гапи билан у ўз дўстини ўлдиради. Мана – қиссанинг нега *“Қотилнинг туғулиши”* дея аталишининг сабаби. Саттор, ит бўлса-да, вафодор дўстининг қотили бўлиш даражасига етди; бир қотил жамиятда пайдо бўлди. Унинг учун энди ҳеч қандай муқаддас тушунча ҳам, ишонч ҳам йўқ.

Сатторни, така қоровули Асрорбобони, чаладевона Қундузхонни тугал образлар дейиш мумкин. Уларнинг хатти ҳаракатлари, гап-сўзлари жуда жонли чиққан. Ёзувчи тасвирида ортиқчалик йўқ.

Бир ўринда Қундузхонни дуо ўқиб, вазифа бажараётган ҳолати тасвирланади. Саттор ундан нима билан шуғулланаётганини сўраса: *“Ўт, тошингни тер, ювуқсиз”* деб хайдайди. *“Аммо энди гўё иу дуони билиши билан Саттор олдидан фахрлангандай товушини чиқариброк ўқиди”*. Саттор тушунмагач, дона-дона қилиб ўқийди, аммо *“худди билмасдан бир ножўя иш қилиб кўйгандай оҳангда Саттордан сўради: – Таҳоратинг борми? Бу чилкафи шариф-а, ҳазил гап эмас!”* дейди.²

Бу билан девонафеъл бўлса-да, Қундузхон эътиқодни бутун тугади, азиз дуоларга эҳтиромда бўлади. Саттор эса фақат кулади. Лекин уни ҳам *“бу дуода ўхшаш товушларнинг қўблиги бир ёқдан кулгисини қистатса, иккинчи ёқдан юрагига ваҳима солади”*.

Ёзувчи бу детални комик вазият туғдириш учун тасвирлаётгани аён. Бироқ, ўша давр кишиларидаги эътиқод тушунчасини ҳаққоний лавҳада бера олган ва бу билан инсон учун энг қийматли масала

¹ А.Қаххор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Қотилнинг туғулиши..., 14-бет.

² А.Қаххор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Қотилнинг туғулиши..., 17-бет.

ниҳоятда нозик эканлигига ишора қилган. Шу билан бирга, “чил-коф” (кирк коф) чиндан ҳам мавжуд дуо-қасида бўлиб, “фақат яхши ниятларни амалга ошиши учун ўқилади”.¹

Асарда қабристон билан боғлиқ тасвир ва лавҳа борки, ундан ёзувчи янада унумли тарзда анча йил кейин “Даҳшат” ҳикоясида фойдаланган. Қиссадаги бир персонаж Махсум “*таъяга келганда унинг аҳли билан қўшилиб, уларнинг ичида йўқ бўлиб кетадир... У бир келганда офтобшувоқда атрофига Саттор, Қундузхонларга ўхшаганларни тўплаб, бир йигит ўзининг ёвюраклиги Умархонга қандай манзур қилганлигини айтиб берган... Бу ҳикояни фақат махсум айтса, жойига қўядир. У қабристоннинг ваҳималарини, шамолнинг шиддатини, қозон остида ёниб турган ўтнинг қизғини ишўласида қабрларнинг кўринишини, у йигит қабристонда тиширган ошини еб, қолганини хонга қандай олиб борганини шундай ҳикоя қиладирки, юраксизрак одам бўлса, дод деб юборадир...*”²

Мана шу шамол эсаётган ваҳимали кечада қабристонга бориб ош пишириб келиш воқеаси кейинчалик муаллиф томонидан “Даҳшат”да Унсинни кумғонда чой қайнатиб келишига айлантирилади.

О.Шарафиддинов эса ”Даҳшат”нинг ёзилишига, халқ ўртасида анча кенг тарқалган, тунда гўристонга бориб тобутга пичоқ санчиб келмоқчи бўлган одам ҳақидаги ривоят туртки бўлганини таъкидлайди.³ Яна у, А.Қаҳхорнинг “Фаргона ҳикоялари” деган умумий ном билан туркум ҳикоялар ёзмақчи бўлганини, айнан шу гўристон, тобут ва пичоқ билан боғлиқ “Хоннинг эрмаги” сарлавҳали қайдлар қилганини эслайди.⁴ (Бундай туркумда ҳикоялар эмас “Ўтмишдан эртақлар” қиссасини яратиш тарихини аввалги фаслда ёритдик.)

Худди шу “қабристон мотиви”дан Ойбек ҳам “Болалик” қисса-сида фойдаланган. Фақат, унда ярим кечаси қабристонга пичоғини кинидан сугуриб борган киши жинни бўлиб қайтади.⁵

¹ Раҳматуллоҳ қори Обидов, Зулайхо Обидова. Аллоҳнинг гўзал исмлари ва исми аъзам. (Зикрлар, дуолар, қасидалар, салавотлар.) –Тошкент: Мовароуннаҳр. 2005. 437-бет.

² А.Қаҳхор. Танланган асарлар. I-жилд. Қиссалар. Қогилнинг тугулиши..., 18-бет.

³ О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳхор..., 235-бет.

⁴ О.Шарафиддинов. Истеъдод жиллолалари..., 30-бет.

⁵ Ойбек. Болалик хотираларим. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995. 100-бет.

Воқеа “Қотилнинг туғулиши”да Қўқон хони Умархон даврига оидлиги таъкидланмоқда. Балки Умархон номи машхурлигидан унинг замонага ишора қилинаётгандир. Кейин эса бутунлай замони аниқ эмас шаклга келади. Бу тахлит воқеа генезиси билан қизиқсак, тарихда чиндан ҳам шунга ўхшаш воқеалар бўлганига шохид бўлаемиз. Мисол учун, Му-трибий Самарқандийнинг 1625-1627 йиллар ёзилган “Нусхайи зебойи жаҳонгирий” номли тазкирасидаги Улуғбек расадхонаси билан боғлиқ бир фожейи воқеани ф.ф.н. Исмоил Бекжон келтиради.¹ Унга кўра, шоир Шухратий Миёнколий кўрқмас киши эди. Бир окшом ўгиришда хожа Холдор унга: “шаҳид султон мирзо Улуғбек расадхонаси ичида бир кўрқинчи жой бор, ўша ергача кириб шу пичоғимни кўйиб чиқа оласанми?” дейди. Шухратий бу сўзни қабул қилиб боради, лекин ўша тунда жинлардан кўрққанидан бир кўзи айбли бўлиб қолади. Фақат, у эмас жуда кўп кишилар довюракликка тиришиб, жонларини зое қиладилар. Шулардан бири Фарҳод ҳабиса рақиби билан шартлашиб, қозик билан расадхонанинг шифтига фалак табақалари, иқлимлар сурати чизилган хонасига тунда кириб, қозикни деворга қоқаётиб, тўнининг этагини ҳам кўшиб қоқиб кўяди. Табиийки, ўрндан қалқиганда кимдир тортгандай бўлиб, ўтакаси ёрилиб, жойида жон беради. Бунга ўхшаш воқеалар кўп бўлаверганидан, Самарқанд ҳокими Ҳожибей оталиқ Дўрмон расадхонани буздириб ташлайди.

Балки, бу воқеалар оғиздан-оғизга ўтиб, воқеа туси қабристонга ўтгандир. Ҳар ҳолда бу мотив асардан-асарга кўчиб юради.

Қиссадаги яна бир детал – эски қабристондаги тулаган сағана ёнидан Саттор “янгигина паранжи”, “янги бир чиммат” топади. Кейин унинг эгаси бўлмиш – ҳушсиз бир ёш аёлни кўради. “Дахшат”да бу детал ҳам учрайди. Яъни, Унсин паранжи-чимматини беихтиёр сагананинг олдида эсидан чиқаради.

Қаранг, ҳар икки ўринда ҳам паранжи-чиммат сағана олдида. Эгалари ечиб унутган. Биринчи қахрамоннинг тақдирини ёзувчи номаълум колдирган. Унсиннинг фожейи тақдири эса маълум.

Саид Аҳмад ўттизинчи йиллар бошида А.Қаҳҳорнинг “Қишлоқ ҳукм остида”, “Қотилнинг туғулиши” қиссаларини китобхонлар қизгин кутиб олганини ёзади.² Аммо бу асарларини муаллиф “бо-

¹ И.Бекжон. Улуғбек расадхонасининг биз билмаган тарихи // ЎзАС. 1996, 5 апрель.

² С.Аҳмад. Ижод ва жасорат сабоғи...

лалик машқларим” деб қараганини ҳам таъкидлайди. Шундай бўлса-да, ёзувчи ижодий такомил йўлини кўрсатишда бу қисса жуда муҳим ўрин тутди. Унинг замонавий китобхон учун тарбиявий аҳамиятини назарда тутиб асар нашри ҳозирланган эди.

Лекин, қисса тилида 1930 йилларнинг адабий унсури сезиларли даражада ортик. Шунингдек, у Бокуда чоп этилгани боис китоб матнининг ўзида айрим янглишликларга йўл қўйилган. Журнал вариантыда уни бартараф қилишга ҳаракат қилинган бўлса-да, бунга тўла эришилмаган. Бир неча ўринларда сўзларни ўринсиз алмаштирилиши, муаллиф услуги ва тилига хилоф иш тутилгани, муҳим ўринларни тушириб қолдирилиши мавжуд. Масалан, дастлабки саҳифадаёқ қаҳрамон нутқидаги “*ҳукумат золим*” ибораси “*замон нозик*” билан алмаштирилган. Ваҳоланки, собиқ мустабид тузум – совет ҳукуматига нисбатан ёзувчи тўғри баҳо бераётган эди. Ёки, муаллифнинг ўша давр нутқиға мувофиқ феъл шаклидаги “*-дир*” кўшимчаси сунъий равишда “*-ди*”га айлантирилган (*турадир* – *туради* каби).

“Зилзила” қиссасининг эса биргина қўлёзмаси сақланиб қолган – араб ёзувидаги дастхат-автограф нусха (А.Қаҳҳор уй-музейи фонди, №3740. 44 варак). Унда муаллиф “*нўвестдан парча*” дейди ва тўрт қисмда асарни беради.¹

Англашиладики, асар тугалланмаган ва ёзувчи катгароқ бир ижодий яратмани кўзда тутган. 1959 йилда бу асар устида ишлашни бошлаган Қаҳҳор нима сабабдан уни итмомиға етказмаганлиги бизға қоронгу. Фақат, фараз қилиш мумкинки, “Ўтмишдан эртақлар” қиссаси устидаги узоқ изланиш (1960-65 й.й.) унинг вақтини кўп олган.

К.Қаҳҳорова хотираларида ҳам ёзувчи “Зилзила”ни битириш иштиёқида бўлгани эсланади.² Сталин шахсига сиғиниш йиллари ўтиши биланоқ, С.Аҳмад таърифича: “А.Қаҳҳор ҳам тўлиб турган эди... “Зилзила” аталмиш қиссани бошлади”.³ У ўз фикрини давом эттириб таъкидлайдики: ““Зилзила” ҳар қандай таъна тошларига дош берадиган, ўзини-ўзи ҳимоя қилишға қодир асардир”. Кейинчалик проф. У.Норматов ҳам қиссанинг бадиий ва ғоявий жиҳатла-

¹ Қаранг: А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Зилзила..., 52-87-бетлар.

² К.Қаҳҳорова. Чорак аср ҳамнафас..., 63-бет.

³ С.Аҳмад. Ижод ва жасорат сабоғи.

ри анча юқори эканлигини исботловчи фикрларни ўртага ташлади.¹

Чиндан ҳам “Зилзила”, шу ҳолича, маълум маънода, ўз мақсад-моҳиятини ифода эта олган асардир. Унда собиқ шўро тузуми йилларида қатагон сиёсати туфайли ноҳақ жабр кўрган ўзбек зиёлиларининг аччиқ қисмати қаламга олинган. Муаллифнинг психологик картина ярата олиш маҳорати асарнинг бир қанча ўринларида намоён бўлган. Яна кўп жиҳатдан қисса ўз қимматига эга бадиий ижод намунаси сифатида баҳоланишга лойиқ.

У дастлаб 1987 йил “Шарқ юлдузи”да (№9) эълон қилинган. Лекин унда ҳам юқоридаги қисса матнидаги каби ҳолатни кўриш мумкин. Баъзи ўринлар тушириб қолдирилган, услуб ва имлога “тузатишлар” қилинган. Мисол учун, “*Эрмат лўлаболишини қизил кўрпачасига ўраб, қўлтуғига қисди, эшик яна очилишини кутиб нари-бери юрар экан, орқасида қолаётган одамларни даҳшатли кайфиятдан қутқариш учун илжайиб...*” гапидаги “қисди” сўзидан “одамларни” гача бўлган жумла журнал вариантыда йўқ.

Умуман олганда “Зилзила”, “Ўтмишдан эртақлар” ва “Муҳаббат” қиссасидаги муаллиф услуби ва имлоси “Қотилнинг туғулиши”дан анча фарқ қилади. Албатта, у асарлар билан бунинг яратилиш оралиғи яқин ўттиз йил бўлиб, бундай фарқ юзага келиши табиий. Шунинг учун ҳам кейинги уч қисса – “Зилзила”, “Ўтмишдан эртақлар” ва “Муҳаббат”нинг матний жиҳати (қўлёзмаси, услуби, тили, имлоси, пунктуацияси)да маълум маънода ўхшашлик ва яқинлик сезилади. Шу хусусиятни “Муҳаббат” қиссасининг илмий-танқидий матнида кузатайлик.²

Асар муаллифнинг сўнгги ижод маҳсули бўлиб, А.Қаҳҳор уни деярли касал ҳолида ёзиб тугаллаган (1968). Балки шунинг учундир, айрим ўринларида маромига етмаган тасвир ва қаҳрамонлар кўзга ташланади. Бироқ, қиссада ёзувчи инсоний муҳаббат билан бирга жуда катта ижтимоий муаммони ҳам акс эттиришга ҳаракат қилгани саҳифалар оша маълум бўлади. ““Муҳаббат” қиссасида ёзувчи умрининг охирларида дилини тирнаб ётган кўпгина масалаларга севги орқали ўз муносабатини билдирган.”³

¹ У.Норматов. Тугалланмаган “Зилзила” // ЎзАС. 2007, 13 апрель.

² Қаранг: А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 228-311-бетлар.

³ М.Кўшжонов. Ижод сабоклари. –Тошкент: Ёш гвардия, 1973. 112-бет.

Қиссага айнан 1920 йил ёзилган Абдулҳамид Чўлпоннинг машҳур “Қаландар ишқи” шеърідан¹ бир мисрани эпиграф қилиб келтирилиши ҳам бир неча жиҳатдан аҳамиятлидир. Биринчи галда, *“Ажаб дунё экан бу ишқ дунёси, аё дўстлар...”* сатрининг ўзиёқ асарнинг мазмун-моҳиятига урғу бермоқда. Иккинчидан эса Чўлпон номини тиклаш ва яна унинг асарлари халқимиз маънавий мулки қаторидан жой олишига ўзига хос интилиш эди. Афсуски, қиссанинг икки қўлёмасида бу эпиграф бўлгани ҳолда, нашрларда у олиб ташланган. Фақат, илмий-танқидий матндагина у ўз ўрнига тикланди.²

Адиб қиссани яратар экан бири-биридан қизиқ хулосаларга келади, имкон қадар асарни гўзалроқ қилишга интилади. Бироқ, қисқа фурсатта, устига-устак муаллифнинг касаллик вақтларига тўғри келгани боис ҳамма ўринлар ҳам такомил эмас. Шундай эса-да, унда ибратли жиҳатлар кўп.

Қиссанинг тили Қаҳҳорга хос ширали ва сермаъно қатламга эга. Баъзи ўринларга диққат қилсак. Асар персонажларидан бири Жавлон ғирт пиёниста. Муаллиф унинг тасвири ва нутқига доир жуда ишонарли чизгиларни тортади. Пиёниста-ичувчиларнинг ибораларини унинг гапида қалаштириб келтиради: *“қатордан қолмайин” деб ичди... “сазаларининг ўлмасин” деб ичди... “дами чиқиб кетмасин” деб ичди.*³

Ёки, унинг Марғубага нисбатан айтган илмоқли захарханда гапи: *“Тўғри! – деди столга шатпалаб. – Ҳақиқатда қиз теккан! Бу қизлигида ўзини қуритиб олган, ҳозир ҳам қиз! Ий...ий... дўзахга ҳам қизлигича тушади!”*⁴

Жавлон тили орқали Марғубанинг қиёфаси тасвирланыпти ва у баҳоляныпти.

“Муҳаббат”нинг уч қўлёзма нусхаси бор. Улардан бирида “Ёлғиз ўғил” ҳикояси бўлиб (3323 рақамли хужжат), бу дастлабки вариантлардан бири. Унда Анваржоннинг отаси эмас онаси касал бўлади: Матлуба Раҳимжон қизи. Агар шундай бўлса эди, бош салбий қаҳрамон Марғуба Анварнинг аммаси эмас холаси бўлиб қолар эди.

¹ Чўлпон. Уч жилдлик. 1-ж. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994. 6-бет.

² А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат.... 229-бет.

³ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат.... 270-бет.

⁴ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат.... 271-бет.

Маълумки, бизнинг менталитетимизда хола онадек яқин. Уни салбий қилиб, қора бўёқ чаплаш хуш эмас. Аммага эса “бўлаверади”.

А.Қаҳҳор бир неча вариантда Анварнинг ҳаёт йўлида бурилиш нуқталарини ҳал қилишда муҳим роль ўйнайдиган, уни уйдан қувиб чиқарадиган, барча қариндошларга ёмоноглиқ қиладиган аёл қандай қариндош бўлиши кераклигини обдон ўйлаган кўринади. Ниҳоят, ечим аммага тўхтайди.

Умуман бу асар қаҳрамонларининг А.Қаҳҳор атрофидаги кимларгадир ўхшашлиги бор. Мисол учун, “ўрта ёшлик кўхлик” Муборакхон қайсидир жиҳатлари билан Кибриёҳонимни эслатади. Ҳакимжон эса муаллифнинг ўзини. Албатта, характер нуқтаи назаридан ва ташқи тузилишнинг баъзи қирраларига кўра.

Қиссанинг “Онаизор” қисмида Ҳакимжоннинг Муборакхонимга қарата заҳарханда гаплари бор: “*Ундақ бўлса бошидан тушайлик: саккизта хотин битта эркакнинг чўриси бўлсин, фарзанд дегани дўктўрхонага эмас, мазорларга қатнасин...*”¹

Бу иборалар таниш – “Даҳшат” ва “Ўтмишдан эртақлар”даги воқеаларга ишора қилинмоқда. Яъни, муаллифнинг ўз гапи. Фақат, персонаж – Ҳакимжон тилидан чиқяпти.

Энди матн нуқтаи назаридан баъзи масалаларга тўхталсак. Булар ёруғида қиссанинг илмий-танқидий матни қанчалик зарур ёки нозарур деган саволга жавоблар изланади.

Масалан, Мурод Али оғир бетоб бўлар экан унинг ҳовлисига одам йиғилади. Қиссанинг дастлабки (1969) ва олти ҳамда беш жилдликларида: “Анвар бориб чинор остидаги сўрига ўтирди” дейилади. Қўлёзмада эса у “ток остидаги сўрига” ўтиради.² Мантиқан ўйланса, ўзбек ҳовлиларида сўри асосан ток (узум) остида бўлади. Чинор деярли ҳовлиларга экилмайди. Демак, халқ ҳаётини яхши билган Қаҳҳорнинг “ток”и ногўғри тахрир этилган.

Ҳатто бир ўринда ғалат тахрир туфайли “*чинор издиҳом*” 1988 йилги 3-жилдда “*чинор издиҳом*”га айланиб кетган.

Ёки, нашрларда “узоқроқдан”ни “узоқдан”, “кўзиккан”ни “кўзига”, “кейин чоғроқ”ни “кейинчароқ”қа, “кўрмаганидан”ни “бўлмаганидан”га, “хўп”ни “кўп”га, “чўнқайиб”ни “чўққайиб”га, “ёғур-

¹ А.Қаҳҳор. Тапланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 254-бет.

² А.Қаҳҳор. Тапланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 230-бет.

ди”ни “ёлворди”га, “тикилиб”ни “тикилиб”га, “кезди”ни “кезишди”га, “амаким”ни “поччам”га, “тақди”ни “тиқди”га, “гаплашиб”ни “сухбатлашиб”га, “бормапти”ни “бормаяпти”га, “аямга”ни “ойимга”, “учрашни” “учрашишни”га, “бўёк ўйлаб топгунча”ни “бўёк топилгунча”га, “вакгинча”ни “вакглича”га, “билмаганидан”ни “олмаганидан”га, “муноқаша”ни “мунозара”га, “ислики”ни “искирт”га, “олам”ни “холам”га, “хужрасида”ни “хусусида”га, “сизга ким кўйипти”ни “сизга нима бўлди”га, “хайрият”ни “яхши”га, “айтиб турган”ни “атаётган”га, “бошқа”ни “бир неча”га, “титиклаб”ни “титиб”га ўринсиз ва саводсизларча таҳрир қилиб ўзгартирилган.

Бу каби таҳрирларнинг барчаси муаллифнинг ихтиёрисиз амалга оширилган. Ваҳоланки, “ўз матнининг ягона ва шубҳасиз эгаси муаллифдир. Фақат, угина у нашрдан бу нашрга матни ўзгартириши ёки ўзгартирмасдан қолдириши мумкин”.¹ Афсуски, асарнинг тилига, айрим ўринларда, баён услубига путур етказадиган бундай ўзгаришлар содир этилган. (Буларнинг барчаси қисса илмий-танкидий матнида яққол кўринади.) Ҳаттоки, бутун бошли жумлалар ва сўзларни тушириб қолдириш ҳоллари ҳам учрайди. Мисол учун, “Ҳар бошда бир савдо” ҳикоясида Анвар ва Муҳайё суҳбати бор:

– *Қани ўша оддий таёқ?—деди Муҳайё жилмайиб.*

Анвар унинг қўлини ушлади.

– Жасорат! Матонат!

Муҳайё қип-қизариб ерга қаради.

—Менинг қўлимдан нима келади...

—Қўлингиздан ҳеч нарса келмайдими? Ҳеч нарса керак ҳам эмас, менга фақат халал бермасангиз бўлди!”²

Мавжуд нашрларда остига чизилган сўзларни нега қисқартиб ташлангани бизга номаълум. Бироқ, матнга яхшироқ эътибор қилинса, улар контекст мазмунини очиш учун жуда зарурлиги сезилади.

Яна бир жойда Ҳақимжон хотирасидан уруш тасвирлари берилар экан қўлёзмадаги: “*Тутун, аланга, куйган одамлар ҳиди, харобалар...*” жумласидан “*куйган одамлар ҳиди*” бирикмаси нашрларда олиб ташланган³. Ваҳоланки, уруш қўланкасини акс эттирувчи ёрқин ифода эди.

¹ С.Рейсер. Основы текстологии. –Ленинград: Просвещение, 1978. С.14.

² А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 280-бет.

³ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 237-бет.

Умуман бу каби ноўрин қисқартиш ва таҳрирли жойлар қисса матнининг кўплаб ўрнида учрайди. Албатта, муаллиф томонидан жуда мукамал даражасига етказилмагани ҳам бунга сабаб бўлиши мумкин. Лекин асарнинг уч қўлёзмаси билан мавжуд нашрларини ўзаро қиёслаш, қиссанинг илмий-танқидий матнини тузиш керак эканлигини ойдинлаштирад эди.

Адибнинг бу қиссаси келгусида бадиият, ғоя, тил ва услуб жиҳатдан тадқиқлар объекти бўлишига ишониб қоламиз.

“Иккинчи чўққи”нинг матности сирлари

Ўзбек адабиёти тарихида росмана шов-шувлар, турли баҳс-мунозаралар, турфа хил талқинларга сабаб бўлган бир қанча асарлар мавжуд. XX асрда ана шундай муносабатларга сабабчи бўлган ва ҳануз ўз қимматини йўқотмаган асарлардан бири – Абдулла Қаҳҳорнинг “Сароб” романидир.

Асар ўз муаллифини том маънода танитди, машхур қилди. Роман 1933 йил тугатилганини назарда тутсак (бу ҳақда бироз кейинроқ тўхталамиз), ўшанда Абдулла Қаҳҳор 26 ёшда эди. Аммо, унинг адабиёт олами сари қўйилган бу дадил қадами билан, нафақат ўзбек насри балки, умумўзбек адабиётининг келажақдаги пешқадам намояндаларидан бири бўлишини ҳам белгилаб берди, десак муболаға эмас. Шуниси қизиқки, “Сароб” қанчалик баҳсларга сабаб бўлса, таҳлиллар эълон қилинаверса-да, ҳамон яна шундай баҳсу талқинларга чорлайверадиган асар бўлиб қолди. Устига-устак, муаллиф томонидан қайта-қайта қилинган таҳрирлар натижасидаги романининг уч варианты яъни, уч “Сароб” ҳам бунга кенг йўл очиб берди.

1937 йилги дастлабки “Сароб”дан йигирма йил ўтгач – 1957 йилда чоп этилган “Сароб” матн нуқтаи назаридан анчайин фарқ қилса, охириги – 1967 йил наشري ҳам бирмунча ўзгариш ва тузатмаларга эга. Албатта, бу таҳрирларнинг муаллиф томонидан кўзда тутилган маълум сабаблари бор. Уларнинг айримлари ҳақида адабиётшунослар томонидан фикрлар билдирилган бўлса-да, бироқ, таҳрирларнинг асл сабаби ва улардан кўзда тутилган мақсад фақат ва фақат муаллифнинг ўзигагина аён бўлиб қолаверади. Лекин, ҳар бир асар матни талқинга сазовордир. Талқин эса ўша асарнинг моҳият-этиборига кўра амалга оширилади. “Сароб” романи ҳам нафақат му-

аллифнинг уч тахрир-вариантга эгалиги, балки бадиияти, мавзуи, гоёси, тили ва услуги билан ҳам турфа тахлилу талқинларга муносиб асардир.

Роман ҳақида, дастлаб китоб ҳолида чоп этилганидаёқ, эътирофли чиқишлар билан бирга турли мунозарали фикрлар ҳам билдирилган. Ўша вақтда Р.Мажидий, Ҳ.Мусаев, Б.Ақбаров, Т.Жалолов, Ю.Султонов каби мунаққидларнинг муносабатлари матбуотда эълон қилинган. Кейинчалик эса, Ҳ.Абдусаматов, Л.Қаюмов, М.Қўшжонов, И.Боролина, М.Султонова, О.Шарафиддинов, Н.Шодиев, В.Смирнова, А.Геворкян, М.Алимова, П.Қодиров, У.Норматов, Б.Назаров, Н.Шодиев, Э.Каримов, Р.Қўчқор ва Х.Ҳамроқулова каби олимларнинг бу борадаги кузатишлари маълум. (Улардан айримларига, ўз мавзуимиз доирасида, муносабат билдирамиз.)

Маълумки, “роман бошқа адабий жанрлар ичида ўз имкониятларининг чексизлиги билан ажралиб туради”¹. А.Қахҳор ҳам ушбу жанр имкониятларини синаб кўриш ва у орқали асар ёритаётган даврдаги муҳим ижтимоий-сиёсий воқеликни қаҳрамонлар ҳаёти ва тақдирлар чизиги ёрдамида ифода этишга ҳаракат қилган. Тан олиш керак, муаллиф кўп жиҳатдан буни удалаган ҳам. Абдулла Қодирий романларидан сўнг бошқа росмана-жиддий роман бўлмаган бир даврда Абдулла Қахҳорнинг бу ижодий тажрибаси адабиёт майдонидаги чинакам жасорат эди. Ўзбекистон Республикаси қаҳрамони, проф. Озод Шарафиддинов мана шу ва яна бошқа жиҳатларни кўзда тутган ҳолда “Сароб”ни “Иккинчи чўққи” деб таърифлагани бежиз эмас.² Бу ўринда мунаққид Қодирийнинг “Ўткан кунлар”и романчилигимизда биринчи бўлса, “Сароб” иккинчи чўққи эканлигини кўзда тутган. Мазкур эътироф ўз асоси ва далилига эгаки, бу ҳам бўлса ёзувчи илк романидаёқ ижодкор сифатида мақсадига эришган, яъни, XX асрдаги энг яхши ўзбек романларидан бирини ярата олганлигидир.

Олимга кўра: “Ғоявий ниятнинг салмоғи, воқеаларнинг кўлами, муаммоларнинг муҳимлиги ёзувчини роман жанрида кучини синаб кўришга ундаган. Уни романга мурожаат қилишга ундаган яна бир сабаб бор – бу жанр ўзбек адабиётидагина эмас, умуман Ўрта Осиё адабиётида ҳам

¹ А.Раҳимов. Роман санъати. –Фарғона: Фарғона, 2015. 62-бет.

² О.Шарафиддинов. Иккинчи чўққи // Шарк юлдузи. 1987. 3-4-сонлар. Ушбу мақола кенгайтирилган ҳолда муаллифнинг “Абдулла Қахҳор” китобига киритилган. Қаранг: О.Шарафиддинов. Абдулла Қахҳор..., 44-90-бетлар.

мутлако янги бўлиб, 20-йилларда эндигина шакллана бошлаган эди”¹. Бу тахлит қараш, фикр ва мулоҳаза ўз асосига эга. Кўп бора ёзувчи билан ҳамсухбат бўлган, унинг ижодий лабораториясидан яхши хабардор олим “Сароб”нинг ҳам нозик жиҳатларини, яратилиш тарихини имкон қадар ишончли далиллар ёрдамида ёритиб бера олган. Унинг фақат ғоявий ният кўлами-ю, акс эттирилаётган материал салмоғи билангина эмас, ҳаётдаги ижтимоий – эстетик эҳтиёжни ҳам Абдулла Қаҳҳор роман жанрига мурожаат қилишда ҳис қилишига доир фикрлари ҳақли. Чунки, қаламга олинган мавзу фақатгина роман жанридагина муваффақиятли асар бўлишини муаллиф доимо кўз олдига тутган.

Мунаққид роман юзасидан ўтказилган 1939 ва 1940 йилги икки муҳокамани жиддий таҳлил қилади² ва улардаги асосий хулосани ажратиб, ўз даври тафаккури доирасида “Сароб”нинг талқинлари ҳақида яхши тўхталади. У ҳар икки муҳоқамада ҳам «“Сароб” совет асари» деган тўхтамга келинганини айтади. Лекин шу билан бирга, танқидчи, Ойбекнинг эътиборли бир фикрини ҳам келтирадики, бу масалага анча ойдинлик киритган. “Ойбек “Сароб” романида совет воқелигининг фактлари анча юзаки тасвирланганини, улар чинакам бадиийлик касб этмаганини таъкидлайди. Сўнгра эса роман ҳақидаги мулоҳазаларини шундай яқунлайди: “Сароб” ўзбек адабиётида энг кўркам асарлардан бири. Ҳақиқатан, образнинг ишланиши, тил жиҳатидан, тасвир жиҳатидан Абдулла Қаҳҳор бу асарда катта маҳорат қозонган...”³

Ўша иккинчи муҳоқамадаги Ойбекнинг бу фикрлари жуда ҳам қимматли бўлиб, “Сароб” романи ҳақидаги муҳим ҳақиқатни ифода этган эди. Негаки, А.Қаҳҳор ва Ойбек каби зотлар узокни кўра олган инсонлар бўлиб, улар ўша вақт учунгина эмас, даврлар оша ҳам яшай оладиган асар яратишга интиланлар. Совет воқелигининг Ойбек айтганча “анча юзаки тасвирлангани” ҳам аслида асарнинг яшовчанлиги ва истиқлол кунлари учун муҳимлигини кўрсатувчи муҳим жиҳат эканлигини назардан соқит қилмаслик зарур.

Албаттаки, “Сароб” ҳақидаги бўлажак тортишувларда бу эътироф кўзда тутилса мақсадга мувофиқ бўлса-да, айрим адабиётшунослар ё уни четлаб ўтганлар, ёки асарни бошқачароқ шаклда таҳлил қилишга интиланлар. Бу каби талқинлар қанчалик ўзини

¹ О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор..., 47-бет.

² Бу ҳақда академик М.Қўшжоновнинг ҳам яхши таҳлиллари бор.

³ О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор..., 58-бет.

оқлайди, ёки оқламайди, бу бошқа масала. Бирок, айнан муаллиф нуктаи назарини деярли акс эттирган Ойбекнинг фикрига келиш учун “Сароб”нинг илк нашридан мувоҳаса қилиш ва уни англаш зарур эди. Тўғри, романни таҳлил этишда анчайин нигилистик қарашлардаги фикрлар (Ҳ. Абдусаматов) билан кенгроқ камровдаги қарашлар (У. Норматов, Э. Каримов) ҳам бор. Келинг, О. Шарафиддинов ва Р. Қўчқор тадқиқлари¹ мавзумизга яқинроқлиги нуктаи назаридан тўхталсак.

О. Шарафиддинов таъкидлайди: “ёзувчи қаҳрамонни ўзининг ғоявий ниятига мос тарзда, шу ниятдан келиб чиқиб танлайди”; ...“Сароб” романи шунчаки буржуа миллатчилигининг идеологиясини фош қилувчи, буржуа миллатчиларининг разил башараларини очиб ташловчи асар эмас... “Сароб” романида миллатчилик идеологияси фош қилинади, миллатчилар фош қилинади, лекин буларнинг бари бошқа бир муҳим муаммонинг ҳосиласи сифатида қаралади. Гап шундаки, “Сароб” романининг асосини ташкил қилувчи ғоявий ният худбинликни ёхуд индивидуализм иллатини бадиий тадқиқ қилишдир”.² Мана шу концепциядан келиб чиққан ҳолда, мунаққид романнинг асосий ғоясини “коллективчилик психология тантанани қилган жойда худбинликнинг ҳалокати муқаррар эканини тасдиқлаш” деб белгилайди³ ва бу ғоя роман бош қаҳрамони Саидий характерида, унинг фожиали тақдирида мукамал очиб берилганини эслатади. Академик М. Қўшжонов эса асарни “ижтимоий-сиёсий психологик роман сифатида юзага” келганини таъкидлайди.⁴

Албатта, бу фикрлар ўтган асрнинг 80 йилларида билдирилаётганлигини ҳам кўздан қочирмаслик зарур. Собиқ совет мустабид тузуми ҳали кучда ва иқтидорда эди, мафкура билан боғлиқ ҳар қандай эркин фикр тазйиқ остига олинадиган давр. О. Шарафиддиновнинг, романга дастлабки отилган тошлар, “совет воқелигидан узок” деган иддаони рад қилувчи Ойбек фикрини дастак қилиши ҳам, романнинг мавзу ва ғоясини белгилашга интилиши ҳам маълум даражада

¹ Р. Қўчқоров. Уч сароб – Китобда: Истеъод кадри. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. 3-31-бетлар; Ўша муаллиф. “Сароб”нинг пайдо бўлиши – Китобда: Мен билан мунозара қилсангиз... – Тошкент: Маънавият, 1998. 6-50-бетлар.

² О. Шарафиддинов. Абдулла Қаххор..., 61-бет.

³ О. Шарафиддинов. Абдулла Қаххор..., 62-бет.

⁴ Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик, 1-жилд. Эпос. – Тошкент: Фан, 1991. 304-бет.

сиққликка эга. Бирок, мунаққид асарнинг асл бадиий юки, ғоявий кўламини белгилашда деярли адашмаган. Танқидчининг холислиги ва илмий ёндашуви ҳам шунда кўринган. Тўғри, у билан романнинг турли жабҳасида тортишиш, баҳслашиш мумкин. Лекин, провард натижа, муҳтарам икки домланинг роман мавзуси ва ғояси ҳақидаги фикрлари ҳақиқатга яқин эканлигига келинади.

Шу ўринда, асар ғояси ҳақида ортиқча илгариласдан Абдулла Қаҳҳорнинг “Ёшлар семинарида сўзлаган нутқида”н эслатишни жоиз топдик: *“Асар ўқувчида қандай таъсир қолдирса, уни қайси йўлга бошласа ғояси ўша-да”*. Яна, проф. У Норматов А.Қаҳҳорнинг *“Танқид шу пайтга қадар “Сароб”дан нуқул сиёсат излади. Романдаги одамларнинг дарди-дунёсини, оху зорини эшитадиган азамат топилмади”* деганлигини келтиради.¹

Ф.ф.н. Раҳмон Кўчқорнинг “Уч Сароб” мақоласида романнинг матни, хусусан уни ҳар учала вариантларо ўзгаришлар, “Сароб”нинг 1937 йилдаги биринчи нашридан кейинги нашрлари анча фарқланиши ва бу фарқлар нимада кўриниши ҳақида мулоҳазалар билдирилган, муҳим ўзгаришлар қайси ўринларда эканлиги мисоллар билан кўрсатилган.² Тўғри бу ҳақда проф. Ҳ. Абдусаматов ҳам ўз вақтида фикр билдирган эди.³ Лекин мавзуга қараш нуқтаи назаридан Р.Кўчқорнинг “асар материални жуда мукамал билган Абдулла Қаҳҳор дастлабки вариантда ҳаёт ҳақиқатига, давр ҳақиқатига тўла риоя қилган, ҳар бир персонаждан-да унумли фойдаланишга ҳаракат қилган эди”⁴ тарзидаги фикри ҳақли. Яна, романдаги Саримсоқ исмли йигит тақдири ҳақидаги қисмларни олиб ташланишининг тўғри бўлмаганлиги, “бу ҳикоя... кейинги “Сароб”ларга ҳам кўрк бўлар эди” каби мулоҳазалари ўринли.

Романнинг ҳар учала варианты билан танишиб чиқиш мунаққидга асардаги бадиий топилмаларни ҳам киёсан кашф этишга омил бўлган. Масалан, “1937 йилги нашрнинг II бўлим, 15-бобида Сорахонни Саидийга қарши қайраб қўйиб, уларнинг жанжалига тумшуқ суқишни хоҳлаган “булбули гўё” ёшларнинг хонасига “Икки-учта лампочка кўтариб кирди”, дейилса, иккинчи нашрда “чой

¹ У.Норматов. Университет сабоклари ва илҳомлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007, 4-сон. 22-бет.

² Р.Кўчқоров. Истеъдод кадри..., 5-бет.

³ Ҳ. Абдусаматов. Абдулла Қаҳҳор..., 94-бет.

⁴ Р.Кўчқоров. Истеъдод кадри..., 21-бет.

кўтариб кирди”, учинчисида эса, “гул кўйилган ваза кўтариб кирди”, деб берилади. Бизнингча, илк баҳона жуда ўринли топилган, кулгили эди. Чой кўтариб кириши шунинг учун ярамайдики, мазкур бобнинг бошида чой олиб кирилгани ҳақида гапирилади. Учинчи вариант умуман келишмаса керак. Чунки юрагида гўзаллик ҳақида заррача туйғу бўлмаган “булбули гўё” билан ваза тўла гул... бирга тасаввур қилиб бўлмайдиган тушунчалардир. (Рост, бу бу ваза кейин сунъий равишда Саидий томонидан ойнанинг синдирилишида иштирок этади. Илк “Сароб”да бу ҳаракат йўқ.)”¹

Биз, илк нашрда ўқувчини таъсирлантирадиган даражада маҳорат билан тасвирланган роман бош қаҳрамони Саидийнинг фожеали ўлим топиши, кейинги нашрларда кўпуровчилик ҳаракати билан боғланганлиги муваффақиятли чиқмаганлиги ҳақидаги фикрга қўшилаемиз. Негаки, тезлик билан келаётган юк поездини бир икки шпал билан ағдариб юбораётган Саидий, аввалги ўринлардаги Раҳимжон Саидийга мутлақо мувофиқ эмас. Бу воқеанинг сунъий киритма тарзидаги ҳолат эканлиги яққол сезилиб қолган.

Лекин, “поезд”ни академик Б.Назаров “ёзувчининг тафаккурида ёхуд онг оқимида шиддат билан келаётган, тезлигини ҳеч нарса тўхтата олмайётган шўро тузуми, мафқурасининг ғайриихтиёрий тасаввури” дея талқин қилади.² Худди шунингдек, у асарнинг кейинги нашрларидаги ўзгаришларни “замон билан чиқишишга мажбур”ликда бўлганини таъкидлайди.³

Ҳақиқатда, Р.Кўчқор айтганидек: “Сароб” романи қайта ёзилиш жараёнида бир оз қўшимча сифатлар ортириш билан бирга, ўзида бор бўлган бекиёс сифатлардан анчасини йўқотган ҳам.

Шунингдек, адабиётшунос романнинг кейинги нашрларида “илк вариантдан тушиб қолган ёки ўзгарган жойларга изоҳ тарзидами, китоб охирида бериладиган қўшимча тарзидами жой ажратсалар” деган эзгу истакни билдирган эди. Бу тилак кўп жиҳатдан биз олиб борган тадқиқларнинг мақсадига ҳамоҳанг бўлиб, амалга оширилган нашрда айнан илк нашрга таянилиб кейинчалик ундан тушириб қолдирилган ўринларга алоҳида диққат қилган эдик.⁴

¹ Р.Кўчқоров. Истеъдод қадри..., 28-29-бетлар

² Б.Назаров. Абдулла Қаҳҳор бадий ҳақиқати // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007, 4-сон. 10-бет.

³ Б.Назаров. Абдулла Қаҳҳор бадий ҳақиқати..., 11-бет.

⁴ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 2-жилд. Сароб...

Мунаққид таъкидланган мақола билан чекланиб қолмай, кейинчалик “Мен билан мунозара қилсангиз...” рисоласини (1998) яратди ва унда “Абдулла Қаҳҳор феноменининг ички қонуниятларини очишга” ҳаракат қилди. Бироқ, “Уч Сароб”да айтилган фикрлар ҳақида “қатор тўғри хулосалар билан бирга энди таҳрир қилиниши шарт бўлган айрим мунозарали фикрларни ҳам билдирган эканмиз”¹ дея мубоҳасали қарашларни ўртага ташлади. Албатта, унинг бу қарашлари ҳам далиллар, қизиқарли фактлар билан берилгани эътирофга сазовор. У романдаги “ўзгаришлар сабабчиси фақат катагон йилларининг танқиди бўлса, нега А.Қаҳҳор романи ўша йиллариёқ қайта ёзишга мажбур этилмади? Нима учун фақат 1957 йилда чиққан иккинчи нашрига ўзгаришлар киритди?...”² дея саволларни ўртага ташлайди ва «“Сароб”нинг пайдо бўлиши» тадқиқида уларга жавоб ахтаради. Баъзи ўринларда жуда ажиб ва кескин мулоҳазалар билдирилган экан, ҳақиқатда ҳам романнинг уч варианты, улардаги ўзгаришлар ва албатта роман мавзусининг ўзиёқ бу мунозараларга йўл очишини унутмаслик зарур.

Авалло, бадий асарларнинг қайта-қайта вариантлар тарзида яратилиши бу адабиёт тарихида кузатиладиган ҳодиса. Ҳазрат Алишер Навоий ҳам “Бадоеъул-бидоя” ва “Наводирун-ниҳоя” девонлари таркибига кирган деярли барча шеърларини кейинчалик, таҳрирдан ўтказиб, “Ҳазойинул-маоний”даги тўрт девонига жойлаштирган. Ёки, Лев Толстой “Воскресенье” (Тирилиш) романини ўн йил давомида (1889-1899) тўққиз вариантда ёзиб чиққан. Ниҳоят, А.Қаҳҳорнинг ўзи “Ўтмишдан эртактлар” қиссасини ҳам бир неча вариантда яратганини аввалроқ эслатдик.

Қолаверса, муаллифга романи қайта ёзишга нега мажбур этилмади, дея савол қўйилиши ўринсиз. Муаллиф ўз асарига ўзгаришлар киритишга доимо ҳақли. Гарчанд асар нашр этилган бўлса-да...

Мунаққиднинг ўзи айтганидек, «“Сароб” хусусидаги фикрлар жанги ҳамон давом этаётган экан, бу бир нарсани – асар тўқимасига сингдирилган ғоянинг (унинг қанчалик тўғри ёхуд аксинча экани алоҳида масала!) ниҳоятда муҳимлиги, асарнинг аксарият қаҳрамонлари руҳиятида акс этган ёзувчи бадий тафаккурининг кучини

¹ Р.Қўчқор. Мен билан мунозара қилсангиз.... 17-бет.

² Р.Қўчқор. Мен билан мунозара қилсангиз.... 17-бет.

исботлайди»¹. У яна “хаётий ва адабий компонентларнинг бирлашувига, уларнинг махсус бир ғоя атрофига йигилуви ва шунчаки бир асарни эмас, ижтимоий-сиёсий пафоси 30-йиллар ҳаётида ниҳоятда муҳим аҳамият касб этган “Сароб” романини ҳосил қилувига нималар сабаб бўлган? Ёзувчи билган ҳамма ҳаётий ҳодисалар ҳам романда том маънодаги реалистик интерпретацияни топганми, романи ташкил этган барча ғоявий-бадний унсурлар ҳам ҳаётий заминга эгами? Умуман, “Сароб” романининг ёзилишига қандай объектив ва субъектив омиллар туртки бўлган? Ёзувчи ўзининг унча салмоқли бўлмаган ҳаётий кузатишларидан (А.Қаҳҳор романи 25-27 ёшларида ёзиб битирган!) ташқари яна қандай манбаларга суянган, ишониб асарга киритган. Миллатнинг тақдирига тўғридан-тўғри дахлдор масалалар марказига қўйилган “Сароб” романи қанчалик мустақил тарихий асосга эга”² тарзидаги муҳим саволларни қўядики, улар ўз ечимини қутаётган муаммолар сирасида эди, дейиш мумкин.

Танқидчи шу саволларга жавоб топиш учун 1920 йилларда чоп этилган “Кокандская автономия”, “Удар по националистической контрреволюции” ва “Против Касымова, против касымовщины” китобларини А.Қаҳҳор диққат билан ўқиб чиққанлиги ва уларнинг хошияларига белги-изоҳлар қўйиб кетганлигини таъкидлайди. Ҳамда шу асосда “Сароб” романининг яратилишида бу китоблар асосий роль ўйнаганлигини далиллашга ҳаракат қилади.

Таъкидлаш жоизки, ижодкор учун реал факт бадний асарда детал ёки материал бўлиб хизмат қилиши бор ҳодиса. Л.Толстойнинг “Тирилиш” романини яратилиши учун бир суд иши ва ундаги фактлар сабаб бўлган. Стендалнинг машҳур “Қизил ва қора” романи учун ҳам ўз вақтида Францияда шов-шув бўлган бир суд иши ва унинг материаллари асос бўлиб хизмат қилган эди. Ёки, XIX аср охирилари адабиётимизда бир туркум ҳажвий шеърлар яралишига сабабчи фирибгар Виктор Ахматов воқеасини эслайлик. Псандий, Муқимий, Муҳйи, Қорий, Завқий ва Зорий каби шоирларимизнинг у ҳақдаги асарлари ҳам далилларга таянганди-ку?!

Танқидчига кўра, романдаги миллатчи гуруҳ билан боғлиқ ва яна бир қанча ўринлар, айрим суҳбат-диалоглар юқоридаги ҳар уч китобдан ўзлаштирилган. Шу билан ўша даврдаги миллатчиларни

¹ Р.Қўчқор. Мен билан мунозара қилсангиз..., 10-бет.

² Р.Қўчқор. Мен билан мунозара қилсангиз..., 14-бет.

бадий равишда тасвирлаб, фош қилганлиги, кейинги икки нашрида эса “қосимовчилар, бадриддиновчилар суд процессларининг романга кўчиб ўтган руҳини юмшатишга, оҳангини сал бўлса-да, ўзгартиришга уринди” дея фикр билдирилади¹.

Бу каби мулоҳазалар ёзувчига нисбатан айбловми, окловми, аниқ билиш қийин. Бироқ, натижада мунаққиднинг хулосасига бинонан “замоनावий ва тарихий воқеликка нисбатан А.Қаҳҳор эгаллаган позицияси бирёқлама характер касб этди... гарчи 50-йиллардаги ижобий ўзгаришлар таъсирида роман қайта ишланган, ундаги талай ғоявий-сиёсий ўринлар тахрир этилган бўлса-да, асар ўз номига, ўтказмоқчи бўлган ҳақиқатига содиқ қолди ва бу табиий ҳам...”.

Келтирилган факту далиллар мунаққиднинг шундай хулосани баён қилишига олиб келиши ҳам табиий, “Сароб”дек асар турлича талқинларга, жумладан шундай танқидий муносабатга дучор бўлиши ҳам табиий. Аммо, яна танқидчининг ўзи аввалроқ билдирган эътирофи билан айтганда: “...танқидларга илк “Сароб”нинг ўзи қураша олишини, романда ҳеч қандай кўмакка муҳтож бўлмаган қудрат яширинган” (Уч Сароб, 24-бет).

Тасаввур қилинганки, айти А.Қаҳҳор авлоди адабиётга кириб келаётган даврда (1920 йиллар охири – 1930 йиллар боши) собиқ иттифокда соцреализм методини тинимсиз тарғибу ташвиқ этиш, ҳаттоки, “Литература факта” (Далиллар адабиёти) жуда авж паллага чиққан ва у ўзига хос адабий оқим ўлароқ кўплаб ёш ижодкорларни қамраб олган вақт эди. Улар, “ЛЕФ” номи билан бир неча намунавий асарлар-тадқиқлар нашр эттиришар², ўтмиш классиклари (Л.Толстой, А.Чехов, Н.Гоголь каби)ни ўз нуқтаи назарлари билангина бирёқлама баҳолар, замондош улкан ижодкор (М.Горький каби)ларга ўз андозалари асосида асар ёзиш кераклигини уқтиришарди. Мана уларнинг баъзи фикрларидан намуналар:

“Новая литература – это и есть литература утверждения факта. Дело это довольно сложное, и нашим мудрым теоретикам искусства все как-то некогда им заняться... Литература есть такой же осколок жизни, как и всякий другой участок...”³

¹ Р.Кўчкор. Мен билан мунозара қилсангиз..., 49-бет.

² Литература факта. Первый сборник материалов работников Лефа. -Москва: Федерация, 1929.

³ Литература факта. –Москва: Захаров, 2000. С.15.

“Новая литература впервые ставит образ на ноги. (Здесь, в частности, отметим колоссальную роль Маяковского, освободившего поэзию от мистицизма.) Новая литература на три четверти рациональна. Путь воздействия ее – через сознания. Не образность, а точность. Не дешёвая символика, а правда живого факта. Художники слишком долго извращали действительность во имя призраков – пора объявить войну искусству!”¹

Мана шундай ғалат ва доғули қарашлар авж олган бир даврда ёш ёзувчи А.Қаҳҳор ҳам улардан таъсирланмаслиги ва бу таассуротлар у ёки бу даражада унинг асарларида хусусан, “Сароб” да акэ этмаслиги мумкин эмас эди. Масаланинг яна бир томони шуки, у ҳам бўлса, умумдабиётнинг ҳолати, адабий тушунча, жанрлар мавжудлиги билан боғлиқ. Яъни, даврнинг бадий асар яратишга таъсири ва бадий асарнинг ана шу даврда яшовчанлиги масаласидир. Француз ёзувчиси Жан Дютурнинг сўзлари билан айтганда: “XX аср романи энди шахснинг ижтимоий ва ғоявий ғалабалари ҳақида эмас, аксинча, инсоннинг ўз-ўзидан воз кечишини, таркоқлигини ва мағлубиятини чарчамай тасвирлайди. Бу романларда дунё инсон устидан ғалаба қилади. Улардаги сўз мавзуи имкон қадар сокин, сезилмас борлиқ ва унинг дунёда деярли ҳеч қандай из қолдирмаётган ҳаёти ҳақидадир...”²

Айни мана шу жиҳатлар “Сароб” романи ва унинг бош образи Саидийга ҳам тааллуқли эмасми?! Ахир, шу каби хусусиятларни жонли равишда тасвирлаш, юксак бадий натижага эришмоқ учун даврга оид воқеа-ҳодисаларни, фактларни асар ичига сингдириб юбориш ёзувчи маҳоратидан дарак эмасми?!

Бир сўз билан айтганда нафақат тадқиқотчи-мутахассислар учун балки А.Қаҳҳор ижодининг кенг миқёсдаги муҳлислари учун ҳам “Сароб” нинг илк нашри ғоятда қизиқ ва маълум қадар янгилик бўлиши мумкин. Негаки, унда муаллиф баъзи андишалар билан кейинчалик олиб ташлаган ўринлар ҳам ўз бадий жозибаси ва ғоявий кўлами билан эътироф этишга арзигулиқдир. “Сароб”нинг илк нашридаги матний жиҳатлар борасида сўз юритишдан аввал, ундаги айрим бадий тасвир, қаҳрамонлар қиёфаси ва умуман роман мавзу кўламига доир айрим ўринларга диққат этсак.

¹ Ўша манба, 18-бет.

² Жан Дютур. Болезнь века / Китобда: Судбы романа. Сборник статей. – Москва: Прогресс, 1975. С.70.

Дастлаб, ҳужжатлилик ёки фактлардан бадий асарда фойдаланиш масаласи. Ҳужжатли материал қанчалик муаллиф шахсини руҳлантирса, шунчалик унинг тирик тафаккури, хис-туйғулари, таассуротдан ҳосил бўлган тасаввурлар ва онги билан бирлашиб кетади. Ҳаттоки, ҳужжат ҳужжатлиликдан чиқиб бадий фантазия ва ихтиёрга бўйсуниб қолади. Яъни, у энди ҳужжат бўлишдан тўхтайдди. Шунда аниқлик ва уйғунлик ўнг планга чиқиши мумкин. Муаллиф ўз дунёсида яратувчи, бунёдкор ўлароқ далиллар эмас бадий оламига ўтиб кетади.¹

Айтиш лозимки, Раҳимжон Саидий ҳаёти ва фожеасини тасвир этувчи мазкур романда ҳар қанча ҳужжатлилик кўринса-да, бу ҳаёт ҳақиқат бора-бора бадий ҳақиқатни белгилаб ҳам берган. Зероки, “ҳаётнинг мантиқ ҳаётнинг ҳақиқатни белгиловчи мезон бўлса, бадий мантиқ бадий ҳақиқатни белгиловчи мезондир”².

Ёзувчи ўша вақтда анча ёш бўлишига қарамай, катта жанрнинг инжиқ ва масъулияти тарафларини тўла равишда бажаришни удалай олган. Гарчанд у ўша вақтда совет воқелигига ишонган ва уни ҳақиқат сифатида қабул қилган эса-да, у миллий ўзлик, миллий характерни ифода қилишга интилган. Вақт ўтиб эса, у яратган миллатчилар образи салбий бўёқлар билан, танқидий планда берилган бўлса ҳам ўша машъум мустабид тузум вақтида бу озодлик курашчилари сиймосини бошқача тасвирлаш мумкин бўлмаганлигига амин бўламиз. Уларнинг салбий қиёфали тасвирлари ҳам мустақиллик учун курашган инсонлар мавжуд бўлганлигини исбот этади. Ёзувчининг позицияси айрим ўринларда нейтрал характердаги мавқеда кўринади. Чунки, аслида мақталиши лозим бўлган коммунистик мафкура тарафдорлари (Эҳсон, Шариф, Кенжа каби) романнинг бирон ўрнида ҳам тугал адабий тип сифатида тасвирланмаган. Аксинча, миллатчи дея айбланувчи образлар (Аббосхон, Салимхон, Муродхўжа домла) росмана адабий тип ўлароқ кўз ўнгимизга келади. О.Шарафиддинов ҳам Муродхўжани “чинакам адабий тип даражасига кўтарилган”ни таъкидлаган эди.

Адиб роман давомида Раҳимжон Саидийни реал ҳаёт билан келиши олмаётган образ ўлароқ гавдалантиради, уни (ўзига хос) юксалиши ва фожеасини қуюқ бадий бўёқларда, ички кечинма ва руҳий эврилишларни маҳорат билан чизади; ташқи қиёфаси ва хатти ҳаракатларини мароқ билан тасвирлайди.

¹ Бу ҳақда қараг: Э.А.Бальбуров. Поэтика лирической прозы. –Новосибирск: Наука, 1985.

² Б.Саримсоқов. Бадийлик асослари ва мезонлари. –Тошкент, 2004. 15-бет.

Масалан, биринчи бўлим 10-бобнинг охирида шундай тасвир келади: *“...Саидий баланд ердан боши билан тушгандай кўзига юлдузлар кўрунди, аммо сирни бой бермасдан Муниҳоннинг юзига қараб илжайди. Ўнгайсиз жимлик ҳукм сурди. Ғириллаб турган шабода, очиқ қолган китобни варақлаб, устидаги гулни ерга тушурди, қоғоз парчаларини учуриб кетди.”*

Бу ўринлар Саидий Муниҳон билан шаҳар ташқарисидаги богчага дарс тайёрлаб, дам олгани чиқишгани ва шундаги улар ўртасида маълум қадар тақдир-келажакларини белгиловчи суҳбат бўлиб ўтганидан сўнгги лавҳадир. Муаллиф *“...шабода, очиқ қолган китобни варақлаб, устидаги гулни ерга тушурди, қоғоз парчаларини учуриб кетди...”* жумласида бутун роман сюжет линияси бўйлаб ҳаракатланадиган бир рамзий ишора беради. Яъни, Муниҳон ўз кибру ҳаволи жавоби билан Раҳимжонни камситгач, Саидий ўзлигини исботлаб қўйиш учун бутун борлиғу фаолиятини йўлга қўйишга интилади. Афсуски, ҳар иккиси ҳам келажакда муваффақиятсизликка учрайди. Давр шаббодаси улар ўқиётган ҳаёт китоби устидаги уларнинг умид гулларини ерга тушурди, қоғоз парчалари каби уларнинг ёшлиги ҳам, умри ҳам совурилиб кетди.

Шу ўринда Саидийнинг ўз ишқига берган таърифини эслайлиг-а: *“У яшинаб турган чўғ... мен унга яқиндан тутулган доқа: ёниб ҳам кетмайман, омон ҳам қолмайман. Фақат сарғаяман. Сарғаясарғая охири куймасдан тамом бўламан...”*

Мана шу эътирофда ҳам Саидий ўз аҳволи руҳияси ва шу билан бирга келажакига рамзий ишора бераётгандек таассурот уйғотади. Ёзувчи ана шу рамзий ишорани бошқа бирор белги ёки ўзга бир одам тили билан эмас, айнан бош қаҳрамон нутки орқали ифодалаганки, бу китобхонни ҳам ишонтиради, ҳам Раҳимжон билан руҳан яқинлаштиради. Саидийнинг камчиликлари ҳам саҳифалар оша кечирилиши керакдек туюлади. Чунки, у муаллиф томонидан меҳр ва ҳурмат билан яратилган. Гарчанд, асар ниҳоясида ёзувчи уни ўлимга маҳкум қилса-да, асарнинг биринчи вариантыда бу фожеанинг узокдаги, етиб бўлмас бир “ўт” сари бўлганини изоҳлайди. Раҳимжон исмини ҳам, Саидий фамилиясини ҳам бежиз танланмагандек, назаримизда. Раҳим – китобхоннинг раҳмини келтириши керак ва у бунга эришади ҳам. Саидий – ҳаётда бахтли бўлишга интилувчи.

Раҳимжон ғурурли ва номусли йигит. У ҳар қанча ичувчилик қилмасин, ўқишни ташламасин ўз орини йўқотмайди. Бир ўринда

узоқ улфатчиликдан қайтаётганда ҳамшишаси Ҳамиднинг “беҳуда ҳазиллар”ига чидайди, ўзини босади, “аммо унинг энг сўнги ҳаракатини ҳатто ҳушёр киши ҳам кўтаролмас эди”. Саидий уни уради. Бутун роман давомида ҳеч кимга қўл кўтармаган Саидий, эркак кишига номуносиб “беҳуда ҳазил”ни кўтара олмайди.

Тўғри, романнинг кейинги нашрларида Муниسخоннинг бир ҳақорати учун тарсаки туширгани бор. Аммо, илк вариантда бу ўрин йўқ. Ахир у Муниسخонни ҳамон севарди. Ошиқ ўз маҳбубасини нечук урсин?! Айнан шундай, мантикий якун ошиқ-маъшуканинг можароси лавҳада сақланган.

Ёхуд, Муродхўжа домлага куёв бўлгач, домланинг ташвиқи билан кўп пул топиб келтириб бериши ва ҳатто катта иморат солишга эришиши ҳам қайнонаси “булбули гўё” назарида “хотин боқолмаслик” бўлиб кўринса-да, унинг куракда турмайдиган таъналарига қарши бир оғиз ўз топганларини писанда қилмайди. Аксинча, ўзини койийди. Соддалигидан эса домланинг ҳийлаларини сезмайди.

Лекин, булар билан Саидий бенуксон эди, дейишдан узоқмиз. Унда тушуниб бўлмас ички тортинчоклик, худбинлик бор. Етилиб келаётган истеъдодини шакллантириш ўрнига турмушнинг майда ташвишлари ва беҳуда уринишларга вақтини сарф этиб қўяди. Сохта мақтовларга ўчлик, озгина ютуқдан ҳаддан зиёд қувониш, мағрурланиш ҳисси пайдо бўлади. Мисол учун, “газетанинг охириги саҳифасида, кўрумсизгина сарлавҳа билан босилиб” чиққан мақола-сини “кўрганда унинг қилган ҳузурини Худоёрхон тахт салтанатида ҳам қилмагандир”. Ўзининг бадбин хаёллари билан шунчалик бандки, оёғи шол бўлаётган опасининг дардига кулоқ солиш тугул, буткул ташлаб қўйишгача боради.

Саидий кўркам йигит, лекин унинг қилган ҳамма ишлари ҳам яхши эмас. Бу эса бадий адабиётдаги бир қонуниятни исбот этади. Яъни, “образнинг ички моҳияти ва бажаражак барча ишлари унинг ташқи қиёфасига – шаклига мос келмаслиги мумкин. Бу унинг ҳаётийлиги, ҳаққонийлигини инкор этмайди, балки оширади...”¹

Ёки, эски зиёлилардан бўлмиш – Муродхўжа домла, Муҳаммадҷон афанди, Аббосхон кабиларни ички дунёсини тасвирлар экан ёзувчи қанчалик қора бўёқлардан фойдаланмасин, айрим

¹ Б.Саримсоқов. Адабиётда шакл ва мазмун муносабатларининг айрим муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997, 6-сон. 11-12-бетлар.

чизгиларни ҳам берадики, бу уларнинг жамиятдан норозилигининг асл ҳақиқатини ошкор этади. Масалан, Муҳаммаджон афанди ҳақида: *“Норозиликдан кўра келажакда рози бўлуш умидининг йўқлиги кишини кўпрак толиқтиради. Бундай одамлар ё ичади ёки Худога ибодат қилади...”* деб ёзади. Бу эса ўша вақтдаги аксар эски зиёлиларнинг мажбурий фалсафаси эди. Негаки, совет давлатининг асл манфур кийфаси мустамлакачиликдан иборат эканлигини англаган зиёли оммасининг ноиложликдан келажакка умидлари қолмаган, улар толиққан; ё, ичкиликка берилиб, тушкунликка тушиб қолишлари ёхуд, Тангри таолога илтижою ибодатга бурканишлари қолган, холос.

Ана шу тоифага қарама-қарши позициядаги Эҳсон, Кенжа, Пўлатов ёки Шариф тасвирида эса коммунистик ақидага кўр-кўрона эргашаётган ёшлар маҳорат билан китобхонга кўрсатиб берилган. Бир ўринда Эҳсон *“энди ўйласам мен тилакни ғоядан ажратолмас эканман”* дея эътироф этади.

Дикқат этилса, Москвада таҳсил олиш жараёнида большевик-коммунистик таълимдан ўзгасини билмаган, ҳатто шифокорлик касбини ҳам шу таълимотдан айри кўрмайдиган ёш йигит учун эзгу тилак ҳам, умид ҳам, орзу ҳам мафкуравий ғоядан ортиқ эмас. Улар ўзларининг коммунистик идеалларини ҳамма инсоний ғоялару истаклардан устун деб биладилар.

Аслида, саробга алданган Саидий эмас, шу коммунистик таълимотга ишонганлар эди. А.Қаҳҳор бу ғояни кўзда тутганми, йўқми, бу бизга қоронғу. Бироқ, “Сароб”нинг айнан илк варианты бу каби матносни талкиний мазмунлар чиқаришга имкон яратади.

Ана шулардан бири роман матнидаги босмачилик ҳаракатига берилган баҳо. Ҳозирги кунда, истиқлол шарофати билан, миллий истиқлолчилик ҳаракати дея аталаётган бу ҳаракат собиқ мустабид совет тузуми вақтида бутунлай қора бўёқлар чаплаб тасвирланган, уларнинг иштирокчилари тўла қораланган эди. “Сароб”да ҳам босмачиларга берилган таърифлар аслида советларнинг қизил қўшинлари томонидан амалга оширилган босқинчилик сиёсатининг кўриниши бўлиб, муаллиф ўзига хос тарзда, билиб ёки билмай, *“босмачиликни Марокашдаги миллий озодлик ҳаракатига ўхшатиш”*ни жоиз кўради. Худди шу ўринларда роман персонажларидан бири Пўлатов нутқида: *“...Шўролар иттифоқининг қайси бурчаги метрополияки, Ўзбекистон мустамлака бўлсин? Шўролар иттифоқида қайси мил-*

лат ҳокимки, ўзбек халқи маҳкум бўлсин?” дея аччиқ кесатма оҳангида бўлса-да Ўзбекистоннинг мустамлака ўлка эканлигини эслатмаяптими?.. Ёки, худди шу нутқнинг давомидаги: “*Босмачилик нима? Босмачилик пролетар инқилобига, иҷролар ҳукуматига қарши қаратилган аксилинқилобий бир ҳаракат*” деб келтирилиши ҳам ҳозирда ҳақиқат эканлиги маълум. Ҳатто, ромanning бир ўрнида ёзувчи қахрамон тилидан: “...улар бизнинг миллий аскарларимиз, улар яхши одамлар, улар турк ўғуллари, сизлар ҳам турк ўғуллари... Шундан сўнг биз босмачи эмас, кўрбоши дейтурган бўлдик” дея келтиради ҳам.

Ёзувчи маҳорат билан романга миллий руҳ ва ғояни сингдирган. Тўғри, ўша давр ҳолатига кўра улар баъзи ўринларда салбий тус ёки ҳажвий парда билан ўралган бўлса-да, энг муҳими “совет романи” дея тан олинган “Сароб”да миллий ғоянинг ўзи бўлиши совет даври учун катта гап эди. Айтайлик, Эҳсон Москвадан шифокор дипломига эга бўлиб келса-да, “*менсимайтурган, тил билан айтмасаларда кўз қарашлари билан “ўзбек!” дейтурганлар ҳам бор*” дея ўша пайтдаги шовинистик кайфиятни ифода этилиши фикримиз далилидир. Шовинист романда – Серов. Аммо, кейинги нашрларда нимагадир уни фамилиясини Носиров, дея ўзгартирилган.

Ёхуд, романда салбий бўёқларда берилган Ёкубжоннинг “*бир кечаси Ўзбекторғнинг эшигига бўр билан катта қилиб “Ўзбекка тор” деб ёзиб*” кўйишини детал сифатида асарда келтирилиши аслида кулгили воқеа сифатида баҳоланиши лозим. Бироқ, бу роман тасвир этилаётган тузумдаги миллий озодлик ғояси амалга ошмаётган тоифанинг ўзига хос эътирозларидан бири сифатида намоён бўлган. Қолаверса, бу муаллифнинг ибора сифатида зўр топилмаси ҳамдир.

Бундан ташқари Абдулла Қаҳҳор кишилар нутқини характер ва ҳолатига кўра беришда ҳам маҳорат билан ёндашади. Мисол учун, Саидий опасининг нутқида оддий, кўча хатламаган, муштипар ўзбек аёлининг қиёфаси кўринса, “булбули гўё” нутқида эса доим аламзада, заҳар ва совуқ аёлнинг тасвири бўртади.

Одатда Абдулла Қаҳҳор асарларида табиат тасвири, пейзажга жуда кам дуч келинади. Рус адабиётшуноси И.Боролина шундай ёзади: “Иногда пейзаж у Каххара полностью гармонирует с душевными переживаниями героев, он как бы аккомпанирует им...”¹

¹ И.В. Боролина. Абдулла Каххар. Очерк творчества. -Ташкент, 1957. С.84.

Ушбу роман ҳам бундан мустасно эмас. Лекин, оз сонли бу тахлит қисқа тасвирларда ёзувчининг маҳорат касб этаётгани яққол сезилади. Улардан бири: *“Шаҳар бир ҳафтадан бери офтоб юзини кўргани йўқ. Ҳар куни кечасию, кундузи ёмғур, қор, баъзан аралаш ёғади. Кундуз кунлари ҳаво қорамтил кулранг осмон худди томларга тегиб тургандай. Тош йўллардан лойқа оқади. Торкўчалар тиззагача ботқоқ. Деволлар нам тортган, қулаган. Шу куни бутун кун ёмғур майдалаб уриб турди ва кечга яқин қорга айланди. Аммо қор фақат ёғоч, хашак, уюлиб қўйилган тошлар устида, томларнинг қиргоғидагина тўхтарди. Қоронгу тушгандан кейин торкўчанинг ўртаси ҳам бир оз оқаришди.”*

Умуман олганда, романдаги ғоя, мазмун, услуб, тил ва тасвирлар ҳақида яна кўплаб мисоллар ёрдамида турфа хулосалар баён қилиш мумкин.

Афсуски, асарнинг қўлёзма нусхаси сақланиб қолган эмас. Фақат, бахтли тасодиф туфайли унинг қоралама нусхасидан бир саҳифага эгамиз, холос.

Ёзувчи уй-музейи архивида 2971 рақамли ашёвий ҳужжат сақланади.¹ Араб ёзувидаги бу муаллиф қўлёзмаси (автограф) кўк сиёҳ билан оддий сарғиш қоғозга ёзилган бўлиб, унда бир ош базмидан сўнг Абдулла Қаҳҳор томонидан ёзилган ҳажвий шеър берилган. (Юқорида эслатилган, бу шеър ҳам ижод боғида, балки ёзувчининг роман устида ишлаш палласида ёзилган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.)

Бизга муҳим бўлгани, ушбу шеър матни “Сароб” романи қўлёзмасининг бир саҳифасидадир. Унга “587” ва “XXII” рақамлари қўйилиб, *“Орада бир ҳафта ўтмасдан Муроджон домла ва Саидий...”* мисраси ёзилган.

Маълум бўладики, дастлабки рақам умумий саҳифа рақами бўлса, рим рақамлари бобни англатади. Яна, “Муродхўжа домла”нинг исми ҳам дастлабки вариантда “Муроджон домла” бўлган. Яна бир муҳим жиҳат шундаки, шеър остига *“сентябр, 1934”* дея сана қўйилган. Ижодкор асарни тугатгач, унинг қораламаларидан ортган саҳифаларни бошқа ёзувлар учун ҳам ишлатади. О.Шарафиддинов романни “1933 йилнинг кузида битирилгани”ни таъкидлайди.²

Бизнингча эса асар бирмунча илгари тугатилган. Негаки, “Қотилнинг туғулиши” қиссасининг охирига А.Қаҳҳор “11.06.1933 йил” санасини қўйган.³ Маълумки, ижодкор бир асарни тугатиб, унинг ба-

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 111-бет.

² О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор..., 44-бет.

³ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Қотилнинг туғулиши..., 51-

дий дунёсидан чиқиб, бироз танаффусдан кейин бошқа асарга қўл уради. Агар биз Абдулла Қаҳҳорнинг ёзиш темпидан келиб чиқсак, (у шошмасдан бир маромда ёзган.) 1933 йилнинг бошидаёқ романи тугаллаган. Негаки, мазкур киссани ёзиш учун ҳам камида икки бўл-маса уч ой вақти кетган бўлса, эҳтимолдан ҳоли эмас. А.Қаҳҳорнинг ўзи эса романинг биринчи нашрига тугатилиш санасини қўймайди. Кейинги икки нашр охирига эса “1930-1934 йил” дея қайд этган. Бу бизнингча, унинг тахрир жараёни билан боғлиқ бўлса керак.

Асар дастлаб журнал варианты ҳолида 1934-1935 йиллар давоми-да эълон қилинган. Саримсоқ исмли персонаж тақдири билан боғлиқ қисм “Саримсоқнома” номи остида алоҳида китобча шаклида 1936 йил босилган. Роман яхлит китоб ҳолида нашр этиш учун теришга 1936 йилнинг 13 декабрида берилади. Босишга рухсат эса бир йил ўтиб – 1937 йилнинг 23 декабрида тегади. Демак, ҳақиқатдан ҳам асар 1938 йилда китоб ҳолида ўқувчилар қўлига етиб борган.

“Сароб”нинг дастлабки мазкур нашри¹ шартли равишда – S1, иккинчи нашри² шартли равишда – S2, учинчи нашри³ эса шартли равишда – S3 дея белгилаймиз. Шунда романинг мазкур вариант-лари аро юз берган фарқ ва ўзгаришлар қисқача кўринади:

Нашрлар	S1	S2	S3
Бўлимлар	2	2	2
Боблар	66 (+1) [1-бўлимда 36 (+1) та боб] [2-бўлимда 30та боб]	62 [1-бўлимда 34та боб] [2-бўлимда 28та боб]	63 [1-бўлимда 35та боб] [2-бўлимда 28та боб]

Кўриниб турибдики, романинг S1 вариантдан кейингиларига ҳамма боблар ҳам ўтмаган. Айримлари кейинги нашрларда муал-лиф томонидан атайин тушириб қолдирилган. Улар қайсилар?

бет.

¹ Abdulla Qahhar. Sarab. Ozdavnashr – Ozbekistan Davlat Nashriyati. Tashkent-Samarqand, 1937.

² Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. Уч томлик. II том. Сароб. ЎзССР Давлат Бадий Адабиёт нашриёти. Тошкент, 1957.

³ Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. 3-том. Сароб. Фафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1967.

S1нинг 1-бўлимидан бешинчи, тўққизинчи ва ўттиз тўртинчи боблар, 2-бўлимидан эса еттинчи ва ўн иккинчи боблар кейинги нашрларга киритилмаган. (Улар нашрга ҳозирлаганимиз матнда тўла сақланган.¹)

Бундан ташқари, S1нинг 1-бўлимидаги: *“Бир куни Саудий ўқушдан қайтиб ҳужрасининг эшигини очганида, унинг оралигидан тиқилган бир конверт оёғи остига тушиди...”* дея бошланувчи 14-боб ва *“Саудий эрталаб ваҳимага тушиди. Хатда гарчи шеър билан ҳикоя босиш учун навбатга қўйилгани очиқ айтилса-да, ёзувчилик иши назарига бир тилсим бўлиб кўрунгани учун бунга тўла ишониб етмас эди...”* дея бошланувчи 15-боблар, S2да 12-боб тарзида, S3да эса 13-боб ҳолида, яхлитлаб берилган.

Яна, S1 даги еттинчи бобнинг охириги: *“Эртасига у палто киймасдан ёлғиз кастюмда қайноқ сувга чиққан эди, самоварнинг қаршисидаги почтахонанинг эшиги ёнида турган Мунисхонни кўриб қолди...”* дея бошланувчи эпизоди, S2да олтинчи боб охири бўлса, S3да алоҳида еттинчи боб сифатида келтирилган.

Тушириб қолдирилган ва бир қанча таҳрирларга учраган қисмлар чиндан ҳам шунга муносибмиди? Айримларига тўхталсак.

Саримсоқ ҳақидаги ҳикоянинг буткул тушириб қолдирилиш тўғри бўлмагани ҳақида аввалроқ эслатилган эди. Жумладан, ундаги бир детал яъни, Саримсоқ Ниёзмат ҳожининг айби билан етим бўлиб қолади ва ҳақоратларга дучор бўлади. Ёзувчи, гўёки илоҳий интиқомнинг муқаррарлигини таъкидлаш мақсадида, ҳожининг қизчаси ҳам бевақт вафот этадиган саҳнани киритган. Афсуски, бу ўринлар ҳам кейинги икки “Сароб”да йўқ.

Ёки, S1даги 1-бўлим 13-бобдан роппа-роса бир саҳифалик матн кейинги нашрлардан ўрин олмаган. *“Феврал итқилоби бўлди...”* дан *“...қолганлари кавак-кавакларга кириб кетди”* гача бўлган парчада Салимхон тақдирининг 1917 йил феврал-октябр оралиғи, аниқроғи икки инкилоб ва ундан кутган натижа, “Шўрои Исломи”нинг Қўқонга ўрнашиши, “Шарқ-Шимол иттифоқи”, Аббосхон билан қарашлардаги келишмовчилик ҳақида аҳамиятли маълумотлар бор эди. Буларнинг олиб ташланиши ўзини оқламаган.

Бироқ, асосли таҳрирлар ҳам бор. Айтайлик, жузъий бўлса-да муҳим бўлган бир таҳрир муаллиф томонидан атайин, асосли амал-

¹ А.Қаҳхор. Танланган асарлар. 2-жилд. Сароб...

га оширилган. S1 иккинчи бўлим 21-бобнинг бошланмасида шаҳар партия кўмитаси “муस्ताҳкам кўрғон” сифатловиға эга эди. Бу S2да ҳам сакланган. Лекин, S3да бу олиб ташланган. Балки бу йиллар оша ёзувчининг партияга нисбатан ишончининг сўниб бориши билан изоҳланар. Ҳар ҳолда, бу каби таҳрирларни у ненидир мақсад қилиб амалга оширгани шубҳасиздир.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, кўп ютуқлар билан бирга романнинг илк матнида янглишлик ва мантикий хатолар ҳам бор. Уларнинг аксари ёзувчининг бўрттирмаси бўлса-да, китобхонда иштибоҳ туғдиради. Масалан, Эҳсоннинг кўп нутқ ва гаплари жуда ҳам сунъий, ясама (мусиқа, ирқчилик назарияси, гоё ҳақидаги фикрлари каби). Яна, Мунисхоннинг онаси ҳақида S1 матнида икки ўринда эсланади, холос. Иккисида ҳам она номига муносиб тафтни сезмайсиз. Дастлабки ўринда Мунисхон турмушга чиқиш масаласида онасидан ҳам аввал тўғри акаси билан маслаҳат қилади. Иккинчисида эса, у жонига қасд қилиш даражасига келади, аммо она сезмайди. Аксинча, ертўлага тушаётган қизига “*ҳай етимча, бемаҳалда тушма*” деб қичқиради.

Ёки, Муродхўжа домланинг уйида тўй маҳали нишолда қилаётган қандолатчининг хатти-ҳаракатларини ўта салбий берган. Қандолатчилар одатда покизалик ва покдомонликка катта эътибор бердилар. Айниқса, иш маҳали. Ёзувчининг тасвирида нишолда тайёрлаётган пайтда ёш кизчаларга кишибилмас ахлоқсизлик қилади. Бу ҳам ҳаётий эмас, ҳам ёпишмаган детал.

Саидийнинг мактаб даврини эслар экан яна бир янглишликка йўл қўйилган. Унда бир мавлуд маросимини келтиради ва Қуръон ўқилганда ҳамма ўтириб турди деб берилади. Бу маълумот хато бўлиб, таомил ва одатга кўра Қуръони карим кироати вақтида мусулмонлар унга ҳурматан ўтириб тинглашади, бунда ўтириб-туравериш айб саналади. Мавлуд ўқиляётганда эса шундай бир маълум бир ўринларда ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) саловот айтилганда ўриндан қалқиб турилади ва бу ҳаракат бир неча бор такрорланади. Муаллиф ё мавлуд билан Қуръон ўқилишини адаштириб юборган, ёки бу ходисадан ҳам бир бадий детал сифатида фойдаланиш учун атайин киритган.

Романдаги айрим матний жиҳатларга келсак.

Аввало, S1 нашри 1928 йилдан 1940 йилгача амалда бўлган лотин ёзуви асосидаги ўзбек алифбосида чоп этилган. Маълумки, ҳали бу алифбода имло қоидалари тўла-тўқис ишлаб чиқилмаган

эди. Натихада, роман матнидаги бир канча сўзларнинг ёзилишида-ёқ ўзаро номувофикликларга йўл қўйилган.

Мисол учун, ҳозирда “и” оттирилиб ёзилиши тўғри деб қабул қилинган “blan”, “braq”, “ktab”, “tlasa”, “jgit”, “bçib”, “şrin”, “craq”, “sra”, “hkaja” каби сўзларнинг ёзилишида; fkir (фикр), zihn (зехн), mihnath (меҳнат), i’lan (эълон), i’tiraz (эътироз), umur (умр), mustamlika (мустамлака) каби берилишида кўринади.

Шунингдек, S1нинг матнида анчагина сўзлар бир хил ёзилган эмас. Масалан, izvoş-isvoş, mexanizma-mixanizma, fakulta-fakultet, stol-ustal, kreslo-krisla, kratvat-karavat каби. Ёки бўлмаса, айрим сўзлар имло жиҳатидан хато ёзилган. Мисол, “Ўша куннинг ўзида Эҳсонни ўз кабинетига чақириб...” гапида (327-саҳифа) “чақириб” сўзи “ciqarib” дея берилган. Яна, “жудо” – “çida” дея (336-саҳифа), “Муродхўжа” эса “Maradxoça” (340-саҳифа) тарзида янглиш кетган.

Албатта, бу тузатмалар бир қараганда майда ва арзимас кўринар. Бироқ, матн нашрга ҳозирланар экан матншунос ҳар бир кичик элементни ҳам кўздан қочирмаслиги зарур. Зероки, матншунослик аниқлик ва ҳолисликни талаб қилгувчи соҳадир. Бир сўз билан айтганда, “Сароб”нинг илк нашрига таянган ҳолдаги тўлиқ матни шу кунга қадар амалга оширилган барча нашрларидан ўзининг илмий изоҳлари билан ажралиб туради. Ҳар бир боб учала нашрда ўзаро мувофиқми-йўқми, туширилган ўринлар қайсилар, таҳрир қилинган баъзи қисмларга ишоралар ва сўзларнинг турфа келиши ҳам матности изоҳларда кўрсатиб кетилган.

Ҳикоя ва мақолалар матнига доир

Ўқувчи диққат этса, “Томошабоғ” ҳикоясидаги ҳўрланган қадакчи Ҳамрокул “Ўғри”даги Қобил бобо билан бир хил вазиятда, “Анор”даги Туробжон билан “Бемор”даги Сотиболди бир хил аҳволдалигига амин бўлади. Бу кичик ҳикояларда чуқур маишийлик қобигида катта фожейя картинани ярата олган Қаҳҳор “Миллатчилар”да бироз ўзгача йўл тутади. 1937 йил ёзилган бу ҳикоясида муаллиф яқин ўтмишдаги зиёлиларни тасвирлайди, уларни танқид қилади, ҳажвий қиёфасини яратади.

Албатта бу борада асар замона нуқтаи назарини ҳам ақс эттиргани сезилади. Ҳақиқий аждодларимизнинг пок руҳларига таъзим қилган ҳолда, шуни таъкидлаш зарурки, ўша давр – XX аср бошлари

миллий зиёлиларнинг фидокор, ватанпарвар бўлганликлари, миллат равнақини кўзлаб иш тутганликлари маълум.

Бироқ, уларнинг орасида айрим... Келинг, бир тарихий воқеани келтира қолайлик.

Академик Азизхон Қаюмов шундай ҳикоя қиладилар¹:

“Отамиз Пулатжон домулла Қайюмов ёшлиқларида жадидчилик ҳаракатида иштирок этганлар. Дадам ўзлари шоҳиди бўлган бир воқеани айтиб бергандилар.

XX асрнинг ўнинчи йиллари Қўқон шаҳрига Истанбулдан янги таълим – жадид ҳаракати фаолларидан бири келадиган бўлиб қолади. Биз Қўқон темир йўл вокзалига меҳмонни кутиб олгани чиқдик. Кўпчилик орасида жадидчилик ҳаракатининг бир аъзоси усмонли туркларида урф бўлган фиеста² кийиб олган экан. Қолганлар ҳамма одатий миллий кийимларда.

Поезд келгач, меҳмон вагондан тушди ва кутиб олгувчилар билан бирма-бир илқ кўришиб чиқади. Шунда ҳалиги фиеста кийган олифтанома киши билан кўриша туриб нега бу бош кийимни кийганини сўради. Ўша одам:

- Яратам! – деди.

Шунда ҳалиги меҳмон аниқ қилиб:

- Хайр, бузарсан! – дея жавоб берган эди.”

Яъни, усмонли туркчасига таклид қилиб айтилган “яратам” (яра-таман, қураман) деган сўзга жавобан “хайр, бузарсан” (“йўқ, бузарсан”) дейилмоқда.

Энди бу кичик воқеадаги рамзийлик ва чуқур киноя зукко ўқувчига маълумдир. Миллат равнақи учун қилинаётган ҳар бир ҳаракат, аввало, миллий урф-одат ва қадриятлар асносига қурилиши лозим. “Миллатчилар” ҳикоясидаги икки “зиёли” – Мирза Баҳром ва шоир Тавҳидий эса айнан шундай кўр-кўрона таклид қилувчи ва ўзининг тор манфаати доирасидагина ҳаракат қилувчи эканликлари сир эмас.

А.Қаҳҳорнинг бошқа ҳикоялари – “Адабиёт муаллими”, “Санъаткор”, “Мунофиқ”, “Ўжар”, “Айб кимда”, “Асрор бобо”, “Кара-вот”, “Тўйда аза”, “Минг бир жон”, “Игвогар”, “Маҳалла” ва “Нурли чуққилар” ҳам бадий жихатдан баркамол асарлардир. Уларни таъриф-тавсифлаш ортиқча бўлиб, ҳар бирида ўз даврининг бир

¹ Бу воқеани устоз олим 2005 йил майнинг 20 кунини (Тошкент шаҳри, С.Мухамедов кўчаси, 18-уй) ўз уйларида ҳикоя қилиб берган эдилар.

² Қизил рангли, попукли, цилиндрсимон бош кийими.

кичик қахрамони тасвирланади. Ҳаттоки, сизга танишларингиз, ўтмишдаги реал инсонларни ёдга солади. Негаки, ўғлини урушда ҳалок бўлганини кампирига айтолмай, халқ ишига шўнгиб кетган Асрор боболарнинг яшаганлиги ҳақиқат.

Абу Али ибн Синонинг «Зафарнома» асарида шундай савол-жавоб келтирилади: *“Сўрадилар: - Қандай касаллик давосига одамлар чора тополмайдилар? Деди: - Аблахлик”*.¹

“Мунофиқ” ва “Игвогар” ҳикоясидаги ҳар икки тип ҳам инсонийлик қиёфаси худпарастлиги туфайли емирилиб кетган шахслардир. Улар “аблахлик касалига” чалинган, ўз даври учун типик ва реал инсонлардир.

“Каравот”, “Маҳалла” ва “Минг бир жон” ҳикояларининг қаҳрамонлари эса ўз самимийликлари ва жонсарақлиги билан яшовчандирлар. “Санъаткор” ва “Адабиёт муаллими”даги чаласавод, думбул ҳофизу муаллимлар қиёфасининг нечоғлик аниқ чизилганлиги эса китобхонга маълум. Уларнинг ҳатти-ҳаракатлари эса беихтиёр енгил кулги кўзгатади ва бу иллатлардан кулинади. “Ўжар”, “Айб кимда” ва “Нурли чуққилар” ҳикояларида абадий мавзулардан бири – фарзанд тарбияси ва унинг жамият тараққиётидаги ўрни масаласи аке этган. А.Қаҳҳор чинакам халқ ёзувчиси ўлароқ бош муаммолардан бири сифатида кўп асарларида бола тарбиясига алоҳида эътибор беради. Бу борадаги нодонликни қаттиқ қоралайди. “Маънонинг аниқлиги масаласи Абдулла Қаҳҳор тасвирида тўғридан-тўғри мазмун ва шакл масалаларининг бир-бирига муносабатига бориб боғланади. Шу сабабдан у маънонинг мукамал чиқиши учун шаклнинг ҳам мукамал бўлишини талаб қилади. Бу фикрни ифода-лашда Қаҳҳор адабиётшунослар томонидан ишлатилмаган бир иборани кашф қилади, яъни: маъно – жон, шакл – жасадир”.²

Маъно-шакл борасидаги бу фикрларга қўшилмасликнинг иложи йўқ. Лекин ҳикояларнинг матни нуқтаи назаридан баъзи мулоҳазали ўринлар ҳам туғилади. Мисол учун, “Айб кимда” ҳикоясида Ҳамдам аввал “директор”, кейин “мудир” дейди. Яъни, ё “директор”, ё “мудир” сўзини муаллиф танлаши зарур эди. Сўз ишлатишдаги ўта харис ёзувчи бундай “нуқс”га нима сабабдан йўл қўйганини фақат “хусни

¹ Абу Али ибн Сино. Зафарнома. Абдуллох Ансорий. Тухфатул-мулук. –Тошкент: Нихол, 2009. 15-бет.

² М.Кўшжонов. Абдулла Қаҳҳорнинг эстетик принциплари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1967, 2-сон. 30-бет.

зан” қилиш мумкин, холос. Ёки, “Асрор бобо” ҳикоясида воқеалар бўлаётган фасл – табиат тасвири ва гулларнинг очилиб туришидан эрта кузга ўхшайди. Лекин, Асрорқулникида ош билан турп ейишади. Ваҳоланки, турп кеч кузда чиқади. Бизнингча, А.Қаҳҳор ҳикоя охиrhoғида келтирилган чол-кампир ўртасидаги диалогда атайин “*курт-курт чайнаш*” иборасини айтиш учунгина турп деталини кiritган.

Ёхуд, “Даҳшат” ҳикоясида Олимбек додхонинг саккиз хотини борлигини айтади. Аммо шариатга мувофиқ фақат тўртта хотини бирваракайига никоҳда олиб туриш мумкин, холос. Адиб буни билмасмиди? Балки билар. Лекин у бу ўринда муболагага ҳаддан ортиқ берилиб кетган. Сандал атрофида тўрт хотин умумий картинани бериш учун гўёки озлик қиларди. Шунинг учун, у тўрт ўрнига саккизни беради.

Ёзувчи қаламига мансуб фельетонларнинг ҳар бири ҳам чинакам асар даражасида баҳоланишга муносиб. Бу фельетонларда ҳажвий колорит қуюқ, бўрттирилган жиҳатлар ҳам бор. Лекин уларда тасвирланган воқеа шундай аниқ ва равшан бўёқларда бериладики, қаҳрамонлар ҳаракатини шундоқ кўриб турасиз, ҳатто ички дунёсини сезасиз.

“Ўзинг шифо бер”да бидъатларга юкинган одамни, “Пора”да порага ўрганган ҳаромхўрни, “Ҳиқичоқ”, “Оғайнилар” ва “Оқ ароқнинг қора иши”да ароқхўрнинг бадбинликларини, “Нутқ” ва “Қуюшқон”да бемаза маърузалари билан жонни ҳалак қилувчи думбул нотикларни, “Ишқал” ва “Барон Фон Ринг”да фашист-нацистларнинг кирдикорларини, “Сархона”да кўп чекиши сабабли бошқаларга зиён етказаётган фаросатсиз кимсани усталик билан тасвир этилган. “Кўзача” фельетонини эса нафақат фельетон балки мукамал ҳикоя сифатида ҳам мутолаа қилинади. Асар бир бутун ички қурилмага эга, яхлит сюжет асосида бадиий пухта яратилганлиги билан аҳамиятлидир.

Маълумки, А.Қаҳҳор маҳоратли мақоланавис ҳам эди. Унинг адабиёт, санъат, маърифат ва жамиятда юз кўрсатаётган айрим иллатларни қораловчи мақолалари ҳозирги кунда ҳам аҳамиятини йўқотган эмас. Айниқса, бадиий ижод, истеъдод, бадиий адабиётнинг вазифалари борасидаги мақолалари долзарблиги билан ажралиб туради. Чунончи, унинг аксар мақолаларида миллий адабиётимиз равнақиға жонкуярлик, соф бадиият масалаларига жид-

дий қараш бош планга чиққан. “Бадий очерк тўғрисида”, “Поэзия – юксак санъат”, “Ғап арузда эмас” каби мақолаларида бир қанча муҳим муаммолар билан бирга, бадий адабиётда “сиёсий хато” кидиравериш нотўғрилиги, адабиёт биринчи галда санъат эканлигига урғу берилган.

Ёки, бир неча мақолаларида у ҳазрат Алишер Навоий асарларидан иқтибослар келтириб ўз фикрларини асослаши, аввало, улуғ даҳога ҳурмати, қолаверса бадийатни муносиб ўлчовларда баҳолаш истагидир. Шунингдек, “Ашула тўғрисида” мақоласида ашулачилик ва мусиқа санъати ҳақида қимматли фикрларни билдиргани ҳолда Амир Умархон ва Муҳаммад Раҳимхон Ферузнинг маърифатпарварлик фаолиятини таъкидлайди. Уларни бўлар-бўлмабга айблайвериш нотўғри эканлигини танқид қилади. Ёки, яна бир мақоласида ўз ижодий тажрибалари билан ўртоқлашар экан Захриддин Муҳаммад Бобур ҳақида *“андижонлик буюк лашкарбоши, ажойиб шоир Бобур Мирзонинг хотираси ҳурмати”* дея ёзади.

Ҳозирда замондошларимиз бўлмиш ёшлар наздида булар оддий ғап бўлиши эҳтимол. Лекин ёзувчи яшаган давр учун ўтмишда ўтган улуғ аждодларимиз номини бундай юқори пардада васф этиш учун том маънода жасорат, миллатпарварлик ва ватансеварлик лозим эди. Абдулла Қаҳҳорда биз ана шу эзгу хислатларни барабар кўраимиз. Бунинг яққол исботи ўша давр матуботида чиққан, узоқ вақт шов-шувларга сабаб бўлган мазкур мақолалардир.

Комедия матнининг масъулияти

Ҳар қандай бадий асар қайси замин ва маконда яратилганига қараб, у ёки бу даражада миллий характер касб этади. Чунки, аввало, миллий сўнг умуминсоний эзгу хислатлар ҳақиқий санъат асарини безайди. Айниқса, сахна асарларида бу жиҳат яққол акс этмоғи шарт. Драмада ҳам миллий, ҳам умуминсоний хусусиятларни кўрсата олиш ижодкордан юксак истеъдод ва чинакам маҳорат талаб қилади. Жаҳон драматургиясида бу каби ижодкорлар кўп. Масалан, Шекспир асарлари муаллифнинг ватани – Англия ва Европа мамлакатлари доирасида акс этади. Табиийки, ўрта асрлар Европа воқелиги жумладан, миллийги ҳам уларда намоён бўлган. Шекспир асарларидаги умуминсоний кадриятлар эса ана шу миллий қобик замирида кўрсатилган.

Ўзбек драматургияси тарихида хусусан, комедия жанрида баркамол ижод қилган ва асарлари ўз даврида катта шов-шувларга сабаб бўлган санъаткорлардан бири Абдулла Қаҳҳордир. У бор йўғи бешта сахна асари ёзган. Уларнинг ҳаммаси [“Ташвиш”, “Янги ер (Шоҳи сўзана)”, “Оғрик тишлар”, “Сўнги нусхалар (Тобутдан товуш)”, “Аяжонларим”] комедия бўлиб, ўзбек ва жаҳон театлари сахнасида кўп бора намоиш этилган. Бу драмалар гарчанд собиқ мустабид тузум даврида ёзилган ва маълум қадар давр воқелигини акс эттирган бўлса-да, улардаги асос жиҳат миллий анъаналар қобиғида, миллий урф-одатлар ва миллий характерни бериш асносида яратилган. Драматургнинг бадий маҳорати туфайли ўз даври – XX аср 50-60 йилларидаги халқимизнинг миллий ҳаёт тарзи комедияларида акс этган.

Абдулла Қаҳҳорни драматург-комедиянавис сифатида таниган асари “Янги ер (Шоҳи сўзана)” асаридир. Бу комедия ўз муаллифини собиқ иттифоқ ва жаҳон миқёсида ҳам танилишига сабаб бўлган. Асар энгил юмор билан суғорилган, ўз даврининг меҳнаткаш деҳқонлари ҳаётидан олинган эди. У 1950 йилда, яъни А.Қаҳҳор 43 ёшдалигида ёзилган. Кейинги асарларнинг яратилиш санасига эътибор қилайлик: “Оғрик тишлар” – 1954 йил, “Сўнги нусхалар (Тобутдан товуш)” – 1962 йил, “Аяжонларим” – 1967 йил. Демакки, драматург ҳар бир сахна асарини ёзиш учун 4-8 йил вақт кетқизган. Агар йил оша, ҳатто ой оша янги асар ёзган (ёки, ёзаётган) муаллифларни кўзда тутадиган бўлинса, А.Қаҳҳор улар олдида “камҳосил” ижодкордир. Аммо ҳар тўрт асарнинг бадий юкидан келиб чиқилдиган бўлса, улар ўз даврининг энг яхши комедияларидан, деб ҳисобланиши мумкин. А.Қаҳҳор ижодига хос бўлган танқидий рух ва реалистик тасвир, айнан комедияларида ҳам ўз аксини топган. Муаллиф бу асарларини насрий яратмалари каби жуда қаттиқ талабчанлик ва бир неча вариантлар оша таҳрирлар билан яратган. Янада аниқроқ ва бадий пухта бериш учун адиб уларга қайта-қайта ишлов бериб борган.

Фикримиз исботи учун “Аяжонларим” вариантларини келтирсак. Икки парда, олти кўринишли бу пьесанинг уй-музейдаги архивда 51 қўлёзмаси мавжуд. Бу эса турли кўринишларнинг 1 варақдан 18 варақча микдордаги, жами 400 саҳифага яқин вариантдир. Демак, китоб ҳолида 50 саҳифага ҳам етмайдиган юмористик характердаги бу кичик асар, муаллиф томонидан деярли ўн баробар қисқартирилиб

тақдим этилган. Адабиётшунос М.Қўчқорованинг таъкидлашича¹ пьеса пардалари, кўринишлари ҳар янги вариантда жумлалар, қаҳрамонларнинг диалоглари, хатти-ҳаракатларига сайқал бериб борилган.

Шуниси диққатга сазоворки, Абдулла Қаҳҳор бадиий ижодда маълум қадар тажриба орттириб, маҳоратли наср устаси бўлиб танилгачгина росмана драма ёзишга қўл урган. Унинг илк пьесаси “Ташвиш” 1937-1939 йиллар давомида ёзилган. Лекин, бу асар ҳеч бир театр сахнасида қўйилмаган ва тўлиқ ҳолда нашр этилмаган. Унинг ягона қўлёзма нусхаси эса уй-музейда сақланади (3242 рақамли қўлёзма, 72 варақ).

Комедия дастлаб “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” журналида босилган (1939 й., №3). Адиб вафот этгач, В.Рўзиматов уни қайта чоп эттирган (Гулистон. 1970 й., №5). Ўз вақтида пьесани тугалланмаган деган фикрлар ҳам пайдо бўлади. К.Қаҳҳорованинг гувоҳлик беришича асар *“тугалланган пьеса. Тўлиқ босилмаганига сабаб шуки, устод “Ташвиш”ни машиқ деб билганлар”*².

Ёзувчи нима сабабдан бу асарини ўз даврида сахналаштиришга ҳаракат қилмаган ёки матнини кейинчалик бирор тўпламига ҳам киритмаган? Бу ҳозирги кунда қоронгу. Фақат, ёзувчининг ижодий лабораториясидан келиб чикиб айтиш мумкинки, муаллиф илк комедиясидан у қадар қониқмаган ёки кейинчалик қайта ишлашни кўзда тутган. Шунини ҳам айтиш лозимки, асар мавзуи ва воқелиги уни ўша вақтда сахналаштириш имконини бермаган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Чунки, комедия яратилган йиллар айна Сталин қатағонлари даври эди. Бироқ, ушбу асар қаҳрамонлари, айрим воқеа ва деталларидан муаллиф кейинги комедияларида унумли фойдаланган. Баъзи ўринларга диққат қилсак.

“Тобутдан товуш”нинг бош қаҳрамонларидан бири Сухсуров. “Ташвиш”нинг бош иштирокчиларидан бири ҳам Сухсуров ва у ҳам маиший бузук, нопок кимса. Унда ҳам, бунда ҳам Сухсуров каби раҳбар кимсаларнинг порахўрлик, субутсизлик, ароқхўрлик каби иллатлари қораланади. Маълум бўладики, А.Қаҳҳор ҳар қандай жамият учун ҳам иллат бўлган – нопокликни қоралашни театр сахнасида кўрсатиш учун ҳаракат қилган. Бу ўринда собиқ муста-

¹ М.Қўчқорова. А.Қаҳҳор ижодий лабораториясидан: “Аяжонларим” пьесасининг киёсий таҳлили / Китобда: Абдулла Қаҳҳор: шахс ва ижодкор. –Тошкент: Tamaddun, 2013. 96-109-бетлар.

² К.Қаҳҳорова. “Ташвиш” асари тўғрисида // Шарк юлдузи. 1996, 6-сон. 104-бет.

бид шўро тузумидаги бюрократия, номуносиб раҳбар кадрларнинг ахлоқсизлиги ва порахўрлиги бош мавзу эди. Албатта, Қахҳор ўзига хос сатирик усул билан бу иллатларни дастлаб “Ташвиш”да сўнгра, бадий жиҳатдан янада пухта ишлаб, орадан 23 йил ўтгач, “Тобутдан товуш”да кўрсата олди. Асар мувафакқият билан театр сахналарида ўйналди ва ўз портлаш эффектини кўрсатди. Кўп ўтмай, бирданига асар ва муаллиф адресига матбуотда салбий чиқишлар қилинди, комедия шу ҳолатича сахнабоп эмас, дея топилди. Асосий айб унда муаллиф “совет воқелигини бузуб кўрсатган”лиги эди. Танқидлар ва муҳокамали тазйиқлар натижасида асар номи “Сўнгни нусхалар” дея ўзгартирилди, танқидий ва салбий жиҳатлар анча юмшатилади. Лекин ҳеч қанча вақт ўтмай асар сахналардан буткул олиб ташланди.

Истиклол туфайли эса А.Қахҳор мазкур асарида ҳеч бир воқеликни бузмаганлиги ва собиқ совет тузумидаги қатор нуқсонларни тўғри ёритганлиги маълум бўлмоқда.

“Ташвиш” комедиясининг сюжети эса бир қараганда жуда оддий – бир туман марказидаги савдо ташкилотида бўлиб ўтган воқеаларни акс эттиради. Аммо ана шу воқеа-ҳодисалар замирида ўтган асрнинг 30-йилларида собиқ мустабид совет тузуми пайтида юз берган ўзбўларчилик, кадрлар масаласидаги ноқисликлар, турли бухтонлар туфайли қама-қамаларнинг авж олиши, миллий кадриятларнинг камситилиши, раҳбар ходимларнинг мансабни суистеъмол қилишлари каби муаммолар танқид қилинган. Албатта, ҳажв тигига олинган бу камчиликларга муаллифнинг ўзи гувоҳ бўлган, эшитган ёки ўша давр матуботида ёритилган материаллардан фойдаланган.

Назаримизда пьесанинг “Ташвиш” деб номланиши ҳам бежиз эмас. Асар яратилган давр чиндан ҳам тарих учун ташвишли давр эди. Қолаверса, комедиянинг ўзида қаламга олинган жамиятдаги нуқсонларнинг ўзи ташвишлидир. Шу билан бирга, асар матни давомида борган сари қуюлиб боровчи ташвишли оҳангни юмор, айрим ўринларда сатира орқали берилганига гувоҳ бўлинади.

Асарда персонажлар кўп эмас – Сухсуров, Маҳрамов, Қурбонов, Жаҳон, Ҳожи, Тилла бобо, Раҳматулла, секретар ва яна бир икки иштирокчи. Лекин буларнинг ҳаммаси ҳам тугал образлар эмас. Шундай эса-да, улар орасида ўз даври кишисининг яққол қиёфасини берувчи образлар ҳам бор. Қурбонов ҳақида шундай дейиш мумкин.

Диккат этилса комедиянинг бош қахрамони ҳам Қурбонов, асарни жонлантириб, ички динамикасини сақлаб турган ҳам Қурбонов, комик вазиятларни туғдирувчи, ўз алмойи-алжойи гап-сўзлари билан томошабинни кулдирувчи ҳам Қурбонов...

Қурбонов жуда кўрқоқ, ваҳимачи, думбул одам. Лекин, аини дамда у жуда қув. Вазият тақозосига кўра ўз фойдасини кўзлаб иш тутади. Инсонийлик, одамгарчилик каби туйғулар унинг учун “сиёсий огоҳлик” олдида ҳеч гап эмас.

Фикримишча, муаллиф айнан шундай чаласавод, инсонлар тақдирига хасдай қаровчи тоифа ўша даврда пайдо бўлганига кино тарзида бу образни яратган. Маълум қадар бунга муваффақ бўлган ҳам. Қурбоновнинг сахна кўринишлари оша ҳаракатлари жонли, диалоглари серзавқ чиққан. У ўз нутқ ва суҳбатларида ўн мартадан ортиқ “ташвиш” сўзини ишлатади. “*Ёмон кўрганам ташвиш*”, “*Ташвиш устига ташвиш*” жумлаларини қайта-қайта айтади. Асар матни давомида эса драматург “ташвиш”-“беташвиш” сўзларини ўзаро қаршилантиради. Бу билан муаллиф ўша давр учун Қурбонов тоифасидаги одамларнинг ўзи ташвиш эканлигига урғу бермоқда.

Фамилияга ҳам эътибор беринг – Қурбонов! У ўз даврининг сохта идеаллари йўлида қурбон бўлган; сохта ишонч, сохта эътиқод уни беихтиёр замона қурбонлари сафидан ўрин олишига сабаб бўлган.

Балки шунинг учундир сахна асаридаги айрим образлар характери ва кийфасини яратишдаги камчиликлардан фаркли равишда Қурбонов образи муваффақиятли чиққан.

Аммо унга қарама-қарши қахрамон – Жаҳон образида бир қанча етишмовчиликлар бор. Жаҳон асардаги яна бир персонаж Раҳматулланнинг собиқ рафиқаси. Албатта, Раҳматулла эски жадидлардан, домла. Уни ўша замон мафқураси талабига мувофиқ қора бўёқларда тасвирлаш, ёмонлаш зарур эди. Шунинг учун, Жаҳоннинг гўё “кўзи очилиб” эрдан чиққани, саводхонлик курсларида ўқиб, савдо ташкилотида иш бошлагани айтилади. Аслида у бирмунча илғор фикрли замонавий аёл образини акс эттириши лозим эди.

Бироқ, асар матни давомида у – анчайин шарттаки, юз-хотирни билмайдиган, эркак кишига ўз ҳукмини ўтказишга интилувчи, ҳаттоки номашруъ яқинликка ҳам мойил хотин тимсоли бўлиб қолган.¹

¹ Умуман олганда, Қаҳҳор асарларидаги айрим замонавий аёллар образи кўпроқ шарттаки, эркак киши билан тенг мақомга интилувчи, бирмунча беггаҷопар қилиб тасвирланган. Мисол учун, “Минг бир жон”даги Мастура, “Нурли чўккилар”даги

Балки, муаллиф бу қабих иллатларни коса остида нимкоса тарзида кўзда тутгандир. Ҳарқалай, комедиядаги воқеа ва диалог-сухбатлар давомида унинг шу “хислатлари” чиқиб келаверади. Масалан, ажрашиб кетган хотинига ярашиш таклифини қилган Раҳматулла “*Ҳеч бўлмаса шундай шўхлик қилиб юрайлик*”, дейди. Бунга жавобан Жаҳон қулимсираб “*Ҳи, дийдорингиз қурсин*” дея жавоб беради. Эътибор қилинса, кескин рад қилиш ёки бошқача тарзда ўз салбий муносабатини билдириш ўрнига Жаҳоннинг қулимсираши ва жазманга мурожаатдай гапи, унинг асл қиёфасига ишора қилмоқда.

Ёки, Ҳожи ва Тилла бобо орасида кечган суҳбатдаги бобонинг ҳикояси ҳам сунъий чиқиб қолган. Унинг Ҳожига итoblари ҳам, дағдагалари ҳам замонасозлик руҳи туфайлигина асар матнига киритилгани сезилади. Тилла бобонинг нон сўраши ва қишда совуқ сув ичиши ҳақидаги бу киритма ҳикоя ўз сунъийлигидан қахрамоннинг нуткига ҳам сингишмайди. У атайин Ҳожини қоралаш, тўғрироғи қора қилиб кўрсатиш, уни ўсал қилиш ва айблаш учунгина ўйлаб топилгандек. Қизиғи шундаки, 1917 йилги октябр тўнтаришидан олдин ҳам Тилла бобо “чол”, асар воқеалари давом этаётган 1930 йиллар адоғида ҳам у “чол”. Унинг ёши нечада, ўзи?!

Ёки, Ҳожининг гапларини дарвозанинг оркасига Ҳайдарали чол ёзиб қўяди. Худди шу детални ёзувчи “Мунофиқ” ҳикоясида ҳам такрорлаган. Унда қоровул чол Низомиддиновнинг қовунга пиёз қўшиб еганини айвондаги устунга ёзади. Бу ҳикоя ҳам “Ташвиш” билан деярли бир пайтда – 1937 йил ёзилган. Балки шунинг учундир қайтарик юз берган бўлиши мумкин. Бироқ, бу билан ўша даврга хос бўлган бир иллатни муаллиф таъкидлаб ўтмаяптими, деган андиша ҳам уйғонади.

Бу муҳкам ўринлар адиб томонидан жавоблантирилмаган. Яна, чол нуткидаги, мустабид совет давлатининг ўша вақтдаги раҳбарларидан бўлмиш Калининнинг ўзбекча билмаслиги ҳақидаги гаплар ҳам ўрнига тушгандай. Аммо муаллиф бу хусусда ҳам ортикча замонасоз пафосга берилиб кетган.

Бироқ шу ўринда бир масалага диққат қилиш зарур.

Тилла бобонинг болалари ўлими воқеасини айтиш ҳолатида Абдулла Қаҳҳор ўз отасидан прототип сифатида фойдаланган. Маълумки, уста Абдуқаҳҳор ҳам саккиз фарзанд кўради. Аммо фақат

Зухра. “Синчалак”даги Саида, “Ташвиш”даги Жаҳон каби. Булар ўз даврида гўё “озод совет аёллари”нинг тимсоли эди.

Абдуллажонгина яшаб қолади, қолган болалари гўдаклик чоғида ёки 4-5 ёшлар атрофида вафот этиб кетган. Ёзувчи ўз оиласи фожиясини – ака-ука, опа-сингилларининг болалик чоғларидаёқ ўлиб кетиш ҳодисасини кейинчалик “Ўтмишдан эртақлар” қиссасида батафсил ёритган. Демак, шу мавзу бир умр унинг миясида, онгу шуурида айланиб юрган ёки шахсий ҳаётидаги воқеликни қайта-қайта детал сифатида бадиий асарларида фойдаланган.

Бир сўз билан айтганда, “Ташвиш” комедияси айрим жиҳатларига қарамай муаллиф ижодкорлиги ва бадиий топқирлигидан бир нишонадир. Асарда 1930 йилларга оид баъзи ижтимоий-сиёсий ҳодисалар бадиий қобикда беришга ҳаракат қилинган. Ҳали драматургияда тажрибага эга бўлмаган А.Қаҳҳорнинг дабдурустдан катагон йилларида мавжуд воқеликка мурожаат қилишининг ўзи ижодкордан жасорат талаб қиларди. Фикримизча, келажакда театр жамоатчилигини бу асар ўзига жалб қила олади.

Таъкидлаш жоизки, турли давр ва турфа маконларда яшаган санъаткорлар ҳеч қачон жанрнинг умумий хусусиятидан четга чиқиб кетмаганлар, уни ўз ижод маҳсулларида сақлаб қолганлар. Худди шундай, А.Қаҳҳор ҳам комедия жанри хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда қаҳрамонларига ҳоҳ салбий, ҳоҳ ижобий бўлсин миллий тус бера олган. Айтайлик, дунё комедия усталари – Мольер ёки Гоголь асарларини А.Қаҳҳор комедиялари билан қиёслаганда ҳам, ҳар бирида бўлганидек, унинг қаҳрамонларида миллий колорит бўртмаси ва кам сўзлаб кўп нарса айта олиш хусусияти яққол кўринади.

Мисол учун, “Оғриқ тишлар”даги Заргаровнинг ҳаракатлари ва нутқига эътибор қилайлик. Устига хотин олганидан кейинги аҳволини билиш учун аёли Оқилани Марасулдан суриштирар экан, йиғлаганлигини эшитгач, айтади: “– *Йиғлади. Хайрият! Йиғлаган бўлса жанжал қилмайди...*” Мана шу жумланинг ўзиданоқ Заргаровнинг қиёфасига чизгилар тортилади. У аввало, ўз аёлининг характерини, ожиз жиҳатларини яхши билади. Шунинг учун, кўнглига сикқанини қилаберади (яъни, ўйнаш орттириш, уйланиш). Шу билан хурсанд, маишатхўр. Сўнгра, у кўрқоқ одам, жанжал чиқишидан, шарманда бўлишдан қўрқади. Кейинги диалогларда эса Заргаровнинг қиёфасидаги бўёқлар куюқлаша бораверади. У ЗАГС мудири билан телефонда гаплашар экан, дастлаб расмий оҳангда бошлаб, суҳбат давомида ўз маърифий савияси пастлигини кўрса-

тиб кўяди. Марасулга никоҳ қилиниши керак бўлган Насиба ҳали мактаб ўқувчиси ва никоҳ ёшига етмаган. Шунинг асосий вазифаси қилиб, никоҳга қаршилик қилаётган мудирга Заргаров: “...А? *Тўққизинчи синфда ўқиса ўқийверади-да! Мен тўртинчи синфда ўқиганимда йиғирма ёшда эдим!*” – дейди. Бу гап кулги кўзгатиши билан бирга, сўзловчининг дунёқарашини ҳам намоёни қилади. Шунингдек, ўтган асрнинг 50 йилларида раҳбарлик курсисидоги у каби кишилар тасвирини ҳам бера олган.

Маълумки, драма бадий адабиётнинг мураккаб тури бўлиб, унда воқеаларни шундай кўрсатиш зарурки, улар ихчам шаклда намоёни этилиши, персонаж (қаҳрамон)ларнинг характери сўзлашуви (диалог) ва юмуш (ҳаракат) билан уйғун ҳолатда, аниқ ва лўнда очиш керак. Аксинча, тафсилотли тушунтириш, ёки баён қилиш, ёхуд изоҳ беришлардан тўла равишда ҳоли бўлиши, ортиқча тафсилотдан қоча олиш лозим бўлади. А.Қаҳҳор комедияларида ҳам қаҳрамон характери айнан уларнинг сўзлашуви ва хатти-ҳаракатлари орқали кўрсатилади. Уларда юморга ҳосил қилинган кулги ёки сатирага оид аччиқ захарханда ҳосил қиладиган кўринишлар жуда кўп.

“Абдулла Қаҳҳорнинг эстетик талабларидан бири асарнинг ғоявий йўналиши аниқ бўлишидир. Унингча, ҳар бир асарда ёзувчи нималардир дейиши керак. Шу дейилдиган гап жуда аниқ бўлиши керак. Акс ҳолда асар сюжетда кечиб ўтмайди тарқоқлик бўлади”.¹ Бу борада яна, “Оғрик тишлар”га мурожаат қилсак. Аслида юлғич, ахлоқсиз ва ёлғончи бўлган Марасул ўзини яхши томондан кўрсатиб, Насибага уйланиш эҳтишолини унинг ақлини ўқитишга ваъда беради. Унинг гапу ваъдалари муболаға бурканганлигидан томошабин (кинобхон) уларнинг ёлғон эканлигига ишонч ҳосил қилади.

“...Насиба: Йўқ, домла чинакам куяётиттилар, мактабни битиролмай қолади деб ўйлаётиттилар.

Марасул: Ие, ахир айтмадингизми!.. Мен жонимни, танимни, бутун умримни илм йўлига тиккан бир дарвишман-ку! Мен нима қилсам илм учун, илм йўлида қиламан. Куним битиб ўлсам, ўлигимни ҳам илм йўлига берман: майли, студентлар теримга поҳол тиқиб бурчакка қўйишин! Ёнинг демай тураверман!.. Мен сизга қўл чўзганимда эркак бўлиб эмас, бир тарбиячи бўлиб қўл чўздим. Мен сизни университетда ўқитаман, аспирантурада ўқитаман! Менга

¹ М.Кўшхонов. Абдулла Қаҳҳорнинг эстетик принциплари ҳақида..., 30-бет.

жўн хотин керак эмас! Жўн хотин керак бўлса, мана, ўртоқ Заргаровдай одам синглисини бермоқчи бўлганда ола қолар эдим!

Роҳила: *(Насибага) Эшитаятибсанми?*

Марасул: *Мен сизни доктор қиламан, академик қиламан!*

Насиба: *(қулимсираб) Ростми?..*

Марасул: *Мен сизга қачон ёлгон гапирган эдим?..*”

Марасулнинг нуткига диққат этилса, унинг асл мақсади – ёш қиз Насибани қандай қилиб бўлса ҳам хотинликка олиш. Унинг “*жон, танини, бутун умрини илм йўлига тиккан дарвиш*” лиги, “*нима қилса илм учун, илм йўлида қилиши*”, “*ўлигини ҳам илм йўлига бериши*” кулгили ва муболағали; Насибага “*эркак бўлиб эмас, тарбиячи бўлиб қўл чўз*” ганлигининг ёлгонлиги эса нутқ ривожини давомида маълум бўлади. “Жўн” (оддий) хотин керакмаслиги ва Заргаровнинг синглиси ҳақидаги гапи бунини кўрсатиб турса-да, университет ва аспирантурада ўқитиш, сўнгра доктор ва академик қилиш ҳақидаги шавқ билан сўзланган муболағага бой жумлалар аслида гирт ёлгон эканлигини исбот этади. Бунини диалог охиридаги Насибанинг қулимсираб “*Ростми?*” дейиши ва Марасулнинг унга “*Мен сизга қачон ёлгон гапирган эдим?..*” дея саволга савол билан жавоб бериши яққол кўрсатган.

А.Қаҳҳор драматург сифатида қаҳрамон характери унинг сўзлашуви орқали бериш ва унинг хатти-ҳаракатларини эса нутқ билан тўлдириб бориш маҳоратини мукамал ўзлаштирган. Бошқа пьесаларида ҳам шу каби тағмаъноли диалоглар ва қат-қат очиб борилган қаҳрамон характери кўриш мумкин. “Тобутдан товуш”даги Сухсуров образи, аниқроғи, унинг нутқлари сабабли деярли афоризмга айланиб кетган жумлалар ҳам фикримизни исботлайди. “*Асал айнимайди, қиз қаримайди*”, “*Мен қаерим қичишини олдиндан билиб қашлаб қўядиган одамман*”, “*Бир охурдан ем еган бўлсак ҳам ҳар ким ўзининг тиши билан чайнаб, ўзининг кекирдаги билан ютган*” шулар жумласидан.

Ёки, Нетайхон тилидан айтилган: “*Пул ширин! Пул ўлгурнинг тиши бўлса ўзини еб қўяр эди!*” ибораси ҳам Қаҳҳорга хос кучли мантӣқ билан юзага чиққан. Ёхуд, характер яратишда ўзбекона зукко иборалар билан бирга самимий кулги кўзгатадиган ҳолатларни ҳам қаҳрамон характерида бера олган. Масалан:

“Сухсуров (бармоғи билан имлайди): Бери кел!

Юсуф (яқин боргани қўрқади. Дўқ оҳангида): Мени урманг! Қани, уриб кўрингчи, барибир... қўлингиз оғрийди!..”

Драма ўз табиатига кўра ҳаракатни талаб қилади. Бу ўринда ҳам қаҳрамонлар ҳаракати ва диалоги орқали Сухсуров Юсуфга ҳар қандай муомала қила олиши, ҳатто уриши ҳам мумкинлиги, Юсуфнинг эса Сухсуров олдида ўта ожизлиги, соддалиги маълум бўлади. Саҳна асаридан кўзда тутилган асосий мақсадни ҳам, асарнинг пухта чиқишига омил бўла оладиган асосий воситалардан бири драматик ҳаракатни юзага келтиришни ҳам А.Қаҳҳор нечоғлик маҳорат ила юзага келтиргани бу каби ўринларда яққол кўринади. У драма ёзиш усули ва сирларини яхши ўзлаштиргани учун ҳам, қисқача нутқлар орқали драматизм ярата олган. Лекин, сўзамолликни ҳам ўрни билан кўллайди, сўзларни ҳам ўз ўрнида ишлатади.

Ўз даврида “Тобутдан товуш” комедиянинг фарс жанрида эканлигини бир қатор мутахассислар таъкидлашган. Фарс эса комиклигининг оддий шакли бўлиб, унда ташки комизм бўртиб туради. Баъзан, фарс ҳақиқий ҳолатни бузиб ҳам кўрсатади.

Бироқ, А.Қаҳҳор драмаларини бундан ҳоли эканлиги, асар матнлари билан диққатли танишиб чиққач амин бўлиш мумкин. Негаки, бу асарлар характер ва ҳаракатларга бой. Адиб ҳаётда учрайдиган салбий типлар ва киёфалардан нусха олади, мавжуд воқеликлардан фойдаланади. “Тобутдан товуш” ҳам, “Оғрик тишлар” ҳам мазмунан сатирик комедия бўлса, “Янги ер” ва “Аяжонларим” кулгили сюжетлар асосидаги юмористик асардир.

Қаҳҳор ўз сатираси орқали ҳаётда учрайдиган ножоиз воқеа-ҳодисаларни қаттиқ танқид қилган, уларнинг иштирокчиси бўлган нопок кимсаларни фош этган. Унинг сатирик комедиялари бутун мазмун-моҳияти билан, ҳатто сюжет, конфликт ва характерлари билан ҳам сатирик рух ила сугорилган. Мисол учун, “Тобутдан товуш”да Заргаровнинг “доклад-ҳалта”си мавжуд. Бу турли газета ва нашрлардан маърузабоп мақолаларни қиркиб, йиғилган катта альбом. Заргаров котиби ёрдамида ана шу материаллардан кўчириб маъруза қилади. Асар тағматнида эса, А.Қаҳҳор топқирлик билан “доклад-ҳалта” ибораси орқали ўша даврдаги Заргаров каби собиқ совет раҳбарларининг баландпарвоз маърузалари “ҳалта” эканлигини таъкидламоқда. Албатта, мажозан “ҳалта” бу ўринда мазмунан бўш, шаклан шалвираган, кўринишдан эса осилиб қолган маъносида келмоқда. Яна, айнан шу кўринишда, Чернишевскийнинг гапини маърузасига киритмоқчи бўлган Заргаровдан Марасул “Ўртоқ

Чернышевский ҳозир қаерда ишлайдилар?” деб сўрайди. Заргаров эса ўйлаб туриб *“Тилимнинг учуда турибди-я! Хайр, майли, кейин айтаман...”* дея жавоблантиради.

Бу ўринда ҳам ўткир сатира руҳи бўртиб турибди. Аввало, ҳар икки кимсанинг саводсиз-билимсизлигидан кулинса, иккинчидан, жамиятда бу тоифа инсонлар кўпаётганлиги, улар бўлар-бўлмас маъруза-мақола-китобларига рус классикларидан кўчирмалар келтириш билан ўзларини ҳимоя қилишга чоғланаётганини ҳам кўзда тутати. Аслида бу куйинчаклик ёзувчининг эстетик идеалларидан бири, дейилса ҳеч муболага бўлмайди. Негаки, “Адабиёт муаллими” ҳикоясидаги ўқитувчи Боқижон Бақоевнинг “нариги Чехов” ҳақида сўзлаши, “Ўжар” ҳажвиясида эса Салтиков-Шчедринни икки ёзувчи дея тортишаётган кўшнилар билан Заргаров ва Марасул ўртасида унчалик ҳам катта фарқ йўқ. Уларнинг ҳаммаси бир жамиятга мансуб, бир хил қотиб қолган фикрли, ўз майда манфаатини эса ҳар нарсадан устун кўювчи кимсалардир. Адиб ҳақли равишда уларни кескин танқид тигига олади.

А.Қаҳҳор комедияларидаги ҳар бир персонаж ўз даври воқелигидан келиб чиқиб, хатти-ҳаракатлар қилади, нутқ сўзлайди. Уларнинг ҳаммаси ҳам у ёки бу даражада миллий характерга эга қаҳрамонлардир, десак янглишмаган бўламиз. Енгил юмор билан суғорилган “Аяжонларим”да ҳам бу жиҳат яққол акс этган. Асардаги Бўстон ва Шакар хола орасидаги гап-сўзлар, уларнинг юриш-туриши, фикру кечинмалари ҳам XX аср 60 йилларидаги ўзбек онахонларининг қиёфасини ёрқин акс эттирган.

Бир сўз билан айтганда, А.Қаҳҳор атоқли наср устаси бўлиш билан бирга миллий драматургиямиз тарихида комедия жанрининг маҳоратли ижодкорларидан бири сифатида ҳам ном қолдирган. Унинг драмалари кўп жиҳатларига кўра замондош китобхон ва театр ихлосмандларига тақдим этишга муносиб асарлардир.

Ўтмиш ижодкорларимиз, жумладан А.Қаҳҳор, адабий меросига ёш авлод муҳаббатининг баландлиги ва улар билан доимо фахрланмоқлик туйғуси эса янгидан-янги изланишлар сари етаклаши шоёни ҳақиқатдир.

* * *

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. -176 бет.
2. Каримов И. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. –Тошкент: Ўзбекистон, 2009. -40 бет.
3. Абдулла Қаҳҳор. “Ташвиш” пьесаси. Қўлёзма, 72 varaқ. А.Қаҳҳор уй-музейи фонди, №3242.
4. Абдулла Қаҳҳор. “Зилзила” киссаси. Қўлёзма, 44 varaқ. А.Қаҳҳор уй-музейи фонди, №3740.
5. Абдулла Қаҳҳор. “Аяжонларим” комедияси қўлёмалари. А.Қаҳҳор уй-музейи фонди, №3252/8, 3252/10, 3256, 3259, 3262, 3264.
6. Abdulla Qahhar. Qislaq hukum astida. –Tashkent: O’zdamnashr. 1932. -46 bet.
7. Abdulla Qahhar. Sarab. Ozdamnashr – Ozbekistan Davlat Nashriyati. Tashkent-Samarqand, 1937. -382 bet.
8. Абдулла Қаҳҳор. Қотилнинг туғулиши. Ўз ССЖ Давлат нашриёти. –Тошкент-Боку, 1933. 3-41-бетлар.
9. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 5 томлик, 1-т. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. -336 бет.
10. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 5 томлик, 2-т. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. -368 бет.
11. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 5 томлик, 3-т. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. -368 бет.
12. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 5 томлик, 4-т. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. -336 бет.
13. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 5 томлик, 5-т. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. -272 бет.
14. Абдулла Қаҳҳор. Ёшлар билан суҳбат. -Тошкент: Ёш гвардия, 1968. -103 бет.
15. Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. (Нашрга тайёрловчи, изоҳлар муаллифи ва илмий-танкидий матнларни тузувчи: О.Жўрабоев.) –Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. -320 бет.
16. Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. 2-жилд. (Нашрга тайёрловчилар: О.Жўрабоев, М.Қўчқорова; изоҳлар ва сўнгсўз муаллифи: О.Жўрабоев.) –Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. -420 бет.
17. Абдулла Қаҳҳор: шахс ва ижодкор (архив қўлёмалари ва хотиралар асосида мақолалар тўплами). (Тўловчи ва сўзбоши муаллифи: О.Жўрабоев.) –Тошкент: Tamaddun, 2013. -160 бет.

18. Абдулла Қаҳҳор замондошлари хотирасида. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. -366 бет.
19. Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги (араб ёзувидаги ҳужжатлар). Нашрга тайёрловчи: О.Жўрабоев. -Тошкент: Мухаррир, 2011. -136 бет.
20. Абдулла Қаҳҳор. От жизненного факта к художественному вымыслу// Вопросы литературы. 1965. №1. 166-178 стр.
21. Абдулла Қаҳҳор и его художественный мир. -Ташкент: Фан, 1989. -174 стр.
22. Абдуллажон Насимий мусаввадаси. Шахсий кутубхона.
23. Абдуллаев А. Абдулла Қаҳҳор ва аруз муаммоси // “Сино” журнали. 2007/куз. №27. 20-23-бетлар
24. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. –Тошкент: Ўқитувчи, 1980. -346 бет.
25. Абдусаматов Ҳ. Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк. -Тошкент: Бадий адабиёт, 1960. -208 б.
26. Абдусаматов Ҳ. Драма назарияси. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2000. –288 бет.
27. Абдулғафур Раззок Бухорий. Ҳуснихат дурдоналари. –Тошкент: Мовароуннахр, 2008.
28. Абдуғафуров А. Зокиржон Фуркат. –Тошкент: Фан, 1977. -212 бет.
29. Абу Али ибн Сино. Зафарнома. Абдуллоҳ Ансорий. Тухфатул-мулук. –Тошкент: Ниҳол, 2009.
30. Адабий мерос 3. –Тошкент: Фан, 1973.
31. Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик, 1-жилд. Эпос. –Тошкент: Фан, 1991. -384 бет.
32. Адабиёт назарияси. Икки томлик, 1-т. Адабий асар. –Тошкент: Фан, 1978. -416 бет.
33. Адабиёт назарияси. Икки томлик, 2-т. Адабий-тарихий жараён. –Тошкент: Фан, 1979. -448 бет.
34. Адабиёт энциклопедияси: атамалар, истилоҳлар, сиймолар, асарлар ва нашрлар. Тузувчи: Ҳ.Болтабоев. –Т.: Мумтоз сўз, 2015. -664 бет.
35. Адабиётимиз фаҳри. –Тошкент: Ўзбекистон, 2007. -328 бет.
36. Азимджанова С. Индийский диван Бабура. -Ташкент: Фан, 1966.
37. Алишер Навоий. Терма девон. ЎЗР ФАШИ фонди, 790 рақамли кўлёзма.
38. Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. ЎЗР ФАШИ фонди 1230, 1709, 7409, 7864 ва шу фонд Ҳ.Сулаймон бўлими 1261 рақамли кўлёмалар.
39. Алишер Навоий. Махбубул-қулуб. Возлюбленный сердце. Сводный текст подготовил А.Н.Кононов. –М.Л.: Изд.АН, 1948. -185 стр.

40. Алишер Навоий. Илк девон. Факсимил нашр. Тайёрловчи: Ҳ.Сулаймон. –Тошкент: Фан, 1968.
41. Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. IV жилд. Нашрга тайёрловчи: Ҳ.Сулаймон. –Тошкент: Фан, 1960.
42. Алишер Навоий. Ҳайрат-ул-аброр. Илмий-танқидий матн. Тузувчи: П.Шамсиев. –Тошкент: Фан, 1970.
43. Алишер Навоий. Хамса. Нашрга тайёрловчи: П.Шамсиев. –Тошкент: Фанлар академияси нашриёти, 1960.
44. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 1-т. –Тошкент: Фан, 1987.
45. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 3-т. –Тошкент: Фан, 1988.
46. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 4-т. –Тошкент: Фан, 1989.
47. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 5-т. –Тошкент: Фан, 1990.
48. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 7-т. –Тошкент: Фан, 1991.
49. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 11-т. –Тошкент: Фан, 1993.
50. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 13-т. –Тошкент: Фан, 1997.
51. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 14-т. –Тошкент: Фан, 1998.
52. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 16-т. –Тошкент: Фан, 2000.
53. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 17-т. –Тошкент: Фан, 2001.
54. Alisher Navoiy. Hayrat-ul-abror. –Toshkent: G`afur G`ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.
55. Алишер Навоий ижодий ва маънавий меросининг оламшумул аҳамияти. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. –Тошкент: O`zbekiston, 2011.
56. “Алишер Навоий ва ХХI аср” мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. –Тошкент: Tamaddun, 2017.
57. Амир Камолитдин Ҳусайн Гозургохий. Мажолисул-ушшок (Тазкирани урафо). Ба эҳтимоми: Ғуломризо Табатабойи Мажид. 1376 (1998).
58. Ан-На’им. Арабча-ўзбекча луғат. –Тошкент: Халқ мероси, 2003. -960 бет.

59. Аҳмадхўжаев Э. Лутфий асарлари кўлёмаларининг каталоги. – Тошкент: ЎЗР ФАҚИ, 1987.
60. A.S.Levend. Alişir Nevai. II cilt. Divanlar. –Ankara: Turk tarih kurumu basimevi, 1966. -272 say.
61. Баёзи Муҳалло. –Тошкент: Орифжонов матбааси, 1330.
62. Бальбууров Э.А. Поэтика лирической прозы. –Новосибирск: Наука, 1985. -151 стр.
63. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. –Москва: Искусство, 1979. -423 с.
64. Бердиева З. Абдулла Қаххор. Библиография. –Тошкент, 1989. -149 бет.
65. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Фузули. –Москва: Наука, 1962. -554 стр.
66. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи: С.Ҳасанов. –Тошкент: Шарк, 2002. -336 бет.
67. Боров Ю.Б. Эстетика. Учебник. –Москва: Высшая школа, 2002. -511 стр.
68. Боролина И.В. Абдулла Каххар. Очерк творчества. –Ташкент: Государственное издательство художественной литературы УзССР, 1957. -120 стр.
69. Болтабоев Ҳ. Мумтоз сўз кадри. –Тошкент: Адолат, 2004.
70. Бўтаев Ш. Қўрғонланган ой. Роман. –Тошкент: Шарк, 1998.
71. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. –Тошкент: Ўзбекистон, 1993. -191 бет.
72. Владимирова Н.В. Развитие узбекской прозы XX века и вопросы художественного перевода. –Ташкент: Фан, 2011. -336 стр.
73. Вопросы текстологии. Сборник статей. –Москва: Академия наук, 1957. -466 стр.
74. Гече Г. Библиейские истории. Перевод с венгерского Р.Даллош. –Москва: Политиздат, 1988. -367 стр.
75. Дарё дар гуҳар. (Девони комил Заҳириддин Муҳаммад Бобур.) Бо мукаддима, муқобала ва тасҳиҳ Доктор Шафика Ёркин. Қобул 1387 (2008).
76. Девони Азим. ЎЗР ФА Давлат адабиёт музейи фонди, 189 рақамли кўлёмза
77. Diwani Babur. Prof. S.M.Azizuddin Husain. Ministry of Culture, Government of India. Rampur Raza Library, 2014.
78. Девони Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бо мукаддима, муқобала ва тасҳиҳ Шафика Ёркин. Қобул 1362 (1983).
79. Девони Муҳсиний. ЎЗР ФАШИ фонди, 7392 рақамли кўлёмза.

80. Девони Фузулий. Истанбул, Тўпкопи музейи, Равон кўшки кутубхонаси, 749 ракамли кўлёзма.
81. Dr. Bilal Yucel. Babur divani. Gramer, Metin, Sozluk, Tipkibasim. – Ankara, 1995.
82. Dr. Sadı Aydın. Iran kutuphaneleri turkce yazmalar katalogu. -Istanbul, 2005.
83. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. Учебное пособие. –Москва: Флинта, Наука, 2002. -248 стр.
84. Жабборов Н.А. Фуркатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. ДДА. –Тошкент, 2004. -32 бет.
85. Жабборов Ш. Герменевтика – тушунтириш илми. –Тошкент: Akademiya, 2010. -152 бет.
86. Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. Биринчи жилд, биринчи китоб. Таржима шарҳи билан. Таржимон: А.Маҳкам. –Тошкент: Шарк, 1999.
87. Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. Биринчи жилд, иккинчи китоб. Таржима шарҳи билан. Таржимон ва шарҳ муаллифи: Аскар Маҳкам. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2007.
88. Жўрабоев О. Навоий ва тарих. (Рисола.) –Тошкент: Tamaddun, 2016. -40 бет.
89. Жўрабоев О. “Наҳжал-фародис” – муҳим илмий-адабий асар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2004, №2.
90. Жўрабоев О. “Хазойинул-маоний”нинг бир шоҳона кўлёмаси ва унинг матний хусусиятлари // Адабиёт кўзгуси. №12. –Тошкент, 2011.
91. Жўрабоев О. Ардоқли дастхатлар // “Tafakkur” журнали. 2012, №4.
92. Жўрабоев О. Қаҳҳоршуносликнинг айрим вазифалари ва архив кўлёмалари/ Китобда: Абдулла Қаҳҳор: шахс ва ижодкор. –Тошкент: Tamaddun, 2013. 3-14-бетлар.
93. Жўрабоев О. Абдулла Қаҳҳор архивидаги баъзи кўлёмза ва шеърлар матнига доир / Китобда: Абдулла Қаҳҳор: шахс ва ижодкор. –Тошкент: Tamaddun, 2013. 146-155-бетлар.
94. Жўрабоев О. Ўзбекона комедия устаси // “Teatr” журнали. 2015. №5. 19-22-бетлар.
95. Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. –Тошкент: Ғ.Ғулом НМИУ, 2015. -356 бет.
96. Жумаҳўжа Н. Истиклол ва она тилимиз. (Тил, имло, нотиклик санъати, матн, матншунослик) –Тошкент: Шарк, 1998. -160 бет.
97. Жумаҳўжа Н. Янги танқидий матн // ЎзАС. 2011, 28 октябрь.

98. Завкий. Ажаб замона. Шеърлар. Нашрга тайёрловчи: А.Мадаминов. –Тошкент: Шарқ, 2003.
99. Захириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. –Тошкент.: Шарқ НМАК, 2014. -744 бет.
100. Зуфаров Т. Хат таълими (хуснихат коидалари). –Тошкент: Meri-yus, 2010. -280 бет.
101. E.Denison Ross. A collection of poems by the Emperor Babur. Journal of the Asiatic Society of Bengal. Vol VI. Extra No. 1910.
102. I.Genc. //Turkish Studies. International periodical for the languages, literature and history of Turkish or Turkic. Volume 2/4 Fall 2007. P. 395-404.
103. Имом Термизий. Шамоили Муҳаммадия. (Ўзбекча таржима муаллифи Олтинхон тўра). –Тошкент: «Мовароуннаҳр» нашриёти. (Араб ёзувида, санасиз.)
104. Исмоил Бекжон. Улуғбек расадхонасининг биз билмаган тарихи // ЎЗАС. 1996, 5 апрель.
105. Исмоилов Ё. Баёз ва баёзчилик тарихи / Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. –Тошкент: Фан, 1976. 78-100-бетлар.
106. İslam ansiklopedisi. 13-cilt. -İstanbul, 1996.
107. Йўлдошев И. Ўзбек китобатчилик терминологиясининг шаклланиши. –Тошкент: ТошДПУ, 2004. -134 бет.
108. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. –Тошкент: Ўзбекистон, 2008. -536 бет.
109. Каримов Ғ. Муқимий. Ҳаёти ва ижоди. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. -272 бет.
110. Краткая литературная энциклопедия. Том 3. -Москва: Изд. СЭ, 1966. -386 стр.
111. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Том 2, -М.,Л., 1956.
112. Комилов Н. Маънолар оламига сафар (Алишер Навоий ғазалларига шарҳлар). –Тошкент: Tamaddun, 2012.
113. Книга сочинителя. –С.Петербург: Амфора, 2008. -319 стр.
114. Литература факта. –Москва: Захаров, 2000. -286 стр.
115. Литературный энциклопедический словарь. -Москва: Советская энциклопедия, 1987. -436 стр.
116. Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. –М-Л.: Наука, 1964. -102 стр.
117. Назаров Б. Абдулла Қаҳҳор бадий ҳақиқати // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007, 4-сон.
118. Насриддинов А. Проблема художественного восприятия и комментирования произведений персидско-таджикской классической литературы. АДД. –Душанбе, 1990. -30 стр.
119. Навоий замондошлари хотирасида. Тузувчи: Б.Аҳмедов. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. -224 бет.
120. Навоийга армуғон. –Тошкент: Фан, 1968.

121. Нодира-Комила. Девон. Нашрга тайёрловчи: М.Қодирова. –Тошкент: Халқ мероси нашриёти, 2001.
122. Норматов У. Устоз ибрати. -Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. –128 бет.
123. Норматов У. Тугалланмаган “Зилзила” // ЎЗАС. 2007, 13 апрель.
124. Норматов У. Университет сабоклари ва илҳомлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007, 4-сон.
125. Nehcü'l-feradis. I metin, II tipkibasim. Türk dil kurumu yayinlari: 518. –Ankara, 1995.
126. Мажмуа. Россия ФА ШИ С.Петербург бўлими кўлёмалар фонди. D400 ракамли кўлёмза.
127. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. –Тошкент: Ўрта ва Олий мактаб, 1963. -740 бет.
128. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. –Тошкент: Фан, 1971. -206 бет.
129. Muntakhab al-tawarikh. Vol.I. Muhammad Hakim khan. Edited by: Yayoi Kawahara & Koichi Haneda. Tokyo, 2009.
130. Muntakhab al-tawarikh. Vol.II. Muhammad Hakim khan. Edited by: Yayoi Kawahara & Koichi Haneda. Tokyo, 2006.
131. Муҳаббатнома. Истанбул университети кутубхонаси, T5452 ракамли кўлёмза.
132. Муҳаммад Умар қори Умидий Марғилоний. Мактубчан хон. – Тошкент: ЎЗР ФАШИ, 2007.
133. Муҳаммад Хузарий. Нурул-якин. –Тошкент: Мовароуннаҳр, 1992.
134. Муҳаммад Истеълomий. Мавлоно Жалолiddин Муҳаммад Балхий. –Техрон, 2001.
135. Mevlana Celaleddin Rumi. Mesnevi-i şerif şerhi. 1-cilt. Tercüme ve şerh: Ahmed Avni Konuk. -Istanbul: Kitabevi, 2006.
136. Mengi M. The Grade of text Presenting, Terms, Text analysis // Turkish Studies. International periodical for the languages, literature and history of Turkish or Turkic. Volume 2/3 Summer 2007. P. 407-417.
137. Miyon Buzruk Solihov. Orta Osiyo ozbek adabiyoti tarihiga umumiy qaraş. 1-qism. –Тошкент, 1930. -102 саҳ.
138. Мильчин А.Э. Методика редактирования текста. –Москва: Книга, 1980. -320 стр.
139. M.Orhan Soysal. Edebi san`atlar ve taninmasi. –Istanbul, 1992. -150 Say.
140. Обидов Р. Қуръон, тафсир ва муфассирлар. –Тошкент: Мовароуннаҳр, 2003. -220 бет.
141. Обиджон А. Ажинаси бор йўллар. –Тошкент: Ўзбекистон, 2015.

142. Ойбек. Болалик хотираларим. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995.
143. Раҳимов А. Роман санъати (мақолалар тўплами). –Фарғона: Фарғона, 2015. -96 бет.
144. Раҳматуллоҳ қори Обидов, Зулайҳо Обидова. Аллоҳнинг гўзал исмлари ва исми аъзам. (Зикрлар, дуолар, қасидалар, салаватлар.) –Тошкент: Мовароуннаҳр, 2005. -668 бет.
145. Раҳмон В. Мумтоз сўз сеҳри. Мақолалар тўплами. –Тошкент: O‘zbekiston, 2015. -440-бет.
146. Рейсер С.А. Основы текстологии. –Л.: Просвещение, 1978.
147. Саид Аҳмад. Ижод ва жасорат сабоғи // ЎзАС. 1992, 18 сентябрь.
148. Саримсоков Б. Адабиётда шакл ва мазмун муносабатларининг айрим муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997, 6-сон.
149. Саримсоков Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. –Тошкент: ЎзРФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти, 2004. -128 бет.
150. Семёнов А.А. Описание рукописей произведений Навои хранящихся в государственной публичной библиотеке УзССР. –Ташкент: Гостехиздат, 1940.
151. Сирожиiddинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги кирралари. –Тошкент: Akademnashr, 2015. -128 бет.
152. Судбы романа. Сборник статей. –Москва: Прогресс, 1975. -374 стр.
153. Султонова М. Абдулла Қаххор услубининг баъзи масалалари. –Тошкент: Фан, 1967. -146 бет.
154. Солижонов Й. “Қотилнинг туғилиши”дан “Сароб”гача // Ўзбек тили ва адабиёти. 1973, 6-сон.
155. Topakkaya A. Nach Hans-Georg Gadamer. ETHOS: Dialogues in Philosophy and Social Sciences // July 2008 // Volum 1/4. P. 10-20.
156. Турсунов Ю. “Муншаот” асарининг матний тадқиқи. –Тошкент: Mumtoz so‘z, 2016. -264 бет.
157. T.Yıldırım. Hüseyin Baykara divanı (metin, inceleme, dizin). Doktora tezi. –Ankara, 2002.
158. Fuad Koprulu. Turk Edebiyati Tarihi. –Istanbul, 1926.
159. Фузулий. Матлаъ ул-эътикод. Нашрга тайёрловчи: Мухаммад бин Товит ат-Танжий. Таржимонлар: Асад Жўшон, Камол Ишқ. –Анкара, 1962.
160. Фуркат мусаввадаси. ЎзРФА Давлат адабиёт музейи, Фуркат фонди.
161. Фозилов Э. Эски ўзбек тили. XIV аср Хоразм ёдномалари. 2 томлик. –Тошкент: Фан, 1966-1971.
162. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. –Москва: Наука, 1985. -303 стр.
163. Холбеков М. Матн, интерматн ва интерматнлик // Ўзбек тили ва адабиёти. 2013, 6-сон.
164. Холбеков М. XX аср модерн адабиёти манзаралари. –Тошкент: Mumtoz so‘z, 2014. -388 бет.

165. Чўлпон. Уч жилдлик. 1-жилд. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994.
166. Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. –Тошкент: Фан, 1986. -164 бет.
167. Шарафиддинов О. Истеъдод жилолалари / А.Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик, 1-т. –Тошкент: Бадий адабиёт, 1967. 5-37-бетлар.
168. Шарафиддинов О. Абдулла Қаҳҳор. Ҳаёти ва ижодий фаолияти хақида лавҳалар. –Тошкент: Ёш гвардия, 1988. -256 бет.
169. Шарафиддинов О. Довондаги ўйлар. –Тошкент: Маънавият, 2004. -528 бет.
170. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. –Тошкент: Шарк, 2004. -640 бет.
171. Эмир Наджип. О памятнике XIV века «Нахджал-фарadis» и о его языке // Советская тюркология, №6, 1971.
172. Эркинов А. Ноёб қўлёзма изидан // Мозийдан садо. 2009, №4. 20-22-бетлар.
173. Эркинов А. Навоийнинг мухлислари томонидан тузилган яна бир девон // Ўзбек тили ва адабиёти. 2012, №1. 8-16-бетлар.
174. Юсупов Ш. Фуркат йўлларида. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984.
175. Юсупов Ш. Муқимий ва Муҳйи // Ўз АС. 1996, 21 июнь.
176. Ян Парандовский. Алхимия слова. Олимпийский диск. –Москва: Прогресс, 1982. -528 стр.
177. Яфаров Б.А. Литература Камско-Волжских булгар X-XIV вв. и рукопись «Нахджал-фарadis». КД. -Казан, 1949.
178. “Ўтмишдан эртактар” қиссасининг илмий-танқидий матни ва илк варианты. Тузувчи-тайёрловчи: О.Жўрабоев. –Тошкент: Tamaddun, 2011. -168 бет.
179. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилдлик, 5-ж. –Тошкент: ЎЗМЭ-ДИН, 2008.
180. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. (Энг қадимги даврдан XIV асргача.) –Тошкент: Фан, 2003. -330 бет.
181. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 1-том. –Тошкент: Фан, 1977.
182. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 3-том. –Тошкент: Фан, 1978.
183. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 5-том. –Тошкент: Фан, 1980.
184. Қайюмов П.Д. Тазкираи Қайюмий. –Тошкент: ЎЗР ФАҚИ, 1998.
185. Қайюмов П. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти. –Тошкент: Tamaddun, 2011. -380 бет.
186. Қайюмов А. Қўқон адабий муҳити. –Тошкент: Фанлар академияси, 1961. -361 бет.
187. Қаҳҳорова К. Чорак аср ҳамнафас. -Тошкент: Ёш гвардия, 1987. -96 бет.

188. Қаххорова К. “Ташвиш” асари тўғрисида // Шарқ юлдузи. 1996, 6-сон. 103-104-бетлар.
189. Қудратуллаев Х. Насрий асарлар тарихи ва жанрий муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2000. 4-сон.
190. Қуроноф Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. -Тошкент: Академнашр, 2010. -310 бет.
191. Қўчқоров Р. Истеъдод кадри. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. -108 бет.
192. Қўчқор Раҳмон. Мен билан мунозара қилсангиз. -Тошкент: Маънавият, 1998. -96 бет.
193. Қўчқорова М. “Ўтмишдан эртақлар” тадқиқи. Монография. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. -144 бет.
194. Қўшжонов М. Абдулла Қаххорнинг эстетик принциплари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1967, 2-сон.
195. Қўшжонов М., Норматов У. Махорат сирлари. -Тошкент: Бадиий адабиёт, 1968. -220 бет.
196. Қўшжонов М. Ижод сабоқлари (адабий ўйлар). -Тошкент: Ёш гвардия, 1973. -190 бет.
197. Қўшжонов М. Абдулла Қаххор махорати. Монография. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. -232 бет.
198. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. Қисқача курс. -Тошкент: ТДШИ, 2000. -172 бет.
199. Ҳазиний. Девон. Нашрга тайёрловчи: О.Жўрабоев. -Тошкент: Tamaddun, 2010. -240 бет.
200. Ҳақимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. -Тошкент: Фан, 1983. -200 бет.
201. Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. -Тошкент: Фан, 1991. -60 бет.
202. Ҳақимов М. Шарқ манбашунослиги лугати. -Тошкент: Davr press, 2013. -496 бет.
203. Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик, 1-т. -Тошкент: Фан, 1988.
204. Ҳамза шеърлари рўйхати. ЎзРФА Давлат адабиёт музейи, Ҳамза архиви, 590 рақамли хужжат.
205. Ҳамидова М. Қўлёзма баёзлар адабий манба. -Тошкент: Фан, 1981. -122 бет.
206. Ҳамидова М.Ш. Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. ДДА. -Тошкент, 1994. -30 бет.

МУНДАРИЖА

Мукаддима ёхуд матн талқини тарихи ва моҳиятига доир	3
I боб. Мумтоз матн: талқин ва таҳлиллар	
«Наҳжул-фародис» асари мундарижаси ва матни ҳақида	12
“Маснавийи маънавий” шарҳлари ва бир таржима матнига доир	28
Дамларнинг хайрлиси ҳақида матн	36
Навоий наътларининг матни ва нашрига доир	39
“Хазойин-ул-маоний”нинг шоҳона қўлёзмаси ва матний хусусиятлари	44
Бобур девонининг саҳиҳ матни борми?	56
“Сув касидаси”нинг матни хусусида	64
Навоий даври девончилигининг XIX аср Қўқон адабий муҳитига таъсирига доир	68
XIX аср ирфоний девонлари ва уларнинг матнига оид бир жиҳат	75
Қўқонда тузилган баёзлар	85
Қўлёзмалар давр руҳиятини акс эттирувчи манба сифатида	87
Лирик асарларда тарих тасвири	90
II боб. Абдулла Қаҳҳор асарлари: қўлёзмалар, нашрлар ва талқинлар	
Алишер Навоий ва Абдулла Қаҳҳор	106
Аруз масаласи ва шеър матни	114
Абдулла Қаҳҳор: ёзувчи – шахс – зиёли	121
Ёзувчи архиви ва қўлёзмалари	127
Матн аниқлик талаб қилади, сўнгра сирларини очади	131
“Қотилнинг тугулиши”, “Зилзила” ва “Муҳаббат”	145
“Иккинчи чўкки”нинг матноисти сирлари	155
Ҳикоя ва мақолалар матнига доир	174
Комедия матнининг масъулияти	178
Фойдаланилган адабиётлар	189

Илмий нашр

ОТАБЕК ЖЎРАБОЕВ

**МАТНИНИНГ
МАТНОСТИ
СИРЛАРИ**

*(Мумтоз битиклар ва Абдулла Қаҳҳор
асарлари таҳлили асосида)*

Монография

«Tamaddun» нашриёти, 100129.
Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 30-уй.

Мухаррир О. ДАВЛАТОВ
Мусаххих Д. АБДУЖАЛИЛОВА
Сахифаловчи У. САИДОВ

Лицензия рақами: АІ №247. 02.10.2013 й.
Нашриётга топширилди: 20.11.2016 й.
Чоп этишга рухсат этилди: 20.01.2017 й. Бичими: 60x84 1/16.
Офсет усулида чоп этилди. «UZ-Times» гарнитураси.
Шартли босма т.: 12,5. Адади: 500 нусха. Нархи шартнома асосида.
97-рақамли буюртма.

«Turon-matbaa» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Талабалар кўчаси, 2-уй.